

*Rosenstock-
Huessy*

568

De
onbetaalbare
mens

LEMNISCAAT
8
PAPERBACK

 VERVREEMDING
VAN MENS EN
ARBEID   EN
  SPANNINGEN
BINNEN HET
  INDUSTRIËLE
ARBEIDSBESTEL

De onbetaalbare mens

Steeds meer blijkt, dat begrippen als werkgever en werknemer, kapitaal en arbeid e.d. in het huidige stadium van industriële en maatschappelijke ontwikkeling ontoepasselijk en in ieder geval ontoereikend zijn. Rosenstock-Huessy geeft nieuwe inzichten, die aansluiten bij de dynamische ontwikkeling van de industrie enerzijds en de noodzaak de arbeid te vermenschelijken anderzijds.

Rosenstock-Huessy doceerde staatsrecht, sociologie en cultuurgeschiedenis aan Duitse universiteiten en later aan de Harvard University in Amerika. Kenmerkend voor de schrijver als socioloog zijn zijn wens en zijn vermogen om zijn ideeën aan de praktijk te toetsen. Met inzicht en menselijkheid belicht hij de problemen van de arbeidsmarkt, de verhouding tot de arbeid en de arbeidsverdeling. Hij behandelt de mens in het bedrijf en de industrie in het totale economische leven. Zijn ideeën over de „factoren” mens en arbeid heeft hij op grote schaal en met succes in praktijk kunnen brengen.

De Lemniscaat is van oudsher het symbool zowel voor het in elkaar grijpen van het geestelijke en het stoffelijke als voor het evenwicht daartussen.

Rosenstock-Huessy

De onbetaalbare mens

Eugen Rosenstock-Huessy

De onbetaalbare mens

Inleiding Prof. Dr. P. Smits

LEMNISCAAT

ROTTERDAM

Oorspronkelijke titel Der unbezahlbare Mensch
Vertaling H. J. de Koster

Omslag Kees Nieuwenhuijzen

© Käthe Vogt Verlag 1955

Nederlandse rechten Lemniscat Rotterdam 1966

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

DRUK C. HAASBEEK N.V. ALPHEN AAN DEN RIJN

Inleiding tot de schrijver en zijn boek

Met dit boek verschijnt voor het eerst in Nederlandse vertaling een werk van een van de meest oorspronkelijke denkers van deze tijd.

Originele denkers, die tot de origo = de oorsprong gaan van de verschijnselen waarop zich hun aandacht richt, zijn in elke tijd zeldzaam en onze tijd maakt hierop geen uitzondering, ondanks het relatief hoge percentage dat thans, dank zij de democratisering van het onderwijs, hoger onderwijs geniet. Verreweg de meeste wetenschapsmensen reproduceren op hun wijze wat zij van anderen hebben geleerd en afgekeken, en dit geldt zowel hun wetenschappelijke *inzichten* als de door hen gehanteerde wetenschappelijke *methoden* met behulp waarvan zij tot nieuwe inzichten of praktische resultaten trachten te komen. Ja, dit geldt zelfs voor een studievak waarvan men dit het minst zou verwachten: de studie van de wijsbegeerte. Iemand die gepromoveerd is tot doctor in de filosofie, is hiermee nog niet gekwalificeerd tot wijsgeer in de authentieke zin van het woord, die een eigen, oorspronkelijk uitgangspunt voor zijn denken gevonden heeft dat hem in staat stelt tot de creatie van een *eigen* visie op leven en wereld.

Prof. Eugen Rosenstock-Huessy (bij zijn huwelijk voegde hij naar Zwitsers gebruik de naam van zijn vrouw, Huessy,

aan zijn eigen naam toe), de auteur van dit boek, is zonder enige twijfel een van die heel zeldzame oorspronkelijke denkers die onze tijd rijk is. Men hoeft slechts een paar bladzijden van willekeurig welk boek van hem te lezen om getroffen te worden door de geheel eigen toon en visie en vooral ook de eigen taal van deze denker.

Over zijn taalgebruik en taalfilosofie willen wij verderop enkele opmerkingen maken om thans allereerst het type van zijn denken, de wijze waarop hij de vraagstukken waarmee zijn denken zich bezig houdt, pleegt te benaderen, nader te karakteriseren. Vooral twee kenmerken vallen hier op.

Opvallend is allereerst de ongewone *breedte* van zijn denken. Deze auteur kan zich in zoverre niet aan de gangbare wetenschappelijke vakspecialisatie houden, dat zijn denken zich steeds op verschillende vakgebieden tegelijkertijd beweegt doordat de grenzen van de afzonderlijke vakterreinen hem nu eenmaal te eng en ook te kunstmatig zijn. En toch wil dit allerminst zeggen dat hij dus eigenlijk een dilettant is, want in Duitsland en in Amerika heeft hij op de meest eervolle wijze professoraten zowel in de rechtswetenschap als in de sociologie bekleed en in Amerika was het zelfs de beroemde Harvard University die hem een professoraat waardig keurde, wat op zichzelf reeds een bijzondere wetenschappelijke onderscheiding is. Maar een brede geest is hij ongetwijfeld: van huis-uit jurist heeft hij tevens diepgaande studie gemaakt van sociologie en economie, van de geschiedenis en de pedagogiek, van filosofie, met name de taalfilosofie en van theologie.

En deze breedte gaat nooit ten koste van de *diepte*. Veeleer kunnen wij constateren dat hij de breedte van het simultaan spel op verschillende vakgebieden nodig heeft juist *vanwege* de ongewone diepgang van zijn denken. Want dit denken tracht bij elk thema waarop het zich richt, *dóór te stoten naar de kernvragen van het menselijk bestaan in onze westerse samenleving*. In zoverre kan hij een antropologisch

denker genoemd worden, al laat hij zich nu eenmaal moeilijk vangen in een van de vele gangbare wetenschappelijke etiketteringen en doet men hem stellig tekort, zowel wat zijn veelzijdigheid als de eigenlijke *intentie* van zijn denken aangaat, wanneer men hem b.v. aanduidt als wijsgerig antropoloog of wijsgerig socioloog of cultuurfilosoof.

Deze moeilijkheid om hem als vakgeleerde thuis te brengen, hangt tevens nauw samen met een tweede kenmerk van zijn denken, nl. dat dit, evenals b.v. bij Marx het geval was, rechtstreeks *in dienst* staat van de menselijke gemeenschap. Als universeel geleerde is hij toch geen studeerkamermens en theoreticus, maar heeft hij veel meer weg van de sociale en geestelijke hervormer, wiens denken zich niet binnen de grenzen van de beschouwelijkheid houdt, doch gericht is op de daadwerkelijke *verandering* van mens en samenleving.

Zijn uiterlijke levensloop is een niet onduidelijke weerspiegeling van dit sterk existentiële *engagement* van al zijn denken en schrijven, waarbij met name te denken valt aan het opvallende feit dat hij zich telkens in zijn leven weer los heeft gemaakt van universiteit en professoraat om zich in plaats daarvan te wijden aan de een of andere sociaal-pedagogische taak. Bij alle diepgaande persoonlijke verschillen doet zijn levensloop in dit opzicht sterk denken aan die van de grote Engelse taalfilosoof Wittgenstein.

Wat zijn uiterlijke levensloop betreft, – in 1888, tachtig jaar geleden, werd hij in Berlijn geboren. In Heidelberg studeerde hij rechten en werd vervolgens op zijn 24ste jaar (de jongste) privaatchoort in de rechtswetenschap en staatsleer aan de universiteit te Leipzig. In de 1e Wereldoorlog vocht hij mee als officier met als gevolg een voor zijn hele verdere leven *beslissende* indruk, want hij zag in deze oorlog terecht de feitelijke ineenstorting van een Europese beschaving van vier eeuwen.

Daaruit kan ook verklaard worden dat hij alle eervolle aan-

biedingen, die hem na de oorlog gedaan werden, o.a. om staatssecretaris te worden of een professoraat in Leipzig te gaan bekleden, van de hand sloeg en in plaats hiervan in de automobielfabriek van Daimler-Benz redacteur werd van de bedrijfskrant, die in de werkplaatsen onder het personeel werd uitgedeeld. Enkele jaren later werd hij de stichter en eerste leider van de *'Akademie der Arbeit'* in Frankfurt aan de Main.

In 1923 accepteerde hij een professoraat aan de universiteit van Breslau met de rechtsgeschiedenis als leeropdracht, die later met de sociologie werd uitgebreid. Tot 1933 zou hij als zodanig werkzaam zijn, maar intussen zette hij zich tevens in voor een nieuwe praktische taak. In 1926 stichtte hij met behulp van een groep studenten uit de jeugdbeweging in Silezië het eerste kamp voor vrijwillige arbeidsdienst, dat daarna in Europa door een reeks van soortgelijke kampen zou worden gevolgd. Hij zag in deze kampen een mogelijkheid om juist via het medium van de handenarbeid de 'eenheid' van de samenleving te herstellen. Want vertegenwoordigers van alle maatschappelijke standen en klassen, industrie-arbeiders, boeren en studenten, ontmoetten hier elkaar en kwamen met elkaar in gesprek, aldus een creatieve bijdrage leverend voor een nieuwe saamhorigheid, die ook voor de wijdere samenleving vruchtbaar zou kunnen zijn. Nog in zijn jongste publicatie van 1965, *Dienst auf dem Planeten*, houdt Rosenstock-Huessy zich intensief bezig met dit vraagstuk van vrijwillige arbeidsdienst. Want voor de toekomst der mensheid blijft hij het van uitermate groot gewicht achten dat de westerse volkeren er in slagen daadwerkelijke gestalte te geven aan een Dienst waarin jonge mensen vrijwillig voor de vrede gaan werken. En in en door die Dienst moet en kan een *nieuwe taal* geboren worden, een taal die niet slechts een nee tegen de oorlog inhoudt, maar ook een ja tot het dienen van de vrede.

In 1933, op zijn 44ste jaar, emigreerde hij uit Hitler-Duitsland en vond hij, gelijk zoveel Duitse geleerden, een tweede vaderland in Amerika, waar hij tot op heden woont: 'Four Wells', Norwich, Vermont, U.S.A. In Amerika was hij de eerste jaren professor voor de Duitse cultuur aan de Harvard University, terwijl hij daarna meer dan 20 jaar de universiteit van het Amerikaanse Hannover (Vermont) als hoogleraar in de maatschappijleer heeft gediend.

Prof. Rosenstock-Huessy heeft veel gepubliceerd en blijft daarbij op hoge leeftijd wonderbaarlijk produktief. Hier volgt een kort overzicht van zijn voornaamste werken, waarbij wij dus niet volledig zijn.

In 1931 verscheen zijn *Die europäischen Revolutionen und der Charakter der Nationen*. Hij schreef dit boek omdat het hem tijdens de Eerste Wereldoorlog getroffen had hoe elk der oorlogvoerende partijen vanuit een eigen *beeld* van de geschiedenis dacht en streed, welk beeld niet klopte met de feiten. In 1951 verscheen hiervan een omgewerkte druk.

Tot een heel aparte groep binnen het geheel van zijn oeuvre behoren de volgende meer levensbeschouwelijke werken, waarin het christelijk geloof van de schrijver sterk geaccentueerd wordt en waarin tegelijk, zoals trouwens in al zijn boeken in mindere of meerdere mate, de bezinning op de taal die de mensen hanteren, een grote plaats inneemt: *Der Atem des Geistes*, 1951, *Heilkraft und Wahrheit*, 1953, *Des Christen Zukunft oder wir überholen die Moderne*, 1956 (nieuwe bewerking van de Amerikaanse uitgave van 1945), *Die Sprache des Menschengeschlechts*, eine leibhaftige Grammatik in vier Teilen, 1963-'64.

Als derde groep noemen wij tenslotte de publicaties, die zich meer rechtstreeks bezig houden met de actuele sociaal-culturele problematiek van onze westerse samenleving: *Der unbezahlbare Mensch*, 1955 (In 1962 verscheen hiervan een derde druk. Deze Duitse uitgave berust voor een deel

op een oudere Engelse uitgave die onder de titel 'Multiformity of Man' verscheen, terwijl deze op haar beurt ontstond uit lezingen, die de schrijver in 1935 in Boston had gehouden), *Soziologie*, deel 1, 1956 met de ondertitel 'Die Uebermacht der Räume' en deel 2, 1958 met de ondertitel 'Die Vollzahl der Zeiten'. En verder zijn meest recente boek: *Dienst auf dem Planeten*, Kurzweil und Langeweile im dritten Jahrtausend, 1965.

Tot zover wat de persoonlijkheid van de schrijver en zijn oeuvre in het algemeen betreft.

Ik wil hieraan echter nog enkele opmerkingen toevoegen over het thema en de betekenis van het boek dat hierbij in Nederlandse vertaling verschijnt: *De onbetaalbare mens*.

Dit boek stelt zich ten doel een analyse te geven van de *wezenlijke* problematiek waarvoor het geïndustrialiseerde en getechnificeerde *arbeidsbestel* onze westerse samenleving plaatst. Deze problematiek toont als het ware twee polen: aan de ene kant staat de mens als enkeling die zich zelf steeds meer tot *raadsel* is geworden naarmate hij via het moderne arbeidsbestel de natuur vollediger georganiseerd en aan zich onderworpen heeft. Aan de andere kant is daar het feit van de, hoe ook gecamoufleerde en geleidelijk geïnstitutionaliseerde *klassenstrijd* waardoor de spanningen en conflicten tussen 'kapitaal' en 'arbeid' tot op de huidige dag doorwerken in de menselijke verhoudingen en in de omgang van de mens met zichzelf.

Op 'onbetaalbare' wijze bedoelt de auteur met de titel van dit boek te zeggen dat wij hier inderdaad met twee *polen* te maken hebben: eerst waar de scheiding van kapitaal en arbeid daadwerkelijk wordt opgeheven en men met elkaar als werkgevers en werknemers tot de late ontdekking komt dat deze scheiding ook rekenkundig niet meer kan worden doorgevoerd, eerst daar komen alle arbeidskrachten als méde-arbeiders tot de eveneens late ontdekking dat zij als

mens onbetaalbaar zijn en worden de 'brokstukken' van hun bestaan geïntegreerd tot een nieuwe en diepere zelfkennis. Zelf zie ik de betekenis van dit boek vooral liggen in de volgende kenmerken:

In de eerste plaats is hier kennelijk een insider aan het woord met een realistische blik op de problematiek van het moderne bedrijfsleven. Zelf zegt hij in dit boek dat hij het leven van mijnwerkers, houthakkers en metselaars gedeeld heeft en dat hij meer dan tien jaar in het nauwste contact met technici heeft verkeer, vanaf de arbeider tot aan de directeur. En trouwens, was hij in Europa niet enkele jaren verbonden aan een automobielfabriek? In zijn naschrift bij de derde druk in 1962 van de Duitse uitgave van dit boek deelt de schrijver ook mee dat hij in maart 1962 met meer dan honderd ingenieurs van dit automobielfabriek (de firma Daimler-Benz) in enkele bijeenkomsten grondig gesproken heeft over de materie van dit boek: de problematiek, de 'wetten' van de technische vooruitgang. Tot zijn vreugde bleek er eenstemmigheid in deze kring van ingenieurs te bestaan ten opzichte van de visie die hij zelf in zijn boek ontwikkeld had.

Rosenstock-Huessy heeft niets over zich van de intellectuele moralist of utopist. Dit blijkt in dit boek b.v. uit zijn rechtmatige kritiek op Martin Buber aan welke hij utopisch socialisme verwijt voor de niet realistische wijze waarop deze in zijn 'Pfade in Utopia' de Israëliëse kibboets aan de westerse maatschappij ten voorbeeld stelt. De werkelijkheidszin van de auteur blijkt stellig ook hieruit dat hij zich nergens vastlegt op een bepaalde historische *overgangsfase* van het industrialistische arbeidsbestel, doch doorstoot tot de 'wetten' die de hele ontwikkelingsgang van dit arbeidsbestel beheersen en bepalen.

Ten tweede ligt de inderdaad uitermate actuele betekenis van dit boek in de scherpzinnige wijze waarop de schrijver een rechtstreeks *verband* legt tussen het sinds de laatste

wereldoorlog steeds vaker in Europa en in Amerika opduikende sociaal-psychologische en cultuurfilosofische thema van de *zelfvervreemding* van de mens en het moderne arbeidsbestel. Men kan slechts bewondering hebben voor de helderziendheid van deze schrijver als men bedenkt dat hij reeds 30 jaar geleden *antropologische* vragen aan de orde stelde in verband met het moderne arbeidsbestel, die men eerst thans in de kringen van bedrijfspsychologen, van sociologen en van vakbondsbesturen *begint* te onderkennen als de eigenlijke kernvragen die het bedrijfsleven oproept. In Amerika, dat Europa in de ontwikkeling van het industriële arbeidsbestel (het tempo der automatisering) nog altijd enkele slagen vóór is, heeft het tot 1964 geduurd voordat het thema van de 'vervreemding' operationeel werd gemaakt voor het moderne arbeidsbestel en het tot een concreet onderzoek kwam wat dit arbeidsbestel in feite betekent voor de mens in de arbeider: de studie van Robert Blauner *Alienation and Freedom, the factory worker and his industry*. Ook in ons eigen land kunnen wij de meest recente *spanningen op de arbeidsmarkt* niet goed begrijpen zonder deze diepere antropologische problematiek mede in onze analyse te betrekken. Op dit punt functioneert de studie van Prof. Rosenstock-Huussy als een soort van *diepte*-psychologie achter en onder de bedrijfspsychologie van het tot op heden gangbare type.

En verder bespeuren wij telkens opnieuw in dit boek hoe de schrijver iemand is, die en Europa en Amerika van binnenuit kent en die ondanks het (trouwens voortdurend geringer wordend) verschil in ontwikkelingsfase terecht de ontwikkeling van het moderne arbeidsbestel voor beide continenten als één geheel ziet. Deze vertrouwdheid met de bedrijfsproblematiek van twee continenten maakt de geleerde schrijver in onze ogen des te meer tot een gezaghebbend man, die van nabij weet waarover hij het heeft.

Tot slot nog iets over *de schrijftrant en het taalgebruik* van

deze auteur. In feite heeft de schrijver in verschillende van zijn boeken een eigen sociale spraakkunst, een eigen taal-filosofie ontwikkeld waaraan hij zich bij zijn eigen schrijversambacht angstvallig houdt, zodat zijn taalgebruik daardoor weleens wat esoterisch aandoet. Op diepzinnige wijze heeft hij in nauw verband met de begrippen 'sociale *tijd*' en en 'sociale *ruimte*' een soort van sociale spraakkunst ontworpen. Spreken wil zeggen dat wij ingaan op gemeenschappelijke tijden en ruimten. En daarom is de taal het orgaan van de maatschappij, zoals de getallen het orgaan van de fysica zijn.

Maar in welk opzicht onderscheidt zich nu in concreto zijn taal en daarmee zijn hele benaderingswijze van de essentiële problematiek van het moderne arbeidsbestel, van de taal en methodiek van de 'gewone' sociologen en bedrijfspsychologen? In het eerste deel van zijn 'Soziologie' spreekt hij zelf van drie stijlsoorten waartussen een schrijver moet kiezen. Daar is allereerst de *aforistische* stijlsoort. Deze wijst hij af, omdat ze vóór-wetenschappelijk is en dus niet tot echte resultaten en conclusies leidt. Daarnaast staat de *systematische* stijlsoort. Deze is de gangbare bij wetenschappelijk onderzoek, maar het gevaar is hierbij steeds dat men zich ongemerkt uitlevert aan zijn eigen systeem en een stel vaste begrippen leert hanteren, die niet dicht genoeg bij de eigenlijke empirie en wezenlijke problematiek kunnen komen. De wetenschapsman moet daarom een veel persoonlijker en levendiger taal leren hanteren en zo komt hij tot een derde stijlsoort, die hij zelf aanhangt: de ná-aforistische en ná-systematische stijl. Hoe deze stijl zich in de pennevruchten van deze auteur nu in concreto belichaamt, is te moeilijk in rationele begrippen te formuleren; men leert deze stijl slechts kennen door haar al lezende te ondergaan. Telkens zal men hierbij stuiten op eigenzinnige formuleringen die tot tegenspraak uitlokken om dan even later te bemerken hoe juist deze ongewone uitdrukkingwijze

ons denken op een nieuwe wijze in beweging zet. Om twee voorbeelden uit dit boek te noemen: De schrijver merkt op dat de arbeider, door zich per uur te laten betalen, daarmee binnentreedt in de *Lilliputkalender der uren*. Zo'n tekenende uitdrukking vergeet men niet meer, doch blijft in ons geheugen vasthaken en niet alleen in ons geheugen. Of: in welke 'gewone' sociologische of psychologische studie kunnen wij een hoofdstuk aantreffen onder de titel 'Eva of de gevolgen van de gedeelde arbeid'? Maar wie dit hoofdstuk leest wordt ondertussen op een geheel nieuwe wijze aan het denken gezet over het vraagstuk van de moderne arbeidsdeling.

Kortom: wie dit boek aandachtig leest, zal ervaren dat er een sterke aansporing tot *re-thinking* van uitgaat. En daarom hoop ik dat het veel gelezen en besproken zal worden door vertegenwoordigers van de verschillende sociale wetenschappen en daarnaast vooral ook door mensen uit de praktijk van het bedrijfsleven.

P. SMITS

Inhoud

Het onderwerp	17
Het mysterie van de mens	
De verbrokkelde mens	
Wie en wat wordt geleid door de bedrijfsleiding?	25
De produktiekalender	32
De wet van het meervoud	57
De molecule van de produktie	
De wet van het collectivisme	77
De arbeidersbeweging	
De wet van de dualis	91
Het grootse van de voortplanting	
De wet van het enkelvoud	116
De mens die één is met zichzelf	
De rijkdom aan vormen van de maatschappij	130
De economie over het geheel genomen	
Partner – Broeder – Ster	135
Eva of de gevolgen van de gedeelde arbeid	137
Gesternten en combines	148

De stam in de fabriek	156
Een precedent	173

Aan wie behoort het bedrijf toe?

De foute Aristoteles	179
Kerk en economie	183
De voortbrengingskracht van de industrie	186

Het onderwerp

Het mysterie van de mens

Aan de hier volgende hoofdstukken liggen de voordrachten ten grondslag die ik in 1935 voor het Lowell Institute in Boston mocht houden. In deze voordrachten deed ik een poging de nieuwe problemen te formuleren waarvoor de mens door zijn eigen ontwikkeling gesteld wordt. Het is de mens gelukt zijn wereld te mechaniseren. Hij heeft de natuur georganiseerd. Doordat hij dit met zo'n buitengewoon succes heeft gedaan, wordt de vraag naar de plaats van de mens in de natuur opnieuw aan de orde gesteld.

De mens zelf wordt een steeds groter mysterie. Daarom komt opnieuw de vraag op in hoeverre de mens tot de natuurlijke wereld behoort en in welke mate de mens derhalve ingevoegd kan worden in een sociale wereld. Deze regels werden geschreven met de bedoeling het besef, dat wij hier staan tegenover een mysterie van de eerste orde, weer tot nieuw leven te brengen. Welk mysterie ik bedoel wordt, naar ik hoop, duidelijk uit enkele reeds lang bekende uitspraken over de mens:

'Alle mensen luisteren naar de stem van het verstand. Wat wij slecht noemen is in de grond van de zaak slechts onwetendheid,' zeiden de leerboeken in de bloeitijd van het liberalisme.

'Ieder heeft zijn prijs in een wereld van geld,' dacht G. B. Shaw en probeerde dat in 'Majoor Barbara' te bewijzen.

'De mens is onberekenbaar,' zei John Galsworthy en schilderde de ondergang van een beschaving in prachtige kleurnuances.

'Gij, mens, zijt mijn broeder,' was de overtuiging van Generaal Booth en hij behandelde de medemens als zichzelf.

Uit deze verschillende uitspraken blijkt heel duidelijk de onzekerheid van onze tegenwoordige wereld. Wij weten niet meer, of wij zijn het er op z'n minst niet meer over eens, wat *de mens* is. Hebben deze op goed geluk geciteerde uitspraken werkelijk op een en hetzelfde 'onderwerp' betrekking? Raken ze in de diepte der diepten hetzelfde? Symboliseren de 'Ieder' uit de wereld van Bernard Shaw en de 'Adam' in een roman van Galsworthy werkelijk een en hetzelfde?

Eetwen lang was de wetenschap de mening toegedaan dat de mens iets bepaalds was en dat men de mens kon definiëren. De mens leek even bepaald en onmiskenbaar te zijn als alle andere dingen. In het bijzonder de geleerden waren ervan overtuigd dat de mens een stuk natuur was, net als al het andere. Daarom geloofden zij dat hij, net als al het andere, onderzocht en doorvorst kon worden. Nadat enkele eeuwen lang met volharding onderwezen was dat op de mens dezelfde natuurwetenschappelijke benadering 'als op al het andere' toegepast kon worden, verhieven de geleerden dit uiteindelijk tot dogma. Nooit werden er bedenkingen geopperd tegen deze methode.

Met alle mogelijke nadruk hef ik hiertegen protest aan. Mijn leven lang heeft de methode om de mens 'net als al het andere' te behandelen, mij verbaasd. Nu begin ik in te zien waarom die 'Ieder' bij Shaw niet werkelijk mijn broe-

der is en waarom de medemens dat is. Ik begin te begrijpen waarom bijvoorbeeld Jean-Jacques Rousseau en Thomas Paine de weg voor Stalin zowel als voor Hitler hebben geëffend.

Ik val hier de stelling van de gelijkvormigheid van de mens aan. Ik val de bewering aan dat de regel 'A is gelijk aan A' op de mens kan worden toegepast. Ik val de dogmatische zelfgenoegzaamheid aan waarmee wij de mensheid net als al het andere behandelen. Nochtans ben ik meer dan ooit overtuigd van de eenheid der mensheid, van het gemeenschappelijk doel en de gemeenschappelijke bestemming van alle mensen, en van de dringende noodzaak de menselijkheid te herstellen.

Waarschijnlijk hangt mijn probleem op de een of andere manier samen met de chaotische verwarring in onze politieke wereld. Ik maak tenslotte een tijd mee van oorlogen, revoluties, pogroms, hongersnood en economische crises. De chaotische radeloosheid met betrekking tot de mens is overal heel groot en de dogmaticus zou erop kunnen wijzen dat mijn openlijke bekentenis van een probleem, daar waar hij nooit een probleem zag, en mijn hartstochtelijk zoeken naar een oplossing, in voldoende mate bewijzen dat mijn geest en mijn hartstocht niet in staat waren mij verre te houden van besmetting door de epidemische verwarring die overal heerst.

De dogmatische geleerde is bepaald niet verward. Voor hem is elk ding en ieder mens volkomen duidelijk. Hij is gelukkiger dan ik in mijn dilemma. Hij heeft nooit zijn hoogste principe in twijfel getrokken, volgens hetwelk de mens een vastomlijnd onderwerp is voor wetenschap en wetenschappelijk onderzoek.

Het ontbreken van twijfel en onvermengde gelukzaligheid zijn echter zelden bondgenoten van wetenschappelijke vooruitgang. Steeds gaat aan de vooruitgang van de wetenschap vooraf, dat wij ons niet meer thuis voelen bij een traditio-

neel dogma. En ik neem aan dat ik niet de enige ben die zich niet meer gelukkig voelt met het traditionele dogma betreffende de aard van de mens. Op dit punt hebben hele volkeren hun zekerheid verloren. Een wervelstorm van boze geesten schudt aan de grondvesten van de menselijke samenleving, omdat een oud dogma – behalve dan door de hogepriesters, de specialisten in de onderscheiden wetenschappen van de ‘mens’ – niet meer wordt geloofd. Hun oprechtheid en standvastigheid moet ik respecteren en ik heb ook alleszins begrip voor hun eerlijke overtuiging dat in dit politiek en sociaal krankzinnigengesticht zij de enige geestelijk gezonde en nuchtere mensen zijn.

Onze wereld stort echter ineens omdat men heden ten dage wezenlijke dwalingen aangaande de mens laat doorgaan voor wetenschap.

Ik ben het met de dogmatici overigens eens, dat onder druk of rekening houdend met een volks bijgeloof en met populaire wensen geen wetenschappelijk antwoord kan worden gegeven. Het is echter niet een kwestie van een keuze maken tussen de Republiek der Geleerden en het politiek dogma van het bolsjewisme of fascisme. Wij moeten kiezen tussen de hoogmoed van de geleerde, die eens en voor altijd uitgemaakt heeft dat de mens een deel van de natuur is en de voorzichtige bekentenis dat wij daarover niets kunnen zeggen. Het komt mij voor dat slechts hij die openlijk toegeeft dat hij net zo onzeker is als zijn medemensen en dat hij werkt onder de druk van een mogelijke ineenstorting van onze maatschappij, kan hopen wetenschappelijke antwoorden te vinden, die kunnen bijdragen tot een nieuwe versteviging van onze sociale structuur. Ik geef daarom toe dat in de geest van Venantius Fortunatus’

Dat de vijand zo vol listen
Door zijn list verwonnen werd

deze gedachten over de 'Multiformity of Man', dat wil zeggen over de veelheid aan vormen van de maatschappij gedacht werden.

De verbrokkelde mens

Wie en wat wordt geleid door de bedrijfsleiding?

De arbeider, die aan de poort van de fabriek zijn kaart in de stempelautomaat steekt, moet een chef tevreden stellen. Deze chef vertegenwoordigt de leiding van het bedrijf, de directie. In de moderne terminologie van de bedrijfsorganisatie heet de arbeider abstract 'werknemer' en de chef 'bedrijfsleider' of 'werkgever'.

Verder denkt men doorgaans niet en het is niet meer dan een afgezaagd cliché als gezegd wordt dat de verhouding tussen werknemer en werkgever een sociaal probleem is. 'De bedrijfsleiding leidt de mensen', zegt men. Als derhalve de mensen goed geleid werden, dan zou het probleem opgelost zijn. Niets is echter minder juist. Natuurlijk stelt de bedrijfsleiding eisen aan de arbeiders maar diezelfde bedrijfsleiding betekent ook een aanvulling op de arbeiders. De leiding van het bedrijf geeft aan de 'handarbeiders' door wat de 'hoofdarbeiders' hebben uitgevonden en beproefd. Ons industriesysteem is de technische toepassing van de wetenschappelijke vooruitgang. Daarom is – in principe – de industrie afhankelijk van de veranderingen in de techniek. Hout kan vervangen worden door kolen, kolen door olie, olie door elektriciteit of omgekeerd, staal door aluminium, zijde door nylon, boter door margarine. De vooruitgang in de techniek vindt plaats door een voortdurend ver-

vangen van het een door het ander. Research verschaft de fabrikant de mogelijkheid een oud produktieproces te vervangen door een geheel nieuw, nog onbeproefd systeem.

Dat – en dat uitsluitend – heeft de leiding van ondernemingen ertoe gedwongen bedrijven niet in te richten als een rustige plaats om te werken, een plaats waar de mens zich thuisvoelt, maar als een renbaan waarop de wedren met de concurrentie zich in hoog tempo afspeelt. De produktiemethoden worden niet voorgeschreven door de directie, maar door de ingenieurs. De ingenieurs op hun beurt handelen overeenkomstig het gebiedende gebaar van de wetenschappelijk researchlaboratoria die er naar streven de bronnen van fouten in de produktie zoveel mogelijk te vermindere(n). Als ze met dat streven succes boeken, wordt aan de arbeider in het bedrijf weer iets van zijn vrijheid van handelen ontnomen. Voor de wetenschap zich meester maakte van de produktie, vervaardigde de ambachtsman zijn zwaarden, zeisen en lepels op zijn eigen manier – en niet in serie maar stuk voor stuk. Na elke proef van de wetenschap bleven er voor de arbeider steeds minder mogelijkheden tot variatie over.

Het produktieprogramma laat geen ruimte meer voor het initiatief van de arbeider als enkeling. Elke hefboom, elk onderdeel van het produktieproces aan de lopende band, is een voorbeeld van de triomf van de technische vooruitgang. Daarom is in de industrie de verhouding tussen de wetenschap en het werk van de handarbeider toonaangevend. De druk die voortkomt uit de technische vooruitgang wordt door de leiding van het bedrijf overgedragen op de handarbeider. Bij de handarbeider en de hoofdarbeider van de oude stempel vormden het intellect van de ingenieur en de handen van de werkman nog één geheel. Planning en uitvoering waren als het ware verenigd in één hand. In het moderne produktieproces daarentegen zijn er drie elemen-

ten, te weten, het laboratorium, de bedrijfsleiding en de arbeider.

Maar dat is nog niet alles. Zoals gezegd kan de 'zuiver wetenschappelijke onderzoeker' iets ontdekken dat de hele organisatie van het bedrijf ondersteboven gooit en vervangt door een geheel nieuwe methode. De hele opleiding van een ingenieur kan onbruikbaar worden zodra er aan een bepaalde specialiteit geen behoefte meer is. Wat doet een ingenieur die expert is op het gebied van stoommachines als energievoorziening door middel van atoomsplitsing een feit wordt?

Overal waar de vooruitgang het verst is, bedreigt het zuiver wetenschappelijk onderzoek hele takken van industrie met ondergang. Boven het hoofd van iedere technische expert hangt het zwaard van Damocles, ondanks al zijn technisch kunnen kan hij op elk moment verdrongen worden als indertijd het paard door de auto.

Merkwaardig genoeg wordt echter het handwerk evenzo bedreigd. Het kan gebeuren dat de mechanische katoenplukker duizenden arbeiders uitschakelt. Het doel van het mechanisatieproces is altijd de verhouding mens/machine in het voordeel van de machine te laten uitvallen. De werknemer is nooit zeker van zijn plaats omdat de 'chef' er altijd op bedacht is een stap verder te gaan dan de bestaande fase van de mechanisatie. De werknemer kan zich in de fabriek nooit behaaglijk thuis voelen. Steeds hoopt de leiding van het bedrijf op vooruitgang, op een verregaande besparing van arbeidskrachten. Dat hoeft niet in elke fabriek het geval te zijn omdat er gevallen zijn waar het 'verzadigingspunt' van de mechanisatie al bereikt is. Dat verandert echter niets aan de algemene toestand van de industrie. Het blijft een uitzondering. De menselijke verhoudingen in de industrie blijven altijd afhankelijk van de technische vooruitgang en dat betekent dat de industrie het zich niet kan veroorloven, iemand, wie dan ook, zich behaaglijk te laten voelen in een

fabriek zolang de wetenschappelijke vooruitgang bepalend is voor de ontwikkeling.

De mensen in de industrie leven dus in voortdurende onzekerheid. De toekomst van elk produktieproces wordt bedreigd door de invoering van nieuwe werkmethoden. De plaats van iedere arbeider wordt voortdurend bedreigd door de invoering van steeds verder gemechaniseerd gereedschap. De ideale fabriek is het energiebedrijf dat letterlijk slechts een of twee man nodig heeft voor de bediening van de regelapparatuur. Een grotere bezetting wordt alleen maar voor een bepaalde tijd gebruikt en wordt gedurende die tijd enkel beschouwd als onvolmaakt of minder volmaakt.

En wat is nu de constante in deze stroom? Als mensen vervangen worden door machines en als elektriciteit in de plaats komt van gas, blijven de verkoopafdeling en de bedrijfsleiding bestaan.

De bedrijfsleiding en de verkoopafdeling vormen dus twee constante elementen in de industrie omdat ze zuiver formeel zijn. Ingenieurs en arbeiders hoeven niet blijvend te zijn omdat zij de ontwikkelingsfasen van de produktie belichamen.

Niets is blijvend – dat is het reusachtige in deze veldtocht van de industriële vooruitgang. In ons economisch bestaan hebben wij meer succes naarmate wij de middelen tot ons bestaan veranderen. De Chinese boer heeft het op zijn rijstveld drie-, vierduizend jaar uitgehouden met dezelfde wijze van werken. De mensen in ons land veranderen niet alleen elke eeuw van methode, maar elk jaar. Zij worden daarom in hun bedrijven voor problemen gesteld die de Chinese boer niet kent. De leiding van het bedrijf wordt alleen maar een probleem als er rekening moet worden gehouden met technische veranderingen.

Ongelukkig genoeg heeft men gewoonlijk de neiging dit over het hoofd te zien. Men onderwerpt de verhouding tussen werknemer en werkgever aan een onderzoek, alsof er

sprake was van een dialektische verhouding. Als men het probleem op zo'n manier bekijkt, lijkt de kloof tussen de twee belangengroepen niet te overbruggen. Een dergelijk antagonisme ligt echter in het geheel niet ten grondslag aan het industriële systeem. Dit denken in dialektische begrippen is een misvatting waarin het kapitalisme en het communisme overeenkomen.

Er bestaat weliswaar een dilemma, maar daarom mag men bedrijfsleiding, arbeiders, commerciële medewerkers en ingenieurs nog niet in twee elkaar tegenovergestelde groepen onderbrengen. Men moet deze vier elementen meer als verschijningsvormen beschouwen, waarvan men er, zonder funeste gevolgen, geen kan weglaten of waarbij men niet de een van de ander kan afleiden – en dat doen nu juist al onze leerboeken. Het kruis van de industriële realiteit is te verdelen in twee formele terreinen, te weten verkoop en bedrijfsleiding en in twee kwalitatieve, te weten produktie en laboratorium. Verkoop en bedrijfsleiding worden als formeel beschouwd omdat zij alles kunnen leiden en verkopen. De chemicus of de vakarbeider echter is gebonden aan een bepaald technisch geheim.

Na dit eerste overzicht willen wij het terrein van werkplaats en laboratorium in detail aan een onderzoek onderwerpen. Een voorbeeld van het extreme type van de uitvinder met een grote verscheidenheid van ideeën, die los staat en vrij is van elke vorm van routinewerk, is Thomas A. Edison. Aan de andere kant is de arbeider aan de lopende band het meest 'verdienend' als hij werkt als een perfecte automaat. In elk bedrijf zijn voor de taak nieuwe ideeën te hebben en voor de taak elke dag hetzelfde werk te doen, geheel verschillende mensen nodig. De lezer zal zich echter zonder twijfel een kleine werkplaats kunnen voorstellen waarin men vijf dagen aaneen een werkezel is en de zesde dag nieuwe ideeën krijgt. Maar ook dan moeten wij niet over het hoofd zien dat men de ene dag op iets

nieuws uit is en de vijf andere dagen het oude moet herhalen omdat anders de produktie geen doorgang vindt. Er is altijd een vooruitgeschoven front nodig van ingenieurs en wetenschappelijke onderzoekers die vrij zijn van dagelijks werk en een 'thuisfront' van gemechaniseerde gereedschappen en geroutineerde arbeiders.

In mijzelf moet ik ook bemiddelen tussen mijn vrije geest, die mij de gedachte tot dit boek ingeeft en mijn 'Broeder Ezel' – zoals de Heilige Franciscus zijn lichaam noemde – die het boek schrijft. In de industrie vormt de bedrijfsleiding het contact tussen het vrije en het gebondene. Bedrijfsleiding, vernieuwingsfront en routinewerk vormen een produktieëenheid, het produkt waarvan door onze vierde vriend, de verkoopdeskundige, op de wereldmarkt wordt omgezet in geld. Daarom is elke discussie, waarbij geen rekening wordt gehouden met het knelpunt dat de bedrijfsleiding vormt, zinloos. Onder de harde druk der marktverhoudingen fungeert de bedrijfsleiding als bemiddelaar tussen de eventuele technische veranderingen in de produkten zowel als in de produktiemethoden enerzijds en de feitelijke structuur van het bedrijf anderzijds. Als wij dit voorstellen als een kruis plaatsen wij aan het binnenfront de leiding van het bedrijf, de blik gericht op de operaties in de fabriek, en aan het buitenfront de commerciële man, de blik gericht op de markt. De ingenieur heeft zijn blik gevestigd op de toekomst die vol is van technische veranderingen. De blik van de arbeider gaat terug, omdat van hem verwacht wordt dat hij de oude routine steeds herhaalt. Deze analyse blijft natuurlijk niet alleen beperkt tot de industrie. Elders heb ik aangetoond dat elke levende groep, of het nu een gezin is of een leger, een voetbalclub, een staat of een kerkgenootschap, zich noodzakelijkerwijze splitst in deze vier richtingen en specialisten moet kiezen die zich bezighouden met het nieuwe, het oude, het uiterlijke en het innerlijke leven van de groep. Een legeraanvoer-

der bijv. staat niet zoals iemand die een bedrijf leidt, aan het binnenfront. Hij beschikt over een recht dat de leider van een bedrijf niet heeft: terwille van de toekomst van zijn land kan en moet hij mensenlevens opofferen. Aanvoerders staan in de frontlinie. Een bedrijfsleider die zichzelf voor een aanvoerder houdt, zou een fascist zijn. De diagnose voor welke fabriek dan ook, kan daarom gesteld worden op grond van de correlatie tussen bedrijfsleiding, markt, laboratorium en werkplaats. Elke fabriek is gedoemd een instelling van voorbijgaande aard te zijn, want van beide kanten bezien – de kant van de ‘vernieuwing’ en de kant van de routine – is er sprake van een overgangperiode. Iedere handarbeider moet er rekening mee houden dat hij ten gevolge van mechanisatie overbodig kan worden, maar evenzeer kan het gehele produktieproces op een gegeven moment onrendabel blijken te zijn.

Wij zijn al vooruitgelopen op de eerste uitkomst van deze zienswijze toen wij stelden dat de verhouding werknemer/werkgever verkeerd gezien wordt, wanneer men haar beschouwt als iets dat op zichzelf staat.

De tweede uitkomst strekt zich nog veel verder uit. Het hele mammoetsysteem van de industrie heeft meer realiteit en bestendigheid dan een van zijn tijdelijke produktiecentra. De industrie als zodanig is niet een geheel van bestaande fabrieken. Het is net andersom. Elke fabriek bestaat bij de gratie van het industriesysteem als geheel. Elke ontwikkelingsfase in de industrie vindt natuurlijk zijn neerslag in bepaalde vormen van produktie, maar elke ‘conjunctuurstad’ kan tot een ‘dode stad’ worden. Daarom put het leven van de industrie zich nooit uit in bepaalde vormen, maar doorloopt ze alleen maar en is steeds bereid die vormen achter zich te laten. Als men bij een beschouwing van de industrie deze beslissende factoren, die niet onbekend zijn, eens goed bekijkt, dan reikt men verder dan de leuzen van het kapitalisme en het communisme. Welke conclusies zijn

er in de praktijk niet uit deze problematische situatie van de industrie te trekken?

De leiding van een bedrijf leidt geen mensen. De bedrijfsleiding leidt vergankelijke relaties tussen ingenieurs en arbeiders, machines en markten.

De mens die voor de poort van een fabriek staat is niet de volledige mens. Hij is de mens die – wat zijn ras, huidskleur of geloof ook mag zijn – van uur tot uur bezig wil zijn, omdat hij er bij geen enkele fabriek op kan vertrouwen dat deze voortdurend werk voor hem heeft. Hij zegt met Walt Whitman: 'Ik leef op straat. Ik geloof niet aan een eigen thuis.' De mens die in de industrie werkt, is een merkwaardig wezen omdat zijn gevoel voor tijd en tijdsindeling beïnvloed wordt door het dilemma van de bedrijfsleiding. De arbeider is een mens die nooit mag vergeten dat een conjunctuurstad van de ene op de andere dag kan veranderen in een dode stad en dat zijn vakbekwaamheid al diezelfde middag door een robot vervangen kan worden.

Deze uitzonderlijke, nieuwe mens die de bedrijfsleiding zou moeten leiden, moeten wij daarom aan een onderzoek onderwerpen. Hij is een mens met een gevoel voor tijd, zoals nog nooit op aarde geleefd heeft.

De produktiekalender

Nog niet zo lang geleden had ik iemand nodig die de correctie van een met de machine geschreven manuscript kon verzorgen. Ik belde daarvoor het bureau voor arbeidsbemiddeling van de Harvard University op. Ik kreeg een adres en men deelde mij mee dat het usance was dat er zo en zoveel per uur betaald werd. Dezelfde avond had ik een gesprek met een oude en beroemde collega die toevallig herinneringen uit zijn studententijd ophaalde. Hij had als

werkstudent zijn studie moeten verdienen. Op een goede dag werd hij, omdat hij de Duitse taal beheerste, gevraagd bij een professor, die zijn Duits wilde ophalen, de bijbelvertaling van Luther voor te lezen. Die professor was William James. Er werd een afspraak gemaakt en de hele winter ging met dit werk heen. Ik vroeg hem wat hij daarvoor ontvangen had. 'Ik werd natuurlijk per maand betaald,' zei hij, 'elke andere vorm van betaling zou in die tijd niet behoorlijk zijn geweest.' Het bedrag dat de twee studenten in 1879 en 1933 kregen was toevallig hetzelfde. Het verschil lag alleen in de wijze van berekening.

Dit verhaal schijnt met het probleem van de economische dynamiek in een gemechaniseerde wereld niet veel te maken te hebben, maar toch geloof ik, dat het een betere illustratie dan wat ook is, van het doel van deze poging. Het gaat bij beide studenten om geld en economische problemen. Het gaat echter niet om het geld als zodanig, maar om geld als sociaal symbool. Een honorarium kan per uur of per maand betaald worden. Dat is een sociale kwestie, niet een economische. Tot nu toe werd deze kant van de industrie als verschijnsel niet als bijzonder belangrijk beschouwd. Men liet het aan wetenschappelijke onderzoekers en technici over om zich daarin te verdiepen. Over het sociale kader van een industriële samenleving bestaat maar weinig literatuur. De beste inleiding vormt het boek van Ernst Michel: 'De sociale geschiedenis van de industriële arbeidswereld'. Pas sinds korte tijd zijn de sociale implicaties van de industrie voor ons allen zonder uitzondering beslissend en onontkoombaar geworden, ook voor dichters, geestelijken en hoogleraren in de kunst. Europa brengt geen mensen van voor de industrialisatie meer voort en Amerika geen pioniers. De vóór-kapitalistische verschijningsvorm van de maatschappij, die in staat was eigen waarden en typen voort te brengen is aan het verdwijnen. Puriteinen, gentlemen en burgers komen niet meer zoals vroeger uit

Quincy of Salem. Deze typen waren er ook nog in de eerste tijd na het ontstaan van de industriële revolutie. De industriële revolutie drong binnen in een vóór-industriële mensheid en juist daarom greep zij terug op de mensen die nog ongeveer een eeuw lang werden voortgebracht, door deze vóór-kapitalistische wereld. Die honderd jaar zijn nu voorbij en wij vragen ons af hoe wij, in de ons omringende industriële wereld deze waarden en mensen weer te voorschijn kunnen brengen, want van buiten af kan het nu niet meer komen.

Het eerste axioma van deze wereld is haar uniformiteit. Haar problemen zijn uniform, haar verwarring is uniform – en beide zijn geüniformeerd. Haar tijd en ruimte hebben een heel bijzonder karakter. De verandering van ruimte en tijd, bewerkstelligd door de industrie kan het beste met kleine dingen worden geïllustreerd. Als men, bijvoorbeeld, het moderne loonsysteem vergelijkt met de vorm van inkomen in het verleden, kan men wellicht inzien hoe de krachten van tijd en ruimte, die onze samenleving als een ban omringen, beheerst kunnen worden.

Vroeger kwam de dag van een arbeider overeen met zijn eigen levensritme. Honoraire werkzaamheden duurden een jaar. Langere arbeidsperioden hadden geen objectieve zin, maar dienden ertoe de persoonlijkheid van iemand een zekere status te verlenen. Het maandsalaris betekende een gedeelte van het inkomen gedurende het leven; het bracht de mensen tot een doel voor de duur van hun leven. De nieuwe kalender is geheel anders. Zelfs daar waar het loon nog per maand of per kwartaal betaald wordt, is van die oude betekenis niets meer te bespeuren. Het verschil van dag en nacht, het verschil van jaargetijden, generaties en van bepaalde leeftijden bestaat niet meer. In de loop van de sterren bestaat een dag uit 24 uren en een jaar uit 365 dagen; 1200 maanden vormen samen een eeuw. De nieuwe kalender is het symbool van een economische revolutie. Een

dergelijke kalender bestond vroeger niet. Men stelde zich de aarde niet voor als een kleine satelliet van de zon. Het is de calculatie-kalender van de industrie, een schema voor een anticiperende berekening van toekomstige werkuren. Zodra werk uitgevoerd wordt in ploegen, wordt dit werk niet meer berekend op grond van de diensten van berekende personen, maar met behulp van een vermenigvuldiging van werkuren die door verwisselbare, anonieme werkkrachten gemaakt kunnen worden. Dit systeem van ploegenarbeid is pas in de laatste dertig jaar in het sociale leven binnengedrongen.

De kalender, die door de calculatieafdeling wordt opgesteld, scheidt de werktijd van de mens die het werk doet en betreft haar uitsluitend op het project. De werkuren van de mens hebben geen betrekking meer op elkaar. Zijn toekomst is nu alleen nog maar een geanticipeerde periode voor uit te voeren werk. De nieuwe zonnekalender laat geen onderscheid meer toe tussen verleden en toekomst. Deze tyrannie van de termijncalender en van een verleden dat steeds meer op de toekomst vooruitloopt, is de oorzaak van de zenuwinstorting van onze tegenwoordige geïndustrialiseerde maatschappij. 'Werktijd' is een afgegraasd terrein voor de onderzoekers. De mens heeft evenwel een evenwicht nodig tussen het onderzochte en het niet onderzochte terrein van de tijd. De wetenschap echter heeft minachting voor dat evenwicht dat ons de moed geeft een duidelijke orde in de kalender te brengen, een juiste verhouding, namelijk, tussen het vertrouwen in de vrije toekomst en het erkennen van oude regels.

Ik wil spreken over de sociale gevolgen van het moderne economische systeem en omdat het woord 'sociaal' nogal verbleekt is, kunnen wij misschien de uitdrukking 'sociale gevolgen' omschrijven door te zeggen dat de moderne economie veranderingen teweegbrengt in regering, kunst,

wetenschap, gemeentebestuur, gezin, vriendschap en uiteindelijk in elk onderdeel van de samenleving.

Wij willen het nu hebben over de wereld van de industrie en de handel, maar niet als wetenschapsmensen of technici of zakenlieden. Wij zullen niet gaan discussiëren over hoge of lage lonen en evenmin over de lage prijzen van grondstoffen. Een oplossing voor een economische crisis kan ik niet aanbieden.

Niettemin ben ik hartstochtelijk geïnteresseerd in het economisch systeem en in de moderne techniek, omdat wij daarvan allemaal in ons dagelijks leven de invloed ondergaan.

Ik ben ervan overtuigd dat wij pas beginnen ons het effect van de geïndustrialiseerde wereld op de mens te realiseren. Dit zou kunnen lijken op een belachelijk late opmerking. Het eerste en laatste dat ik hier in Amerika te horen krijg is dat wij over de industrialisatie alles weten en dat in het land van de wolkenkrabbers en de auto's de maatschappij alles weet over de industrie. Maar dat is nu juist mijn onderwerp en mijn vraag: Hoe kan een samenleving leven en bestaan waarin allen alles weten? Wij zullen zien dat de industrialisatie precies dat gedaan heeft waarvan mijn vrienden mij wilden overtuigen: zij zijn de mensen die alles weten en geen mysteries kennen. Kan een dergelijke samenleving voortbestaan?

Ik wil echter mijn stelling verdedigen dat gedurende de gehele negentiende eeuw het effect van de industrie op de mensheid nog nooit werkelijk onderzocht is. Tot mijn verdediging kan ik dit aanvoeren: Voor zover mij bekend is, heeft men aan de ontwikkeling, die zich weerspiegelt in het verhaal van de twee studenten, in geen enkel opzicht aandacht besteed. Ik ken geen boek waarin het binnendringen van het uurloonsysteem in het leven van studenten, professoren, secretarissen, geestelijken, artsen enzovoort wordt behandeld. Ik kan geen economisch handboek vinden waar-

in het feit vermeld wordt dat de eerste grote mijnwerkersstaking in Duitsland uitbrak omdat de mijnwerkers van de oude stempel niet bereid waren de degraderende benaming 'arbeider' te accepteren. Deze staking, die het begin was van een lange reeks van stakingen, ging niet om hogere lonen! Alle leerboeken hebben die stakingen echter verkeerd begrepen en ze beschouwd als loonconflicten. De ideologie, die een arbeider om zijn motieven heen opbouwt, heeft weinig te maken met de onderbewuste krachten die in de moderne industrie tot een staking leiden. De oppervlakkigheid waarmee wij de eigen stelling over de arbeiders accepteren, illustreert duidelijk dat de economen en de technici het terrein van de sociale gevolgen der industrie praktisch voor zich alleen hadden.

De heersende klasse en degenen die moeten denken voor de heersende klasse werden pas in de laatste dertig jaar geplaatst voor een situatie waarin zij zich niet eenvoudig kunnen verlaten op de kenmerken en eigenschappen van de vóór-industriële mensheid. Tot dusverre konden de leiders van de gemeenschap bij wijze van spreken kiezen tussen de vruchten en de produkten van de nieuwe maatschappelijke ordening en de produkten en goederen van een oudere tijd. Uit de Oude Wereld trok een regelmatige stroom van Europese vakmensen naar Amerika. Zelfs nu nog schijnt in bepaalde Amerikaanse specialistische industrieën het probleem te bestaan goede vakmensen als voorlieden uit Europa te moeten aantrekken omdat Amerika die zelf niet voortbrengt. Een pianobouwer, bijvoorbeeld, kan in Amerika een goed bestaan vinden. Als hij echter sterft of vanwege zijn leeftijd ermee ophoudt, moet zijn opvolger gerecruteerd worden uit de mensen die dit vak van generatie op generatie beoefend hebben. Zodra een van de specialisten uitvalt wordt de cyclus onderbroken. Hier stoelt de geïndustrialiseerde wereld nog op een civilisatie van het vóór-industriële type en in dit geval op een civilisatie met een echte leertijd

en de opleidingstraditie uit de tijd van de gilden. In Europa groeide tot 1908 tweederde van alle geschoolde fabrieksarbeiders nog op in een omgeving zonder fabrieken en kregen in die omgeving hun scholing.

Dit geldt niet alleen voor fabriek en handwerk, maar ook voor de vrije beroepen. Tweederde van alle studenten op de Amerikaanse 'colleges' kwam tachtig jaar geleden van buiten, dat wil zeggen dat zij in een vóór-kapitalistische omgeving en niet in een stad waren opgegroeid. Hun omgeving had een streng lokaal karakter met een concreet zichtbaar plaatselijk bestuur dat bestond uit daartoe gekozen mannen. De economie en de politiek van een dergelijke plaats waren in het geheel niet abstract, waar tegenover het een van de meest in het oog lopende bijzonderheden van de moderne economie in Amerika is, ook in de dorpen, dat de economische betrekkingen van de 'First National Store' (een soort co-operatie), de autobusonderneming, de particuliere telegraafmaatschappij, die de kinderen in hun omgeving zien, niet lokaal zijn en niet begrepen en beoordeeld kunnen worden als men alleen maar de mensen en de gebouwen in het eigen dorp ziet. Tegenwoordig worden de 'colleges' bevolkt door studenten die voor het merendeel niet van een oud familiegoed en van boerenhoeven komen, maar van scholen en flats. Zij hebben niet geleefd in een locale economische eenheid, maar in een abstracte economie die het hele land omvat. Niettemin wordt er op de 'colleges' nog steeds les gegeven alsof de leerlingen dorpskinderen zijn die op de hoogte gebracht moeten worden van de grote wereld.

Fabriek en 'college' hebben niet alleen te maken met een ander mensentype, ze kunnen ook in geval van een crisis of voor een speciale taak niet meer zoals vroeger teruggrijpen op een ouder persoonlijkheidstype. Zij vormen de eerste generatie die op niets anders kan steunen dan op de geïndustrialiseerde wereld.

Gedurende de gehele laatste eeuw bestonden er twee civilisaties naast elkaar. De zogenaamde industriële revolutie was geen revolutie; aan de nog bestaande oude waarden van de maatschappij werd alleen iets nieuws toegevoegd. Daarom was een vlucht uit de technische wereld nog mogelijk. De dichters konden nog de taal spreken van een vroegere wereld. (Het is hoogst merkwaardig hoe ontoereikend gedurende de eerste wereldoorlog de stijl van die tijd was om de werkelijkheid van een technische oorlog te beschrijven, met zijn abstractheid, zijn 'leegte van het slagveld', zijn gigantische omvang). Er was voor de avontuurlijke geest van jonge mannen nog genoeg onontdekt gebied om hun fantasie te bevredigen en de Amerikanen konden tenslotte nog naar Europa gaan. Dit alles werkt echter niet meer als een veiligheidsklep. Wij leven nu definitief in een geïndustrialiseerde wereld. In 1931 publiceerde een professor in de pedagogie in Amerika een boek, waarin hij over deze wereld zegt:

'Ziet ge al rijdend vanuit uw raam slechts
[een woestenij,
bossen en moerassen, dan ziet ge niets.
Woeste trajecten zijn klei, zand en steen,
bossen zijn balken, stutten en drempels.
Veengrond is elektrische stroom.'

Verder is er in dit boek nog te lezen: 'Wij hebben de fabrieken niet alleen nodig om ijzer en staal te veredelen. Wij hebben de fabrieken ook nodig om de mensen te veredelen.'

Dit citaat kan ons behulpzaam zijn om onze werkelijke toestand te beseffen. Het veredelen van mensen moet in een geïndustrialiseerde wereld plaatsvinden, in een wereld die overeenkomt met de fabrieken. De onderwijsinstellingen moeten in hun opzet beantwoorden aan hun industriële om-

geving. Hun woorden moeten de proef kunnen doorstaan dat ze door de massa, door de mensen die leven onder het fabriekssysteem, begrepen en verdragen kunnen worden. Van nu af aan kunnen van de uitgeputte, oude Europese civilisatie geen interessante Caruso's of Einsteins meer verwacht worden. De uniformiteit van de industrialisatie heeft de vastgewortelde tradities van de Oude Wereld aan de andere kant van de Atlantische Oceaan ontworteld. Wellicht kunnen nog enkele tientallen jaren bepaalde interessante typen, handwerkers, kunstschilders en dergelijke overgebracht worden, maar dat zijn dan de uitzonderingen. In het Europa van nu heeft romantiek geen zin meer en Europese romantiek verliest in Amerika zijn zin.

Tot aan de wereldoorlogen voerde de industriële maatschappij invasies uit op het territorium van de vóór-industriële mensheid en gebruikte de morele zekerheden en remmingen, fysieke instincten en talenten van de vóórkapitalistische tijd. Deze uitbuiting van het verleden is afgelopen. Van nu af gaat alles machinaal, zelfs koken en wassen, schrijven en rekenen. Voor 1914 was de uniformiteit van de industrie nog niet algemeen. Toen had de mens nog een hele reeks van maatstaven van geheel verschillende aard. Ik vermoed zo dat een Amerikaan van mijn generatie nog opgevoed is in de gedachtenwereld van Alexander Hamilton en Jefferson. De selfmade man van een eeuw geleden was het symbool van zijn doel en zijn idealen, net als voor Theodore Roosevelt. In de uniformiteit van de moderne civilisatie lijkt het ideaal van de selfmade man van alle symboliek ontdaan te zijn. De mens wordt gevormd door omstandigheden en constellaties, door de molen van de crisis of de conjunctuur. De gedachte van zelfstandigheid is de massa vreemd. Men verwacht dat men gevormd wordt door de industriële civilisatie waarin men leeft.

Voor de eerste keer is de mens alleen met de industrie, en met de industrie uitsluitend. De tijd van de pioniers be-

tekent een grootse herinnering, maar die kan ons niet helpen ons mensen voor de toekomst te verschaffen.

Dat is, naar ik meen, de reden dat wij allen beginnen na te denken over de dynamiek van een gemechaniseerde wereld. Wij kunnen niet meer geloven dat er nog iets van betovering en avontuur bestaat in een onontdekt of niet gemechaniseerd deel van de wereld. Noch de volksliederen in Beieren, noch de mogelijkheid de Mount Everest te exploreren mogen ons afleiden van ons probleem. De enkele witte plekken op de kaart van de Sahara, het gebied van de Noordpool en de kleine oase van de volksdansen in Kroatië willen wij hier buiten beschouwing laten. Met het oog op de definitieve industrialisatie en organisatie vragen wij ons af wat een dergelijke wereld maakt van de mens en de samenleving.

Wij zijn allen passagiers op het schip van deze gemeenschappelijke civilisatie. Wij moeten daar niet om treuren en niet proberen het schip te verlaten. Wij willen delen in de verantwoordelijkheden. Daar wij ons aan de andere kant echter niet kunnen verlaten op de oude schoonheden, waarden en vernieuwingsmethoden van vergane werelden, vragen wij om schoonheid, waarheid en vernieuwingsmethoden van de nieuwe wereld. Wij zijn bereid de oude vormen op te geven, de avond die in de familiekring werd doorgebracht, de godsdienst en de volmaakte zondagsrust, het genie van het onbedorven natuurkind, de avonturen van Melville in de Zuidzee. Op de een of andere manier zouden wij echter equivalenten voor al deze verliezen willen vinden. Als er op de wereld, voor zover wij weten, zo weinig is dat ontdekt zou kunnen worden en al niet ontdekt is, dan richten wij onze nieuwsgierigheid op de maatschappij en wij zullen dan ontdekken welke mogelijkheden die toelaat voor het bestaan op een geïndustrialiseerde aardbol.

Juist die uniformiteit van de geïndustrialiseerde wereld op de hele aarde remt ons het meeste. En juist die uniformiteit

is het die de samenleving van nu zo sterk beïnvloedt en verwart. De uniformiteit van de Russische, Italiaanse, Duitse, Engelse en Amerikaanse problemen hoeft niet nog eens extra onderstreept te worden; die treedt duidelijk aan de dag. Enkele eeuwen geleden was er nog een verscheidenheid van nationale toestanden, verband houdende met klimaat, vruchtbaarheid, godsdienstige meningsverschillen, oorlog, hongersnood en epidemieën. Twee grote problemen zijn werkloosheid en rechtvaardige verdeling. Wat betreft deze beide problemen is de situatie waarin, bijvoorbeeld, de Russen verkeren, in het geheel niet verschillend van die van de andere volkeren. Deze problemen zijn ook hun problemen. De pogingen om de moeilijkheden op te lossen, verschillen van land tot land. Overal zoekt men naar een oplossing en overal zijn de mensen afgunstig op de oplossing in andere landen. De uniformiteit van afgunst en verwarring is wel bijzonder groot.

Deze uniformiteit is een uniformiteit in tijd en ruimte. Met betrekking tot tijd en ruimte leeft de moderne mens in vergelijking met vroeger in een nieuwe wereld. Daarom wil ik mij in hoofdzaak met de nieuwe tijd en de nieuwe ruimte bezighouden, die door de wereld van de industrie geschapen en nodig zijn.

Met onze beschrijving van de nieuwe tijd en de nieuwe ruimte willen wij een diagnose voor de samenleving onder de heerschappij en in het tijdperk van de industrie stellen.

Met de methoden van de geïndustrialiseerde wereld zijn wij vertrouwd. Dat echter van dat wat de moderne wereld de mens aandoet slechts weinig bekend is, zal daarom als onzin klinken. Ik kan mij voorstellen dat een bedrijfsingenieur verveeld zal kijken bij de gedachte dat ik hem wil gaan vertellen wat de dagindeling in zijn fabriek werkelijk betekent en wat het in feite voor een plaats is waar hij werkt. Ik kan alleen maar zeggen dat ik meer dan tien jaar zeer nauw contact heb gehad met technici, van de arbeider tot

en met de directeur en dat ik later aan drie verschillende technische hogescholen de collega ben geweest van voor-aanstaande ingenieurs. Bovendien heb ik het leven gedeeld van mijnwerkers, houthakkers en metselaars. Veel hebben wij gezamenlijk ondernomen en tot een einde gebracht. Niet een van hen was zich bewust van het specifieke karakter van de tijd en de ruimte waarin hij leefde en werkte. In elk geval waren zij niet in staat daaraan uitdrukking te geven. Om de kracht en het vermogen van de mens, de geheimen van de wereld waarin wij door de moderne wijze van produceren gevangen zijn, te begrijpen en uit te drukken, zal een geheel nieuwe generatie nodig zijn.

Het duidelijkst illustreren kleinigheden de invloed van een ordening der dingen op de mensen. Denkt u maar eens even aan de twee studenten van wie de een per uur en de ander per maand betaald werd. Deze beide, heel alledaagse gevallen kunnen ons enig inzicht geven in het nieuwe karakter van de tijd waarin wij nu leven. Op het eerste gezicht lijkt het verschil niet van zoveel belang. De beide jongelui ontvingen hetzelfde bedrag. In het ene geval ontstond dit bedrag door 25 maal 50 cent bij elkaar te voegen, in het andere door een maandsalaris te geven voor 12-14 avonden van twee uur.

Misschien moet men dit nader beschouwen om de volle betekenis van het bewijsmateriaal in te zien. De maand van de een en het uur van de ander behoren tot geheel verschillende tijdsbegrippen.

Ik moet u verzoeken mij te volgen in de tijd waarvan deze maandelijksse betaling slechts een laatste overblijfsel is, de vóór-kapitalistische tijd. Ik wil die tijd niet in het minst idealiseren. Laat ons eens kijken naar de armste duivel onder de vrije mensen uit het verleden, ik bedoel de dagloner. Hij stond op de laagste trede van de maatschappelijke ladder. Toen Odysseus de roemruchte held Achilles in de Onderwereld opzocht, was Achilles zo buiten zich-

zelf over zijn dood, dat hij zijn plaats zelfs met die van een dagloner wilde ruilen – als hij maar mocht leven. Men kon dus een mens niet erger vernederen dan door hem per dag te betalen. Zo'n dagloner werd betaald voor een dag die van zonsopgang tot het vallen van de avond duurde. Een volle dagtaak werd gewoonlijk zo berekend dat er vier pauzes voor maaltijden en rust waren. Deze man werkte in harmonie met de dag. Een dag was de kleinste eenheid in zijn natuurlijk leven. Hij stond op als iedereen opstond en ging naar huis als de avondklok luidde. Zondagen of de dag van een begrafenis of een bruiloft golden in het dorp niet als werkdagen, evenmin als de zaterdag na 2 uur 's middags. De maatschappij had de werktijd, zo zou men kunnen stellen, op een subjectieve en niet erg zakelijke manier georganiseerd als een deel van het leven van de mens. Veel kwam niet op tijd klaar omdat er maar al te dikwijls bruiloften of feestdagen tussenkwamen. De werkdag van de arbeider kon in de zomer wel zestien uur duren en in de winter maar zeven. Intussen werd echter een halve dag ook als een dag gerekend. Elke verdere onderverdeling van de dag was zelfs voor een eenvoudig arbeider zinloos want in het persoonlijk leven van de mens is geen kortere eenheid dan een dag. Van het moment dat men opstaat tot het moment dat men naar bed gaat is de dag de kortste eenheid. Deze continuïteit van het bewustzijn van ochtend tot avond vormde een dag en maakte van de dag de kleinst mogelijke eenheid voor de loonschaal.

In het algemeen ontving iemand die geen vermogen bezat niet een betaling per dag. Hij kreeg een maand- of een jaarsalaris. Geestelijken en staatsambtenaren werden op die manier betaald. In de praktijk betekende overigens ook het jaarsalaris geenszins een betaling voor een enkel jaar. Het was iets heel anders. De periode van een jaar diende een tweeledig doel. In de eerste plaats was dat jaar een proeftijd. Een overeenkomst voor een jaar betekende een over-

eenkomst voor een eerste jaar aan het eind waarvan men zou weten of men blijvend kon samenwerken. In de tweede plaats was een jaar de algemene termijn waarin men erefuncties in de gemeente aanvaardde. Een jaar als burge-meester, jurylid of als lid van een commissie, was de bijdrage van een gentleman aan de gemeenschap. Een gentleman nam voor zijn bezigheden in dat jaar geen betaling aan. In vele instellingen is ook nu nog die periode van een jaar in zulke gevallen van toepassing.

Maand-, kwartaal- of jaarsalarissen betekenden een onderverdeling in grotere tijdseenheden. Voor de ongetrouwde jongeman waren periodes van drie, vijf of zeven jaar normaal. Voor een getrouwde volwassene betekende het jaar een deel van zijn leven. Toen Hawthorne benoemd werd tot consul in Liverpool of toen Herman Melville douane inspecteur in de haven van New York werd, vormde hun maandsalaris een schakel van een ketting, een druppel in een stroom van inkomens die zij voor de rest van hun natuurlijke leven konden verwachten. Dit natuurlijke leven kon nog tien of twintig of veertig jaar duren. In die tijd was een mensenleven aan veel meer gevaren blootgesteld en de levensduur van de mens was geheel afhankelijk van het toeval. Daarom had de benoeming geen betrekking op een objectief produktieschema, maar op een speciale persoonlijkheid die een verantwoordelijk politicus tegen verdere tegenslagen wilde verzekeren. De benoeming voor het leven drukt duidelijk het persoonlijke karakter van bepaalde werkzaamheden uit. Iemand voor een zo lange periode aan te stellen lijkt lichtzinnig als wij alleen maar op de objectieve werkzaamheden letten, die hij moet doen. Daarom wordt in de benoeming voor het leven klaarblijkelijk de objectieve kant van de wereldproduktie veronachtzaamd en is deze benoeming gericht op de persoonlijkheid van de mens.

Dat dit zo is, geeft het maandsalaris echter zijn eigen be-

tekenis. Door degene die zijn maandsalaris regelmatig ontvangt wordt het beschouwd als een termijnbetaling. Honderd dollar per maand houden op honderd dollar te zijn als ik weet dat ik ze twaalf maanden lang ontvang. De Duitse leraren en alle andere Duitse ambtenaren waren vroeger beroemd om de wonderen die zij met hun belachelijk kleine salarissen tot stand brachten. De spaarzaamheid van zo'n ambtenaar was altijd verbazingwekkend. Omdat hij met zijn hele leven kon rekenen, was het voor hem mogelijk inkomsten en uitgaven over een lange reeks van jaren, voorwaarts of achterwaarts, te verdelen. Op de eerste van de maand of elk kwartaal legde hij de grotere bedragen opzij die de sleutel vormden tot de belangrijke dingen en doeleinden uit zijn leven. Geen verleiding van het moment kon hem ertoe bewegen op die bedragen te beknibbelen waarvan weliswaar niet zijn dagelijks leven, maar wel zijn hele leven afhing. Van 2500 mark per jaar spaarde een Duitse leraar opgewekt 200 mark, hoewel hij slecht betaald werd. Voor hem vertegenwoordigden, gezien zijn aanstelling, deze 200 mark niet een dag of maandsalaris, niet eens een kerstgratificatie, maar ze hielpen hem de droom van zijn leven te verwezenlijken, namelijk, om zijn zoon in Heidelberg te kunnen laten studeren. Het loont om dagelijks elke stuiver tweemaal om te draaien als men weet jaar in jaar uit zijn geld te zullen ontvangen. Dat gaf de mensen ook moed om te sparen voor een doel dat nog in het verre verschiet lag, voor de studie van een zoon, de uitzet van een dochter of de eigen reis naar Italië voor het zilveren huwelijksfeest. Daar de jaren slechts ondergeschikte posten op de balans van een levenslang jaargeld waren, vormde het maandsalaris van de ambtenaar inderdaad een stuk van zijn leven en maakte van zijn leven, economisch gesproken, een eenheid. Dankzij dit systeem kon degene die een jaar-salaris ontving, ondanks het kleine bedrag, met de adel en de gezeten burgers wedijveren. Hij kon zich werkelijk een

vrij mens voelen omdat hij tot op zekere hoogte in staat was zijn levensloop te overzien en daarover te disponeren. Om deze kant van de schildering af te ronden, de student van Harvard die zijn geld maandelijks ontving werd beschouwd als een kandidaat voor een benoeming voor het leven. De andere student die bij mij kwam, werd moderner aangepakt. Het moderne leven heeft zijn eigen kalender en die wijkt volledig van het oude tijdsbegrip in het leven van een arbeider of van de tijd van Herman Melville af. Deze kalender, zoals die wordt aanbevolen door de Kamers van Koophandel in Amerika en die men door destructieve en revolutionaire propaganda tot alle onderdelen van ons leven probeert uit te breiden, heeft een dag van 24 uur, een jaar van 365 dagen en soms perioden van 5, 10 of 30 jaar, de laatste alleen maar om de begroting weer in evenwicht te brengen of om plannen voor aflossingen van leningen te maken. Al deze perioden worden overgenomen van de zonnekalender, dat wil zeggen van een natuur waarin de mens geen stem meer heeft. De dag, het jaar en de dertig jaar van dit nieuwe industriële tijdperk zijn iets geheel nieuws. De mens weet niets van de gelijkheid van de 24 uren van een dag. Zijn horloge weet dat. Door onze horloges zijn wij vastgeketend aan de zegewagen van de nieuwe kalender. Voor deze kalender bestaat er dag noch nacht. De rente van geïnvesteerd kapitaal stijgt onophoudelijk omdat immers ook stoom, elektriciteit, licht en kolen dag en nacht onverstoorbaar hun diensten verlenen. Het principe van de moderne industrie is de dag die 24 uur duurt en het best wordt deze kalender tot uitdrukking gebracht in het ploegenstelsel. Het gaat hier niet alleen om mijn tijd, maar om de produktietijd van de natuur, die – geheel buiten mij om – de geïndustrialiseerde wereld regeert. Dag en nacht hebben voor de spoorwegen, de telegraaf, de hoogoven of de taxionderneming generlei betekenis. Zelfs de astronomie vormt voor deze nieuwe kalender geen duidelijke

begrenzing. Ter vereenvoudiging van de boekhouding berekent een van de grootste banken van Europa rente over de 29ste en 30ste februari. De nieuwe zonnekalender heeft daarom nauwelijks iets te maken met de aardse kalender uit vroeger dagen en moet daarvoor ook niet versleten worden. Zijn 365 dagen zijn allemaal gelijk. Hij kent geen jaargetijden en geen feestdagen. Die 365 dagen schrijven eenvoudig voort, een geheel van verwisselbare eenheden.

De grotere perioden hebben evenmin iets te maken met het leven van de mens of met werkelijke generaties. De looptijd van oorlogsschulden strekte zich in 1919 oorspronkelijk uit tot 1987. De moderne kalender is dus bepaald wel in staat langere perioden te bestrijken, alleen zijn ze zonder betekenis voor de mens. De opeenvolging van generaties, van vaders, zonen en kleinzonen gaat geheel buiten hem om.

Deze zonnekalender is een kalender die onverschillig staat tegenover de mens. In zijn 'natuur', het zonnesysteem, is de mens niets meer dan een stofje op de kleinste planeet. Het is een kalender van Copernicaans formaat, die de week en de zondag, Kerstmis en Pasen, de natuurlijke perioden van 3, 5 en 7 jaar verstoort of verwaarloost.

Dat is geen toeval. De nieuwe kalender is het symbool van een economische revolutie. Vermoedelijk denkt u dat ik overdrijf. Men zou op de oude boerenkalender kunnen wijzen. Is de zonnekalender dan niet oud? Daar er zoveel van afhangt dat wij het met betrekking tot het nieuwe van de tegenwoordige kalender eens zijn, moeten we die zogenaamde zonnekalender van de boeren eens nauwkeuriger bekijken. De boer heeft zijn eigen, bijzondere chronologie. De jaren regelden de oogsten en daarmee de belangrijkste bronnen van inkomsten voor het jaar. De mens zelf, lichaam en ziel, werd door zomer en winter, koude en warmte, evenals de aarde zelf beroerd en veranderd. Humus en homo, akker en mens stonden in nauwe relatie tot elkaar.

Grond en mens waren gevangen in dezelfde kalender der jaargetijden die zich in elke zone en in elk jaar van elkaar onderscheidden. Zo leefde de mensheid binnen deze omgeving als een deel van die omgeving en niet als haar exploitant. Het oogstfeest was geen feest waarbij de boer met trots bekeek wat hij uit de natuur had gehaald. Het was een dankfeest voor de oogst, omdat boer en tarweveld beide vurig verlangd hadden naar vruchtbaarheid en daarom gebeden hadden, omdat beide voorspoedig en goed verzorgd waren. Economisch gezien was daarom het jaar van de boer geen algemeen jaar dat voor de gehele aarde gold. Met zijn specifieke data voor zaaien en oogsten vormde het de normale spanne tijds voor een aan een plaats gebonden groep. De eenvoudige mens beleefde het jaar van de aarde, niet het jaar van de Copernicaanse zon. Hij was gelukkig als de oogst weer binnengehaald was. Hij had daarop gehoopt, maar was er niet op vooruitgelopen.

Onze analyse is nu ver genoeg gevorderd om het verschil tussen het oude jaar en de nieuwe kalender te kunnen bepalen. De oude kalender anticipeerde op de spanne tijds die het leven van de individuele mens vormde, maar kon op het leven van de uiterlijke natuur slechts hopen. De moderne economie anticipeert op het werk van de uiterlijke natuur en hoopt van de mens dat het met hem wel in orde komt zelfs zonder te anticiperen op zijn toekomst.

De moderne wereld laat een arbeidskracht geen uur langer werken dan noodzakelijk is. De vrijheden van de Franse Revolutie gaven de ondernemer de mogelijkheid een arbeider het ene uur aan te nemen en hem het volgende uur te ontslaan. Alleen op die manier is een calculatie van de kosten per geproduceerde eenheid mogelijk. Het produktie-loon wordt berekend op basis van een enkel stuk, namelijk het loon dat voor de arbeid die nodig is om dat ene stuk te vervaardigen, betaald moet worden. Zo komt men tot delen van de vroegere daglooneenheid, met name, tot uren,

minuten en uiteindelijk bij het Taylor-systeem tot seconden. Maar dat is nog niet alles. Op het eerste gezicht lijkt het onmogelijk het werk van de bedrijfsleiding in een fabriek zodanig te splitsen. Hoe kan men bij 1000 stuks van het produkt dat van het weefgetouw komt zeggen voor welk gedeelte het salaris van de ingenieur, van de tekenaar of van de verkoper daarin begrepen is? In het bijzonder wanneer tweehonderd van deze duizend de grootste zorg en toewijding van de bedrijfsleiding vragen, terwijl de resterende achthonderd gewoon door de machine kunnen lopen zonder verdere bemoeienis van de staf van het bedrijf? De kostprijsberekening wordt echter zo gemaakt dat deze 'algemene' uitgaven als een extra last van 100, 200, of 300 procent op de prijs komen. Al is dit ook maar een van de vele calculatiemethoden, deze methode is representatief voor de ideologie van de kostprijsberekening in de fabriek. Het is duidelijk, de arbeiders die met hun handen werken, dragen het hele bouwwerk en de 'heren van het kantoor', het witte-boorden proletariaat, worden door de ondernemer als een soort bovenbouw beschouwd waarvan de kosten op basis van de produktielonen berekend worden. De uiteindelijke looneenheid is het arbeidsuur van de man aan het weefgetouw.

Deze man ontvangt zijn loonzakje aan het eind van de week, met andere woorden, hij ontvangt een gecombineerd loon dat samengesteld is uit uurloon en stukloon. De fabrikant maakt zelf zijn calculatie voor het produkt, maar hij betaalt op basis van contracttermijnen of uurlonen. Dat maakt echter geen verschil uit voor het principe, waardoor dit loonsysteem geregeld wordt en dat men in de vóórkapitalistische tijd niet kende. Dit principe luidt: Lonen moeten aan de arbeider slechts in zoverre betaald worden als hij per stuk en per uur produceert. Deze beide eenheden nu zijn veel kleiner dan de dag, de kleinste natuurlijke eenheid in het leven van de loontrekker, en worden tot een

oneindig kleine eenheidsmaat voor het werk, die voor het bewustzijn van de mens volslagen zinloos is en slechts ten dienste van de calculatie werd uitgevonden. Een jaar is de kleinste eenheid van het leven, alleen daarboven wordt de mens zich bewust van zichzelf. 'Alleen dat wat in ons langer stand houdt dan een jaar, is waar en echt' (Goethe). Een natuurlijke levensperiode duurt drie tot zeven jaar.

Van deze langere perioden is de arbeider als gevolg van het loonsysteem uitgesloten. Het huidige moment met zijn vluchtige aard wordt hem als het wezen van zijn werk opgedrongen. De wereld is in zijn ogen daardoor een samenvoeging van zulke ogenblikken, een voor hem niet te berekenen totaal. Tussen zijn 2400 werkuren per jaar, bestaat van de eerste tot de laatste geen verband voor hem. Daarom moet zijn aandacht erop gericht zijn die uren tot een geheel te maken. Het is echter teveel gevraagd als van hem verwacht wordt dat hij van 1 tot 2400 kan kijken. En dat heeft een praktisch gevolg. Dat betekent dat de arbeider alle voorzorg voor de toekomst, voor ziekte, ongevallen, ouderdom uit handen moet worden genomen. Voor alles wat na 'vandaag' komt, voor zijn hele leven, wordt hij onder voogdij gesteld. Alleen de zorgen voor het dagelijks leven worden aan hemzelf overgelaten. Hij is maar half mondig. Uitgaven, die zich uitstrekken over een periode van minder dan een jaar, moet hij nog uit zijn loon betalen, terwijl voor de rest al voorzien is door de sociale maatregelen. Zodra een dergelijk vaderlijk socialisme een feit geworden is, geeft de arbeider elke ambitie op en maakt zichzelf ondergeschikt aan de lilliput-kalender van de uren. Hij bezwijkt. In 1918 marcheerden de arbeiders door de straten van Berlijn met een spandoek waarop stond: 'Acht uur werken, acht uur vrije tijd, acht uur slapen.' Zij hadden gecapituleerd voor de nieuwe kalender en waren echte proletariërs geworden. Zij maten hun eigen toekomstig leven met de methoden van de calculatie-afdeling, metho-

den, die niets te maken hebben met het leven van de mens, maar alleen rekenen met uren die de voltooiing van een bepaalde taak betekenen.

Laten wij eens een voorbeeld nemen. Wij willen een brug bouwen. Daarvoor zijn nodig 715.000 arbeidseenheden die wij uren noemen. Theoretisch kunnen die uren verdeeld worden over 715.000 mensen en dat betekent dat elke man een uur zou moeten werken; of over 71.500 arbeiders, of over 1000 en dat laatste betekent dat iedere man tenminste drie tot vier maanden werk zou hebben. De uren echter, waarvoor hij gedurende die drie of vier maanden betaald wordt, zijn geen delen van zijn persoonlijke drie of vier maanden. Zij hebben echter aan de andere kant evenmin iets te maken met de man voor wie hij werkt. Die uren zijn 715 deeltjes, waarvan elk deeltje alleen maar betekenis heeft in samenhang met die 715.000. Het getal 300 als fractie, of 533 betekenen evenveel als de getallen 1 of 715. Hun kwantiteit geeft die getallen geen andere, nieuwe hoedanigheid. Zij vormen een imaginair schema dat op verschillende manieren in drie maanden of in 10 jaar verwezenlijkt kan worden.

De muren van een middeleeuwse stad werden min of meer onbewust van de tijd, die daarvoor nodig was, gebouwd. De objectiviteit van het moderne productieproces geeft ons de mogelijkheid werk als een trekharmonika te behandelen. Wij blijven echter steeds in de abstracte wereld van de anticipatie. De tijd waarover wij spreken is niets anders dan een middel tot een doel en dit doel staat aan de andere kant van de tijdsruimte die wij in uren indelen. Door onze calculatie in uren behandelen wij de tijd als een middel tot een doel. De mens die per maand betaald wordt leeft in deze werkperiode van een maand zijn volle leven; niets ligt buiten of aan de andere kant van deze maand. De mens die per uur betaald wordt leeft in een tijd die beschouwd wordt als een anticiperen op de toekomst. En juist omdat op de

tijd met het oog op het resultaat geanticipeerd wordt heeft de tijd op zichzelf geen betekenis. Wij kennen de indeling van de tijd heel goed, een indeling die alleen maar te verdragen is als wij een afronding van iets, bijvoorbeeld een examen, in het vooruitzicht hebben. De uren die gebruikt worden voor het schrijven van deze bladzijden hebben op zichzelf geen betekenis; ze dienen een objectief doel. De moeilijkheid begint als ik niet mijn eigen voordrachten ga schrijven, maar die van een ander, als ik mijn uren aan een doel ga wijden dat ver uitgaat boven mijn begrip en beoordeling en als ik gekluisterd blijf aan de kalender van de calculatie-afdeling.

Als een mens gedwongen wordt in uren te denken, houdt hij op een burger te zijn. Hij wordt een proletariër. De burger heeft te maken met jaar en dag, de Christen met leven en eeuwigheid. Als men zijn belangstelling echter op uren gaat richten, dan wordt de mens tot iets geheel nieuws en van beiden zeer verschillend omgevormd. Gelooft u niet dat wij weer in het grote kader van de stad of de kerk ingepast kunnen worden als wij maar tienduizenden uren op elkaar stapelen. Ik heb al aangetoond dat de industriële calculatie altijd betrekking heeft op een uiterlijke taak, een werkstuk, een gebouw, een muur, een brug. Nergens raakt het het menselijk leven behalve in het uur aan de hand waarvan zijn werk wordt uitgerekend.

In de Russische leidraad voor het vijfjarenplan zegt Ilin, een Russische ingenieur: 'Wij hebben machines nodig zodat wij minder behoeven te werken en meer kunnen bereiken. Aan het einde van het vijfjarenplan zal de werkdag in elke fabriek 50 minuten korter zijn. Als wij aannemen dat een werkjaar bestaat uit 273 dagen (rust- en feestdagen niet meegerekend), zal de arbeider per jaar 227 uur minder werken dan bij het begin van het plan!'

De nieuwe zonnekalender voedt de mensen ertoe op zich de toekomst niet als iets nieuws voor te stellen, maar als

iets dat van te voren berekend kan worden. In deze wereld van economie en techniek is de toekomst niets anders dan een verlenging van het verleden. Als vroegere civilisaties de toekomst als een aanhangsel van het ons bekende verleden hadden durven denken, zou er waarschijnlijk nooit een aparte grammaticale vorm voor het futurum zijn ontstaan. Werkelijke toekomst omvat in haar eigenlijke betekenis een verandering van hoedanigheid, een verrassing en een belofte. In de toekomst leven betekent onverschillig staan tegenover de huidige moeite en zorgen.

In Amerika was de toekomst zulk een godheid omdat de toekomst onbekend was en leven betekende. De zonnekalender van de handel is pedant. De geestige bankier Fürstenberg uit Berlijn heeft zich daarover eens terecht geamuseerd. Hij had een bespreking met de president van een van de grootste Duitse elektriciteitsmaatschappijen en na twee uur kwamen beide heren tot de conclusie dat zij elkaar nog eens moesten ontmoeten. De industrieel legde gewichtig doende uit hoe druk hij het had. Elke dag was al helemaal bezet, praktisch elk uur, met conferenties, besprekingen, commissievergaderingen en zakenreizen. Het was nu januari en volgens zijn agenda had hij geen dag meer die nog open stond voor 16 april, ja, de zestiende april zou hem goed uitkomen; kon de bankier dan ook? Verveeld door deze dikdoenerij, zei de bankier rustig: 't Spijt me, maar op 16 april moet ik naar een begrafenis.'

Het afschaffen van de echte toekomst is de prijs die wij moeten betalen als wij onze kalender zo overbelasten, alsof de komende dagen evenzeer van ons waren als onze afgelopen dagen. Wie de toekomst als zijn privé aangelegenheid behandelt zal nooit het weldoende effect van haar regeneratieve karakter ervaren.

Natuurlijk kan een volwassen mens niet vermijden de toekomst als een logisch gevolg van zijn verleden te behandelen. Hij moet noodzakelijkerwijs van zijn verleden een half

jaar of meer lenen. Als hij dat echter doet, blijkt dat er weinig werkelijke toekomst voor hem overblijft; gedurende de tijd, die van te voren al is afgesproken en vastgelegd, kan de werkelijke toekomst in zijn leven niet beginnen. Af en toe moeten wij onze agenda eens dicht laten. Als wij dat niet doen, gaat er iets stuk. Onder de druk van zoveel geanticipeerde tijd hebben de mensen nu een uitweg gevonden. Onze ziel, belast met zoveel verleden, reageert met een zenuwinstorting. In lichte gevallen worden wij door de Voorzienigheid geholpen met een aanval van griep, die altijd precies op het goede moment komt om de afspraken in onze agenda door te strepen. Met zulke kneepjes bieden wij weerstand tegen het opdringen van het verleden in de toekomst. Het is echter belangrijk dat wij duidelijk inzien hoeveel gif door deze invasie van van te voren berekende tijd in ons leven binnendringt. Het betekent de verstoring van het gezonde evenwicht tussen de georganiseerde tijd aan de ene kant en de vrije ruimte van onze nog ongerepte toekomst aan de andere kant. Altijd in de geschiedenis heeft men het gif van te zwaar georganiseerde tijd als noodlottig ervaren. Om die reden probeerde de Heilige Franciscus van Assisi zijn dagen als 'fioretti', als bloempjes, te beleven. 'De bloempjes van de Heilige Franciscus' worden tegenwoordig dikwijls geciteerd. Men beschouwt ze als een vroom boekje, maar ze vormen geen sentimentele metafoor. Franciscus bedoelde het volkomen ernstig. Evenals een modern psychiater kende hij heel goed de verderfelijke gevolgen van een dergelijk ingrijpen van het verleden in de toekomst. Elke dag moet vrij zijn, als iets nieuws beleefd te worden, als een gave, een onbekend, niet te berekenen, onbetreden gebied. Elke dag die Franciscus beleefde was een nieuwe bloem.

De moderne variëteit van de tijd, die wij werktijd noemen, is een al onderzocht gebied, tijd waarop geanticipeerd is, tijd, die nodig is voor de produktie, tijd die vanuit een vast

punt in de toekomst teruggerekend wordt. Wie verstrikt raakt in dit systeem van uren, behoort tot een denkschema dat in het verleden werd opgesteld. De structuur van de geïndustrialiseerde wereld laat het radertje in de machine in de voorportalen van het werkelijke leven, in een van tevoren georganiseerde wereld zonder toekomst. En de vraag rijst waar deze mens zijn toekomst zal vinden.

De wet van het meervoud

De molecule van de produktie

In de behekste wereld van tegenwoordig ontdekten wij een magische kalender, een objectieve zonnekalender, die betrekking heeft op objectieve doeleinden. Wij hebben geconstateerd dat in dit schema een uur een deel is van een imaginair plan dat tot ontwikkeling wordt gebracht op de calculatie-afdeling. Het uur waarvoor een man wordt betaald is niet een deel van zijn leven, maar een deel van de vele honderdduizenden uren die nodig zijn voor de bouw van een brug. Deze situatie is weerspiegeld in de Engelse taal. Een arbeider zegt: 'That's nothing in my life!' – Wat betekent dat in mijn leven! En hij heeft gelijk omdat de essentie van zijn leven de biologische en psychologische eenheid van dag en jaar is. Zijn eerste en zijn honderdste of duizendste uur zijn geheel verschillend van elkaar. In de produktiekalender zijn die uren echter niet verschillend omdat ze alle op een en hetzelfde moment der anticipatie zijn opgenomen in het produktieplan. Men gaat met produktie-uren om alsof ze miljoenen en miljarden jaren in een magazijn opgeslagen hebben gelegen. Men anticipeert op de uren van de mensen als op natuurkrachten die de samenleving op elk willekeurig moment ter beschikking staan.

Wij zullen ons nu eens nader gaan verdiepen in het karakter van de mens in de industrie. Waarom spreken wij nooit

van een individuele arbeider? Omdat de kleinste eenheid in een fabriek niet de enkeling is, om een eenvoudig duidelijk te maken reden. De kleinste arbeidseenheid onder de erkende heerschappij van elektriciteit en techniek kan maar bogen op één kenteken ter identificatie, namelijk, dat deze arbeidseenheid in staat is om in ploegen te werken. Datgene wat in de afgelopen eeuwen verworven werd, moet behouden blijven. Met de nooit rustende natuur en haar ijzer- en staalmensen, die pauze noch rust nodig hebben, kan een enkeling, die behoefte heeft aan slaap en rust, niet concurreren. De voornaamste wet van de 'tweede natuur' luidt daarom: *In de industrie staan drie natuurlijke mensen gelijk met een mens*. De *mens* wordt behandeld als een molecule van M_3 , omdat een mens op zichzelf een te zwak atoom is om direct binnen te treden in het nieuwe universum. In de geïndustrialiseerde wereld heeft de groep de leiding omdat in de kalender van de aan de techniek onderworpen natuur 'drie' gelijk is aan 'een'.

In de industrie kan de plaats van één mens niet vervuld worden door een enkeling. De natuurlijke eenheid in technisch werk is het 'team'. De drie natuurlijke mensen zijn als een arbeidseenheid als de kleinst mogelijke sociale molecule te beschouwen. Ons tijdsprincipe doet ons zonder moeite inzien wat de fanatici van de ruimte opzettelijk over het hoofd zien, namelijk, dat de mens, zodra hij in een fabriek gaat werken, niets anders dan een derde is van de enige menselijke kracht die in dit systeem zonder fatale gevolgen gebruikt kan worden.

De eerste economisch-dynamische wet van de industrie ruimt elke vorm van individualisme van het traditionele type uit de weg. Het instinctieve gevoel van de arbeider dat hij als enkeling niet geholpen kan worden wordt bewaard en hij begrijpt dat zijn problemen onpersoonlijk zijn geworden.

Ik hoop dat het helemaal duidelijk is dat deze economisch-

dynamische wet zo abstract is als de thermo-dynamische wetten van de dode natuur. Ik weet wel dat er in talloze gevallen geen drie ploegen zijn en dat de mensen na 8 of 10 uur naar huis gaan. Bovendien zijn vele fabrieken op zaterdag en zondag gesloten, maar door de macht van de mensen over de tijd verklaart ons begrip van de technische wereld al deze gevallen als uitzonderingen op het technisch principe en wel omdat het wil doordringen tot de wortels van de heersende condities. De geestelijke vaders van deze opvatting kunnen ervan overtuigd zijn dat een per uur betaalde student, een secretaris voor halve dagen, een assistent, in hun behandeling en betaling min of meer afhankelijk zijn van de eerste economisch-dynamische wet dat 'drie' gelijk is aan 'één'. Omdat men dit niet wist, was de wetgeving niet in staat het geval van de werknemer bevredigend op te lossen. Onze wetten ontwijken de werkelijkheid met betrekking tot de vakverenigingen en stakingen omdat ze alle gebaseerd zijn op de fictie dat 'één' gelijk is aan 'één'. De werkgever denkt echter in termen van een abstracte 24-uurs mens!

Wat opgaat voor de dag, gaat ook op voor de week. Daar een groot deel van het werk niet op zaterdag kan ophouden, maar zeven dagen per week doorgaat, moeten ook degenen die niet in dagploegen werken een compensatie voor de zevende dag hebben. Dat is echter slechts een speciaal geval in onze eerste economisch-dynamische wet. Ik wil dat met een voorbeeld duidelijk maken.

Ik ken een man uit Boston, die een werkplaats leidt waar bijna honderd mensen werken. De werkplaats is open van 's ochtends half acht tot 's avonds zeven uur en als hoofd van een afdeling moet hij die hele tijd aanwezig zijn. Het bedrijf werkt zeven dagen per week. De mensen van die afdeling ontvangen een compensatie voor de zondag door middel van een systeem van ploegenwisseling, maar voor het hoofd geldt een week van zeven dagen! Hij vertelde mij

dat hij praktisch nooit een vrije dag had. Hij vond dat er iets stuitends en onmenselijks in deze toestand was. Zijn gevoel voor menselijke waarde en de druk die hij van dit systeem ondervond, waren blijkbaar niet met elkaar in overeenstemming te brengen. Hij vreesde echter zijn baan te verliezen als hij liet merken niet onvervangbaar te zijn.

Een derde toepassing van deze wet kan nog worden afgeleid uit het feit dat dezelfde man die nooit een vrije zondag had, elk jaar veertien dagen vakantie nam. Gedurende die veertien dagen mocht hij zich laten vervangen door een assistent. Dat betekent dat die jaarlijkse vakantie iets bleek te zijn dat men niet kon laten lopen. Dat maakt ons beeld van de tweede bestaansvorm van de natuurlijke mens in een wereld beheerst door de techniek, nog ruimer. Het natuurlijke en persoonlijke jaar van de mens rebelleert door zijn vakantieaanspraken tegen het zonjaar met 365 gelijke dagen. In de vóór-industriële tijd kende men geen vakantie. Nu de industriële kalender zelf niet meer berust op menselijke behoeften, is vakantie volkomen wettig.

Vakantie wordt zelfs in die gevallen mogelijk gemaakt waarin het drie ploegen principe of een vervanging voor de zondag niet uitvoerbaar zijn. Het is de meest algemene uitdrukking van de bevrijding van de mensen van de eeuwigdurende kalender van hun werk. Men kan er zeker van zijn dat men daar waar vakantie als heilig wordt beschouwd en belangrijker schijnt dan vrije avonden of vrije zondagen, leeft onder de ban van de industrie. Een boer heeft geen vakantie, de grond rust enige tijd in de winter en hij rust uit met de grond. Vakantie betekent een bezigheid die niet ophoudt, maar doorgaat, ook zonder ons.

De cultuur van de arbeider en de employé wordt waarschijnlijk opgebouwd rondom de gebeurtenis, die zijn jaarlijkse vakantie is. De mens duikt plotseling op uit zijn 2400 werkuren per jaar en vraagt vakantie. Als hij die krijgt, dan is – ondanks het loonmechanisme – het jaar weer her-

steld, dan is het voor de arbeider als enkeling weer een geheel. Hij is dan de mens die vijftig weken werkt en 2 weken vakantie heeft (of 46 weken werkt en 6 weken vakantie heeft, enzovoort). De duur van de vakantie, al is die op zichzelf ook niet onbelangrijk, is minder belangrijk dan het principe van de vakantie zelf, het principe, dat de arbeider weer op een menselijk bestaansniveau plaatst. Een jaar is menselijk, het uur was dat niet.

Dezelfde omstandigheid die het voor de arbeider mogelijk maakt om vakantie te hebben, verbindt hem ook met de man die hem moet vervangen. Deze man mag hem niet in de steek laten, hij mag niet proberen hem van zijn plaats te verdringen om zich daar zelf te nestelen. Vakantie en ploegen zijn gebaseerd op een erecode tussen de leden van een tijdelijke groep. Volgens deze code mag geen lid van de groep zich een voordeel verschaffen dat de vooruitzichten van een ander lid van die groep nadelig zou kunnen beïnvloeden.

Laten wij nu eens kijken naar het mechanisme van een groep in een werkplaats als een natuurlijke opstelling in reeksen van drie man, die na elkaar werken. Hier behoeft de wet van de goede kameraadschap geen toelichting. Als wij echter aannemen dat dit de grondregel van de industrie is, wordt een omstandigheid belicht, die aan iedere vakman bekend is, namelijk, dat ook degenen die samen op dezelfde tijd in een groep werken, verachting hebben voor een lid van die groep, dat het algemene produktieniveau doorbreekt.

In principe doortrekt de gedachte van de ploegenarbeid ons gehele industriesysteem. De verschillende plaatselijke groepen, bestaande uit vijf of tien mannen of vrouwen, die in hetzelfde bedrijf samen werken, waarbij zij precies hetzelfde doen, vormen slechts de ruimtelijke projectie van een instelling ten gevolge waarvan een van deze mannen of vrouwen het werk opneemt, dat door zijn of haar voorganger

achtergelaten werd. Het bekende fenomeen van een vermindering van prestatie vormt voor alle groepen een algemene wet. De hoogste prestatie wordt bepaald door het slechtste lid of door het gemiddelde van de prestaties van de groep. Een doortastend werkgever zal proberen elke arbeider de gedachte in te prenten dat hij tot het uiterste van zijn prestatievermogen moet gaan. Bedrijven hebben plannen en premiesystemen gemaakt om de arbeidsprestaties te stimuleren omdat ze van de veronderstelling uitgingen dat de arbeider als enkeling zou reageren. Dat doet hij echter geenszins.

Ik citeer hier uit een onderzoek dat uitgewerkt werd door de Harvard Business School: De meeste arbeiders waren bezeten van de gedachte het percentage van hun gemiddelde wekelijkse prestatie op gelijk niveau te houden. De activiteit van de groep was erop gericht de pogingen van de werkgever om de produktie te verhogen te laten mislukken. Enkele arbeiders deden in feite meer werk dan zij aan de leider van de groep opgaven aan het eind van de dag. Zij gaven een hoeveelheid op die min of meer overeenkwam met hun gemiddelde individuele prestatie.

De atomeenheid in een fabriek is niet de mens als enkeling. De kleinste eenheid waarop de werkmoraal kan worden opgebouwd is een groep van drie arbeiders.

Deze zienswijze doet ons begrijpen dat het werk in een industriële samenleving rekening moet houden met de groep. De groep is een realiteit waarvan het bestaan overal te voelen is. Niettemin legt de werkgever voortdurend een geringschatting aan de dag voor de aanspraken en eisen van de groep, omdat hij en zijn staf zijn opgevoed in het idee één enkel mens als één enkel mens te beschouwen.

Toen ik voor de eerste keer probeerde de onpersoonlijke situatie in een fabriek te begrijpen en onder woorden te brengen, kwam ik tot de conclusie dat de wetgeving in de industrie rekening moet houden met de reële feiten. Ik

stuurde mijn boek over decentralisatie in de industrie aan mijn leermeester in het burgerlijk recht aan de Universiteit van Heidelberg. Toen hij mij de volgende keer ontmoette, klopte hij mij vaderlijk op de schouder en zei half geïrriteerd, half bedroefd: 'Wij zijn toch allemaal mensen.' Deze vriendelijke, welwillende man deed nu precies datgene wat het spreekwoord 'door de bomen het bos niet zien' bedoelt. Hij zag door de arbeiders het industriesysteem niet meer. Alle voorstellen tot organisatie van de industrie moeten op slag herzien worden. In een fabriek kunnen eer, wedijver, ambitie, trots ontwikkeld worden tussen groepen, maar niet tussen enkelingen.

Wij kunnen nu beginnen de normale omvang van een groepje in een ruimte aan een onderzoek te onderwerpen. Ik kan hier niet in detail alle overwegingen opsommen, die leiden tot de stelling dat het aantal gelijktijdig werkende mensen, dat de voor de groep in de industrie belangrijke hoedanigheden van identiteit en eenheid kan bewaren, vijf tot vijftien bedraagt. De maximale omvang van een groep is natuurlijk al naar gelang van de omstandigheden verschillend. Desondanks is er voor elke groep een optimale grootte. Zodra de vooroordelen, samenhangende met de opvatting, dat de mens iets heel bijzonders is, niet langer de ogen voor de werkelijkheid sluiten, zullen stoom en elektrische energie niet de enige krachten zijn, waarvan het optimaal vermogen met zorg wordt onderzocht.

Als dit gezichtspunt eenmaal bruikbaar is gebleken, dan zal de optimale grootte van de fabriek als geheel een probleem van de eerste orde worden voor de bedrijfsingenieur. Volgens mijn eigen onderzoekingen in Duitsland is het sociaal-economisch maximum voor een fabriek veel kleiner dan men gewoonlijk veronderstelt. Eenheden van meer dan 600-800 arbeiders zijn nergens werkelijk nodig. Het principe 'groter en beter' was meer gericht op de bouwstenen dan op de mensen en heeft een schandelijk grote last ver-

oorzaakt voor de overheidsfinanciën door de steeds groeiende uitgaven voor politie, gevangenissen, ziekenhuizen, wegen, spoorwegen en krankzinnigengestichten. De financiële eenheid van een onderneming heeft niets te maken met het plichtsgevoel ten opzichte van energieën, die in een fabriek gebruikt worden. Deze energieën moeten systematisch worden gebruikt en zolang er nog geweldige sombere massa's van tien- of vijftienduizend arbeiders door de poorten van één enkele fabriek stromen, zijn ze niet werkelijk of niet juist aangepast aan de techniek. Een dergelijk monsterbedrijf lijdt doorgaans aan een teveel aan organisatie. Wrijvingen onder het personeel zijn onvermijdelijk en omdat zulke onenigheden op de een of andere manier altijd doordringen tot de lagere niveaus in het bedrijf, zijn de moeilijkheden in de top voor een deel verantwoordelijk voor de onrust onder de arbeiders. Vaak zou het dienstig zijn deze onenigheden aan een onderzoek te onderwerpen zoals de seconden in de onderzoekingen voor het stukloon.

Eén ogenblik hebben wij het standpunt gehuldigd dat de maximum grootte alleen door een dergelijk onderzoek in de ruimte zelf bepaald kon worden. Ik maakte zodoende inbreuk op mijn belofte onze eigen tijdsmaatstaf aan te leggen voor de problemen in de fabriek. Kan dat voor een fabriek als geheel gedaan worden? Ik zeg niet alleen dat dat kan, maar dat dat zelfs een noodzakelijke voorwaarde is voor elke correcte balans in een geëlektrificeerde industrie.

De moderne industrie is geheel verschillend van de akkerbouw in een dorp. Daar wordt elk jaar dezelfde grond geploegd en elk jaar staan dezelfde omheiningen om dezelfde velden. De mens is thuis op zijn eigen grond.

In de industrie en in het bijzonder in de geëlektrificeerde industrie gaat dat niet meer op. De fabriek is de toepassing van het principe van de goudmijn op alle werk. De fabriek leeft binnen een beperkte tijdsruimte en is niet gebouwd voor de lange duur, zoals een kerk en een kerkhof. De

fabriek is een tijdelijk hulpmiddel, evenals kranen en graafmachines dat zijn bij de aanleg van een stuwdam. De fabriek is principieel van voorbijgaande aard. Men moet een fabriek niet voor de eeuwigheid bouwen. De machines worden na drie of vijf jaar afgeschreven. Voor een wijze van denken, die zich de zaak, het commerciële, boven voorstelde en de individuele arbeiders beneden, is dit uitzicht op een voortdurend veranderende plaats om te werken afschrikwekkend. De gemiddelde liberaal is van mening dat een lelijke fabriek net zo zeker zal blijven bestaan als de Dom van Milaan, een gedachte die mij nog afschrikwekkender voorkomt. Gelukkig zal de oude Engelse King's Chapel in Boston vele fabrieken overleven. Wij hoeven ons niet vast te klampen aan het idee dat werk in onze tijd wordt verricht in gebouwen die voor de eeuwigheid zijn gebouwd. Wij weten al dat een fabriek een andere groepering van de natuur is, daarom is een fabriek even vergankelijk als de natuur zelf en daarom zullen de ondernemingen in de toekomst veel 'beweeglijker' zijn. Bepaalde fabrieken zullen hun grondstoffen door de hele wereld heen volgen, andere zullen, uit overwegingen van organisatie van plaats veranderen. De lagere niveaus, de groepen die 'onderaan' staan, zullen die zwervende fabriek overleven. De arbeider als enkeling kan dit visioen van de voortdurende verandering van ganser harte accepteren. Aan de ene kant houdt de fabriek op een blijvende vesting als de Bastille te zijn en wordt een stuk gereedschap dat gemaakt is voor een niet blijvend doel. De techniek openbaart zich niet als een tyran die zich voor eeuwig nestelt in een bepaald gebied, maar als een hulpmiddel voor eenvoudige en speciale taken. Aan de andere kant echter, wordt de arbeider als enkeling door zijn deel-van-een-molecule-zijn, beschermd tegen de hardheid van deze verandering. Met deze vorm van solidariteit zal de groep op een goede dag de veranderingen in de gebouwen van de industrie overleven. En is dat niet het eenvoudigste

in de wereld? Het molecule karakter is de ruggesgraat van de fabriek. Opdat het alles kan overleven, moet het voldoende versterkt worden.

Natuurlijk waarschuwt ons begrip voor tijd ons voor een al te grote vereenvoudiging. Het is niet aan te nemen dat elke tijdsmolecule een even lange levensduur heeft. Zolang wij niets weten van de gezonde of natuurlijke spanne tijds, weten wij ook niets van de groep. Hoe lang is het nog mogelijk mij met mijn collega's gelijk te stellen in zo'n coöperatieve kameraadschap? Ook hier betekende het bijgeloof van de ruimtedeskundigen een hindernis voor de mensen om zelf de eenvoudigste vragen te stellen. Wat is de levensduur van zo'n groep? Hoe lang zou die moeten zijn? Wat is de maximale tijd voor een en dezelfde arbeidsgemeenschap? Ik herinner mij nog goed dat men mij, toen ik die vraag over de maximale tijdsduur voor de eerste keer aan de orde stelde, eenvoudig uitlachte. Een van mijn critici was uitgever van een tijdschrift. Hij was nog wel zo beleefd alleen maar te glimlachen. Vijf minuten later zei hij: 'De meeste tijdschriften begaan een grote fout door steeds te blijven bestaan. Elk tijdschrift dat werkelijk waarde heeft en dat een doel heeft, heeft alleen maar gedurende een bepaalde tijd recht van bestaan. Men moest eerlijk genoeg zijn om dat in te zien en er na afloop van die tijd mee op te houden. Het beste criterium is de afhankelijkheid en trouw van de oorspronkelijke redactieleden. Een tijdschrift op commerciële basis is als regel helemaal dood en belet alleen maar iets beters en frissers om van de grond te komen. Zo'n tijdschrift blijft alleen maar voortbestaan omdat het dood is. Iets dat dood is kan niet sterven. De meeste mensen weten niet hoe dood datgene is waarvan zij leven. De waarheid is dat een groep zeer jonge mensen zelden langer dan enkele jaren iets werkelijk waardevols te zeggen heeft. Oudere mensen kunnen dat langer doen.'

De eenheden in een fabriek zijn geen levenslange eenheden. De mens wordt niet in de fabriek geboren, noch in een produktiegroep. De groep is niet iets dat dood is, zoals een tijdschrift op commerciële basis. Die groep is iets dat leeft en juist daarom moet die groep eens sterven. De dood is voor de groep onvermijdelijk en moet komen als zielepijn en als een menselijke ervaring. Niettemin is de dood van de groep geenszins tragisch. De dood heeft in de moderne maatschappij zijn tragische karakter verloren, omdat hij in kleine doses verdeeld wordt over het gehele leven. Hij is alleen maar partieel, een deel van ons blijft leven.

De verering van de ruimte veroorzaakt in de moderne wereld een vreselijk verlies omdat men daardoor de ernst van dit steeds voortdurende proces van dood en leven, van ontstaan en vergaan der groepen niet meer ziet. Het uren-systeem verleidt de mensen tot de gedachte dat alle sacramenten spoorloos verdwenen zijn en dat de mens kan leven door zinloze seconden of uren of dagen aan elkaar te plakken. De ontdekking van de groep en haar morele en wettelijke erkenning zou de eerste stap kunnen zijn in de richting waarin hij zijn volle kracht en diepte zou kunnen terugwinnen. De moderne massa moet weer leren hoe men 'vijf jaar' spelt. Dat zal zoiets zijn als weer leren lopen nadat men lang ziek geweest is.

Er bestaat, hopen wij, geen misverstand over het feit dat het maximum voor een groep van, bijvoorbeeld, drie, vijf of zeven jaar een reële en morele tijdseenheid is en niet alleen maar een totaal van uren. Wie in een groep komt, moet weten dat die groep vijf jaar moet bestaan. Hij moet zich van het begin af wijden aan de moeilijke en ernstige opgave deel van een optimale groep te zijn en niet alleen maar een arbeider met een uurloon. De periode van vijf jaar is geen uiterlijke en door de directie van de fabriek vastgestelde spanne tijds, maar bedoeld als een plicht en een privilege voor de mensen in de groep. Die vijf jaar zijn hun

vijf jaar en niet vijf jaar van een abstract plan. Ze zijn hun vijf jaar omdat de mens in het samen leven met zijn medearbeiders dag en nacht zijn krachten en oorspronkelijke hoedanigheden alleen maar aan de dag legt als hij dit samen leven met hen gedurende die periode van vijf jaar kan overzien.

Het menselijk geloof aan de tijd is evenwel zodanig vervlakt, dat het een wel zeer moeilijke opgave is een groep van negen arbeiders voor een periode van vijf jaar te organiseren. Men kan haar vormen wanneer men haar verantwoordelijkheid geeft. Werk wordt alleen maar goed gedaan als de met het werk samenhangende plichten scherp omlijnd zijn en gecontroleerd kunnen worden. Op die manier kan de groep in de fabriek een zekere autonomie ontwikkelen en men kan aan die groep de eigen organisatie overlaten. Misschien ook kan er een chef van de groep benoemd worden, rekening houdende met de gevoelens van de groep. De groep, niet het duizendvoudige individu in het ongeordende fabrieksleger, is de eenheid waarop een vertegenwoordiging van dit leger opgebouwd kan worden. De meeste fabrieksraden zijn slechte imitaties van de democratie van het algemeen kiesrecht. Denkt u niet dat arbeiders in hun werk in dezelfde positie verkeren als kiezers bij een parlamentsverkiezing. 'Drie is gelijk aan één'. Het probleem van vertegenwoordiging in een fabriek wordt niet door algemene verkiezingen opgelost. In Duitsland hebben de fabrieksraden, ondanks alle oprechtheid van de betrokkenen, gefaald. Zij hadden geen levensvatbaarheid omdat ze het ongeordende leger der werkkrachten als geheel vertegenwoordigden. De groepen zijn meer dan alleen maar sociale eenheden. In vele gevallen bekommeren zij zich zelf om de ruimte waarin zij leven. Als en waar de groep het recht op het vormen van een eigen omgeving terugwint, begint ze ruimte te veroveren, zoals de ridder, die, ver verwijderd van zijn heer, in een middeleeuwse burcht werd geplaatst.

Er zal nooit meer een eenmansruimte zijn. De ruimte kan echter veranderd worden in gebieden van verantwoordelijkheid en autonomie van een groep. In veel gevallen zullen meerdere groepen gecoördineerd moeten worden. Bij deze coördinatie van twee, drie of meer groepen voor algemene of bijzondere doeleinden ontstaan talloze zeer verschillende problemen.

Hier zou ik uw speciale aandacht willen vestigen op de economisch-dynamische wet die wij ontdekt hebben en die zegt dat heden ten dage bij elk soort georganiseerde arbeid potentieel meer dan één man vereist wordt. Het fundament van onze industriële samenleving, de vergelijking 'drie is gelijk aan één', ligt ten grondslag aan alle werk. Zolang dit principe nog niet goed doordacht is, moeten de mensen zich ongelukkig voelen en kunnen zij niet werkelijk georganiseerd worden. Dat is geen kwestie van geld. Werkloosheid is niet een kwestie van geld. Vroeger waren de mensen gelukkig en waren werkelijke mensen en goede burgers met veel minder geld dan tegenwoordig.

De weg ligt nu open voor een wetenschappelijke behandeling van de menselijke tijd. Wij typeerden de aggregatietoestand van de mens in het werk en voor het werk als iets dat zich verzet tegen de individualisering. Wij stelden de eerste economisch-dynamische wet op, te weten, dat in de strijd om het bestaan van de mens op aarde de enkeling verward raakt in de keten der samenwerkende ploegen. In de formule 'drie is gelijk aan één' herinnert de eerste economisch-dynamische wet de moderne mens aan het eeuwige feit dat de samenleving haar strijd om het bestaan gemeenschappelijk voert. Zodra wij deel uitmaken van het arbeidsproces zijn wij soldaten in een leger. De soldaten van de nachtwacht in Hamlet, die de geest van Hamlets vader zien, zijn schakels in een keten van wachters die het kasteel van Elsenieur bewaken. Ploegenarbeid is niets nieuws, altijd zijn er mensen als wachters voor de gemeenschap opgesteld.

Het werk in de samenleving is de georganiseerde wacht, die zonder rekening te houden met ziekte, zwakte of dood van de enkeling uitgevoerd moet worden. Het werk in de samenleving gaat door, of een vader sterft, een kind huilt of het hart van een vrouw gebroken wordt. Dit alles wordt uitgedrukt in de vergelijking 'drie is gelijk aan één'. 'Drie' drukt het niet individuele en algemene karakter van de mens als medewerker uit. Werkend in ploegen ons verlatend op voorganger en opvolger en voor zover mogelijk alle afwijkingen van beiden compenserend, doen wij het het best, als wij bereiken dat wij te vervangen zijn. Te vervangen zijn betekent dat men met succes veranderd wordt in een rad in de maatschappelijke machine, het betekent dat men 'bruikbaar' is. Maar dat is niet alles. In de 'drie' schuilt een risico. Zodra ik mijzelf moet voorstellen als een wachter tussen twee anderen, treed ik in het onbekende. 'Drie is gelijk aan één' heeft de bijbetekenis van een sociaal risico, dat voor ons niet onbekend is als wij autorijden. Op de autoweg kennen wij de andere rijders niet, wij kunnen die ook niet kennen. Men neemt aan dat zij verstandig zullen rijden, zoals men zelf probeert te doen. Maar een op de duizend keer blijkt deze veronderstelling noodlottig te zijn. De ander reageert onverstandig. De statistische wet van 'één op de duizend' keert zich tegen mij. Een dronken chauffeur vernielt mijn spatbord. Dat blijft een onpersoonlijk voorval. Het heeft geen zin wraakgevoelens tegenover deze man te koesteren. Hij is de personificatie van een onvermijdelijk sociaal risico, geformuleerd door de statisticus, het risico van de onbekende. Onophoudelijk wordt ons door het anonieme karakter van ons sociale samen werken dit risico opgedrongen, men kan het zo zeggen, dat wij die bepaalde mede-werker niet kunnen kennen die ons toebedacht wordt. Een mens kan een ander menselijk wezen kennen, zijn echtgenote bijvoorbeeld. Zijn mede-werkers kent hij niet goed genoeg om het risico van het falen uit te sluiten.

In de wereld van de toegepaste thermo-dynamica, midden in de technische wereld, plaatst de economische dynamiek de mens als molecule in plaats van als atoom.

Tussen economie en thermo-dynamica is geen conflict meer nodig. Wij hebben een huis ontdekt dat opgedragen is aan de natuur, het huis dat de natuur aanleiding geeft tot herhaling. Door de fabriek wordt de natuur in de mensenfamilie ingelijfd. Dankzij het tijdperk van de techniek werd de natuur tot een deel van de eigen geschiedenis van de mens. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat wij de thermo-dynamica en de economie met elkaar in overeenstemming kunnen brengen. Belichaamde natuur is niet meer van een zuiver fysisch karakter. Zij werd veroverd door een historische overwinning. Sindsdien kan de thermo-dynamica met de economische dynamica in evenwicht worden gebracht. Aan de andere kant ontdekten wij de mensen zelf als een deel van die natuur, die in de fabriek belichaamd is. De mens en zijn unieke vermogens moeten wetenschappelijk onderzocht worden omdat hij gemaakt werd tot een deel van de natuur. De mens, die weliswaar niet verklaard kan worden door de wetten van de thermo-dynamica, (hetgeen een belediging zou betekenen, de veronderstelling dat hij dood was), hoeft zich niettemin niet beledigd te voelen als wij zijn gedrag in de fabriek gaan onderzoeken. De economische dynamica kan hem zelfs zijn menselijke waardigheid onder zijn oudere broeders – stoom, kolen, elektriciteit – teruggeven.

De economisch-dynamische wetten kunnen misschien het voorrecht van deze eerstgeboren elementen in de moderne wereld overwinnen. Ezau verkocht zijn eerstgeboorterecht aan Jacob. De mensheid verkeert constant in de positie van Ezau; de mensheid staat voortdurend aan de rand van de wanhoop, steeds na aan afgoderij toe, steeds geneigd de macht van de dode dingen te erkennen. De mensheid heeft het ijzer en staal aanbeden, zoals zij eens het gouden kalf

aanbeden heeft. In Egypte symboliseerde het gouden kalf de onsterfelijkheid van het goud en de metalen. Goud kan niet sterven. Iets dat dood is, sterft niet, omdat het niet leeft. Een dergelijke overdrijving heeft in onze tijd de auto en de telefoon tot afgoden gemaakt. Steeds weer komt de mensheid na een periode van overdreven geestdrift voor de techniek weer tot zichzelf. De mens neemt zijn plaats onder de natuurkrachten weer in en een kalf is weer een kalf. Dan heeft Aaron berouw en leert van Mozes. Niettemin is die ervaring met het gouden kalf van grote waarde. Al onze kennis van de natuur ontspruit uit onze hartstocht voor de natuur. Als de economische dynamica begint de mens op de hem toekomende plaats onder de elementen te zetten, dan blijft deze nieuwe wetenschap dank verschuldigd aan de wetenschappelijke vooruitgang van de laatste eeuw. De mens was een tijdlang een grondstof onder de grondstoffen omdat wij sinds 1800 lager grijpen dan de organische wereld.

Karl Marx bijvoorbeeld zocht tastend naar onze nieuwe wetenschap. Hij formuleerde voor de samenwerking van de mensen in de maatschappij de wet 'samen gevangen, samen gehangen'. Alleen omdat hij zijn offer bracht aan de afgoden van Newton met betrekking tot de dode wereldruimte, moest hij zijn wet in de communistische vorm 'een voor allen' gieten. Vanwege de abstracte algemeenheid is die wet voor praktische toepassing door de aan een eigen omgeving gebonden mensen niet bruikbaar. Onze stelregel 'drie is gelijk aan één' sluit het 'allen gelijk aan één' van het communisme niet uit, maar maakt de uitbreiding van deze regel van de groep op het volk en van het volk op de wereld mogelijk. De abstracte formule van de absolute solidariteit is een heerlijk idee voor de zondag, maar door die formule wordt elke inspanning tot direct handelen en tot een herstel van de waardigheid van elk soort werk verlamd. Bovendien versterkt hij de groepsconcurrentie tussen de

volkeren. Deze formule heeft oorlogen veroorzaakt in plaats van de mensen tot gemeenschappelijk werken te bewegen. Bij alle praktische gezichtspunten zijn de Russen heden ten dage ondanks hun Marxistische formule nationalist en fascist. 'Drie is gelijk aan één' is onvoldoende om de mens over zijn situatie in de samenleving de waarheid te zeggen. Al het verdere, het 'meer dan drie' ligt daarin opgesloten. Van de evangelist Johannes stamt een gouden regel: 'Wij moeten nooit proberen onze medemensen meer algemeen geloof op te dringen dan voor de samenleving absoluut noodzakelijk is.' Op hoge leeftijd vatte Johannes de gehele geloofsbelijdenis samen in twee uitspraken en in één gebod. Samen bevatten ze niet meer dan een dozijn woorden. 'Kinderkens hebt elkander lief,' was alles wat hij zei. Toen men hem vroeg waarom hij dit alleen maar zei, antwoordde hij: 'Omdat het voldoende is en omdat de Heer het bevolen heeft.' De communistische geloofsbelijdenis is net als de Islam. Hij vereist het accepteren van een geheel intellectueel systeem. Daarom scheidt die de mensen in plaats van hen te verenigen. Als de economische dynamica werkelijk wetenschappelijk wordt toegepast moet zij zich beperken tot het kleinste gebied waarbinnen de waarheid nog kan worden gevonden. Zij moet van de grond af worden opgebouwd en niet van boven af. De wetenschap van de economische dynamica moet in haar formuleringen de minimum en niet de maximum eisen aangeven. Dit in tegenstelling tot de liberale of communistische verwisseling van politieke wetenschap en politiek programma. Wij zeggen bewust en met opzet 'drie', terwijl de politieke leider 'een en allen' zegt. Hij heeft gelijk, maar wij hebben ook gelijk. Wat het communisme onmogelijk maakt, of wat, op z'n minst, op het communisme vertragend werkt, is de communistische partij.

Niemand's trots wordt gekwetst door het constateren van een minimum vereiste voor samenwerking in een weten-

schappelijke regel, als hij deze regel zelf toepast. Een algemene geloofsbelijdenis maakt spontaan handelen onmogelijk. Hier is echter een ieder uitgenodigd voor zichzelf de wonde plekken te onderzoeken waar in zijn omgeving onze wet geweld wordt aangedaan.

Het Marxisme probeert ten gevolge van zijn universele formule de mensheid het dwangbuis van de natuurwetenschap op te dringen, het dwangbuis waarin twee miljard mensen bevolen wordt zich als waterdruppels te gedragen. Dat alleen is al voldoende om hen zich niet zo te laten gedragen. Overal waar de mens niet gevraagd wordt zijn toestemming te geven door een spontaan 'Ja', moet hij 'Neen' zeggen als hij niet wil ophouden mens te zijn. De economische dynamica moet de vrijheid van de mens, zich te binden zoals hij wil, respecteren. Hij zal nooit 'Neen' zeggen als wij hem open en eerlijk de mogelijkheid om 'Neen' te zeggen, laten. Die vrijheid moet hem echter werkelijk en waarachtig gelaten worden. Een mens die men niet om die toestemming vraagt, wordt door zijn zelfrespect geprikkeld 'Neen' te zeggen. Dit is een constatering die geen wetenschap van de samenleving over het hoofd mag zien.

Als wij deze wetenschap de naam economische dynamica geven leggen wij de nadruk op twee feiten: dat de mensheid voortdurend huizen bouwt, dat wil zeggen dat de mens de ruimte onderverdeelt en dat de huizen van de mensheid vergankelijk en voorlopig zijn. Wij stellen ons hier tegenover de traditionele wet van de nationale economie, volgens welke het tot het wezen van regeringen, kerken en openbare lichamen hoort hun huizen voor een zo lang mogelijke levensduur te bouwen.

Geen staat leeft eeuwig en geen wet van een staat geldt voor eeuwig. Wij verklaren dat bij dergelijke gebouwen de lange levensduur een uitzondering vormt en erkennen dat het noodzakelijk is dat alles wat gesticht is door de gemeenschap aan een voortdurende controle onderworpen wordt.

Wij nemen aan dat er voor de verschillende huizen een maximale levensduur bestaat. Als wij met de fabriek als de vergankelijkste huizensoort in de samenleving beginnen, hopen wij het tijdelijke karakter van elk huis onweerlegbaar te kunnen bewijzen. Natuurlijk hebben ze niet alle zo'n kort leven als de fabriek. Mount Vernon zal nog vele generaties aan George Washington doen denken en het is geen luxe dat de kerk van St. Pieter in Rome zo oud is. Zonder de continuïteit die zij voorstelt, zouden wij niets van het Christendom weten. Het verschil tussen de oude balans van de maatschappij en de balans van de economische dynamica kan gedefinieerd worden als een eenvoudige verandering van richting. De politieke economie nam de stabiele vormen van regering, staat en kerk als uitgangspunt en onderzocht de opzet van imperiums en republieken, keek met ontzetting naar de val van de grote machten en gaf slechts aarzelend toe dat verandering, ineenstorting en dood van instellingen onvermijdelijk zijn.

De economische dynamica daarentegen gaat uit van vormen die getekend zijn door de dood. Zij is er niet bang voor de snelle instorting van menselijke bouwsels onder ogen te zien. Zij begint met de oude vraag: *Quousque tandem?* Hoe lang nog? Dat is de sleutel tot het labirint van de tijdelijke vormen van de mens. Zij is gaarne bereid het bestaan van voortdurende bindingen te erkennen, maar zij zou graag willen weten waaruit die bindingen de kracht van hun lange levensduur putten. Nadat wij hebben vastgesteld welk een vluchtig karakter het menselijk leven in de fabriek heeft, interesseert ons de volgende vorm van de huizen der mensen op aarde. Wij zullen proberen de kortstondige groeperingen te beperken tot hun eigenlijke doel, want daardoor kunnen wij de grenzen van onze eerste economisch-dynamische wet bepalen en die met een andere wet voltooien.

De eerste economisch-dynamische wet is onbevredigend omdat hij alleen de aandacht richt op het werk van de mens

en alle regels betreffende zijn behandeling afleidt van zijn plaats in de groep, die produceert. Zoals in de meeste gevallen is het voldoende het grondprincipe tot in het extreme te volgen om te zien hoe het in een ander herschapen wordt. Deze dialektische omkeer van het grondprincipe komt onvermijdelijk zodra de groep in sterkte toeneemt. Wij hebben gesproken over de groep in de fabriek als een instelling van langere of kortere duur. De natuur kent niets dat eeuwig duurt. De mens is na tien jaar werken niet meer dezelfde. Een groep is, door de natuur bestemd, een instelling waarvan de duur korter is dan die van een mensenleven.

In het verloop van een bepaalde tijd put de groep haar mogelijkheden uit. Dat kan gebeuren in drie, vijf of zeven jaar. Eenvoudig door haar bestaan brengt elke levende eenheid haar eigen einde teweeg. Het belang van onze wet is gelegen in het feit dat een groep voor de duur van het leven niet eens theoretisch het maximum voor het 'team' in de produktie vertegenwoordigt. Het maximum voor het team-werk ligt ver onder de levensduur van een mens.

Als men dit toegeeft is verandering in onze bezigheden niet een noodzakelijk kwaad, maar gelegen in het wezen van elk sociaal systeem.

De mens moet alle groepen waarin hij werkt overleven. Aan de andere kant is het duidelijk dat deze wet van het maximum voor teamwerk niet voor alle kanten van het menselijk zijn geldt.

De wet van het collectivisme

De arbeidersbeweging

Ingevolge het principe van de kostencalculatie voor de toekomstige produktie, beschouwt de industrie de mens als een atoom in de moleculen van de arbeidsmarkt voor geprojecteerde arbeid. Aanvankelijk wordt een raming gemaakt van bijvoorbeeld 70.000 werkuren. Pas veel later wordt deze algemene raming onderverdeeld in werkdagen. Deze verdeling blijft altijd elastisch, want al naar gelang de financiële druk of uit andere overwegingen kan het werk bespoedigd of vertraagd worden en elke wijziging in de termijn waarin het werk moet worden voltooid, brengt een wijziging in het aantal arbeiders mee. Daarom heeft de calculatie te maken met de 24 uren van een werkdag van de natuur. De constante terugkeer van zo'n werkdag van een natuurkracht is het beste uit te drukken in de constante gewilligheid van de machines. De zwakke machine mens kan het tegen de zuiver mechanische krachten niet opnemen, want die 'dienen' zonder te pauzeren. De mens heeft rust nodig en vakantie en slaap. Daarom moet hij zijn onvolmaaktheid weer goedmaken door werk in ploegen. Dat de menselijke werkkraft in ploegen wordt gebruikt is daarom een concessie die de industrie aan de mensheid toestaat. Het is niet overeenkomstig het karakter van de industrie dergelijke concessies te doen. In de eerste jaren van de industriële

revolutie werkten kinderen dagelijks 23 uur. Een Engelse arts verklaarde in die tijd voor een commissie uit het Hogerhuis dat hij niet inzag waarom zij dat niet zouden doen. (Beroemd incident uit het begin van de 19e eeuw). Deze man was niet gek. De maatschappij waarin hij leefde was dat. De concessie van de ploegenarbeid is in tegenspraak met de oorspronkelijke structuur van de industrie. In het schema van het fabriekssysteem is nergens plaats voor die elementen van de menselijke natuur die niets met het werk te maken hebben. Aangelegenheden als de groei van een kind, de leeftijd van een arbeider, zonsopgang of zonsondergang, het ritme van werk en vrije dag, bestaan niet in deze structuur. Alleen wat de dingen zijn en kunnen, telt. De werkkraft wordt gekocht als iets dat vaststaat en onveranderlijk is, als een genormaliseerde en permanente grondstof. De standaard hangt af van een pluralistische opvatting van de mens. Drie of meer van deze enkelingen zijn in ploegen gebonden aan elkaar, anders zou de als 'een arbeider' gekenschetste molecule niet mogelijk zijn. Nergens ontmoet de industrie de werkelijke, individuele Jan Jansen primair en direct. De industrie komt niet verder dan de abstracte enkeling in het reservoir van het aanbod op de arbeidsmarkt. Een enkeling – dat is er een van drie of vier en dat is iets geheel anders dan een werkelijke mens.

Nu functioneert ons denkapparaat zo dat wij het meervoud van een begrip niet kunnen uitspreken zonder een veelvoud van nevenbetekenissen op te roepen. Als er een meervoud is, moet er ook een enkelvoud zijn. Omdat de industrie van de kant van het meervoud af het twijfelachtig bestaan van de mens benadert, willen wij eens de vraag bekijken waar in de maatschappij de rechtmatige plaats is voor de mens als uniek wezen, als een werkelijke persoonlijkheid in het enkelvoud.

Een liberaal van de oude stempel zou die vraag hebben

beantwoord met een verwijzing naar het persoonlijk eigendom van de mens. Een Christen van vroeger had misschien geantwoord: 'Je vraagt waar de mens een uniek wezen is? Vraag liever, wanneer hij dat is. Daar kan ik je antwoord op geven, namelijk, op zijn sterfbed en in zijn graf.'

Misschien hebben beiden gelijk. Maar toch zijn wij als kleine delen van de moderne maatschappij niet geneigd een al te precieze kennis van de metafysica voor te wenden. Op z'n minst zijn wij niet geneigd, een dogma over de individuele mens na te praten, waaraan geen onderzoek van de wetten van de samenleving ten grondslag ligt. De grote denkers hebben de mens al te lang als een 'enkeling' beschouwd, om nog te stellen dat zijn bestaan door de maatschappij in het meervoud behandeld wordt, zodat wij nu wantrouwend staan tegenover hun methode. Zij zagen de gevolgen van de eerste economisch-dynamische wet niet. De eerste impuls van een groep van 6 of 7 mensen, die zich slechts als aantal behandeld ziet, is zeker geen individuele reactie. De mens, die zich als een nummer in een groep behandeld voelt probeert geenszins terug te keren naar zijn 'enkelvoud' en zijn unieke positie als individu.

Wanneer een professor de toehoorders van een college als 'zijn studenten' aanspreekt, is de instinctieve reactie van de heren Jansen, Pietersen en Molenaar niet die, die men verwacht. Zij komen niet in opstand en zeggen: 'Ik ben Willem Frederik Bos, ik ben Rudolf Arnoud Winkel, junior,' of 'Verwisselt u mij niet met mijn jongere broer Frits, ik ben Karel Lodewijk van Ginkel,' – dat zeker niet – de drie studenten reageren instinctief collectief. Zij worden plotseling een massa studenten en gedragen zich dienovereenkomstig. Zij maken er misschien aanspraak op de studentengemeenschap te zijn of te vertegenwoordigen, of de klas van Professor X, of de groep van Professor Y. Hun gevoel voor eigenwaarde gaat misschien zelfs zo ver dat zij tenslotte zeggen, 'de toekomst van hun land' te zijn.

Precies zo reageren de arbeiders op de ondernemers in de industrie. Zij streden samen in hun stakingen, zij bouwden een nieuw tehuis voor de ziel van de ontwortelde arbeiders en noemden het een vakvereniging. Zij vormden het nieuwe collectieve begrip van het internationale proletariaat. 'De arbeiders' zijn een even collectief begrip als de jeugd. Wanneer een werkgever begint over 'de arbeiders' te spreken, in plaats van over zijn mensen of zijn arbeiders, dan zal hij zich binnen afzienbare tijd moeten schikken in de nieuwe collectieve verhoudingen en in collectief onderhandelen. Niemand kan een collectief begrip gebruiken in plaats van een meervoudsvorm zonder in het net van zijn eigen logica verstrikt te raken. De logica van het collectivisme en van het meervoud zijn volkomen verschillend. De grammaticale aankleding van een collectief begrip kan ons om de tuin leiden. Men zou het voor een enkelvoud kunnen houden: 'de kapitalist is hebzuchtig', 'de student is lui', 'de mens is een strijder', 'de staat berust op gerechtigheid.' In deze zinnen zijn 'de staat' en 'de mens' geen enkelvoud. Het zijn abstracties en abstracte grondvormen zoals 'het christendom' of 'het feodale systeem'. Het christendom is het collectieve kenteken van alle christenen, en de staat is een even-grote algemeenheid als het leenstelsel.

In het Latijn zijn de op -as en -us eindigende woorden alle collectieve begrippen. Libertas, civitas, juvenus, senectus, zijn welbekende zelfstandige naamwoorden die op deze wijze gevormd zijn. In het Engels vormen de woorden die op 'hood' of 'ness' eindigen, zoals manhood en oneness, in het Duits de woorden op 'heit' of 'schaft' zoals Menschheit en Arbeiterschaft, het specifieke grammaticale apparaat, dat voor het uitdrukken van algemene ideeën gebruikt wordt. Het is in verband daarmee van grote betekenis dat in de loop van de laatste honderdvijftig jaar de taal collectieve vormen heeft verwaarloosd en ze heeft gedegradeerd tot niets anders dan abstracties. Staatsburgerschap en civi-

lisatie zijn in vergelijking tot civitas abstracties. De civitas is noch staatsburgerschap noch civilisatie. Het betekent: Wij vrije burgers van deze stad. Zelfs in dit concrete collectieve begrip blijft nog iets bewaard van het ideële element van het staatsburgerschap en de civilisatie. In deze sfeer van het collectieve begrip zijn bijvoorbeeld in het Engels de woorden 'Youth' en 'Labour' interessante nieuwe uitdrukkingsvormen van de laatste vijftig jaar. Hun taalkundige constructie is volkomen verschillend van de oude spreekwijzen. Want noch -hood, noch -ness, of -tas, of -tus werden gebruikt voor deze nieuwe begrippen. Zij moesten in de 19e eeuw gevormd worden, dat wil zeggen in een tijd, die tegen het gebruik van concrete collectieve begrippen was.

De taal van onze tijd geeft ons geen bruikbare voedingsbodem voor deze terminologie, omdat de uitgangen die vroeger gebruikt werden geheel tot abstracties verwaterd zijn. Zo moesten de nieuwe realiteiten doorbreken en zich door alle taalkundige hindernissen heen een weg zoeken. De tijd van de Franse Revolutie geloofde aan geen andere werkelijkheid dan aan enkelvoud en meervoud. Noch collectieve begrippen, noch totaliteiten waren bemerkbaar. Niettemin konden de begrippen 'arbeid' en 'jeugd' en 'vrouw' noch door een enkelvoud- noch door een meervoudsvorm bepaald worden. Een collectief begrip is iets anders; het wijst op een gemeenschappelijk doel. Een collectief begrip heeft te maken met delen in betrekking tot een totaal, met de positieve vorm in betrekking tot de superlatief, met breuken in verhouding tot een geheel getal. 'A youth' is de mikrokosmische cel van de makrokosmische werkelijkheid 'youth'. En terwijl de zuivere meervoudsvorm van vele gelijke delen – een aantal gelijke mannen, een aantal arbeiders – niet anders dan in een oneindige en onbepaalde rij van $1 + 1 + 1 + 1$ kan worden weergegeven, moet het collectieve begrip als $1 = \frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \frac{1}{16} + \frac{1}{4} + \frac{3}{16} + \frac{1}{8}$ worden beschreven.

Hoewel de beide vergelijkingen voldoende zouden moeten zijn om elke identiteit tussen een meervoud en een collectief begrip uit te sluiten, zou het toch niet juist zijn, het totaal als een zuiver statistisch begrip te beschouwen. Het idee van de totaliteit, van de jeugd of van de arbeiders, wordt nooit als een kwantitatieve constatering gebruikt. Elk geheel heeft een eigen karakter en een eigen kwaliteit. In het collectieve begrip wordt de kwaliteit, die door de cellen of uitgezochte delen getoond wordt, opgevoerd en tot voltooiing gebracht. Een collectief begrip is een superlatief. Het uitgelezen of superlatieve karakter van het collectieve gebruik van woorden als mannelijkheid, schoonheid, waarheid mag niet uit het oog verloren worden, wanneer wij onze manier van leven en onze maatschappelijke orde willen begrijpen. De Griekse goden ontstonden alleen door het uitgelezen karakter van de collectieve begrippen of abstracties. Elk woord kan op grond van de kwaliteit die eraan ten grondslag ligt, tot een toverwoord worden. In plaats van geïnteresseerd te zijn in vele zwarte wolken, of zwart te dragen, kan ik plotseling eerbied en bewondering voelen voor 'het zwarte', en als dat gebeurt, buig ik mij in eerbied voor een onafhankelijke kracht in het leven. Zo gebeurde het in de oertijd van de religie en zo gebeurt het steeds weer. Gekwetst door de toepassing van de industriële vergelijking 'drie is gelijk aan één' op hun leven, reageerden daarom de arbeiders niet met de nadruk te leggen op de persoonlijkheid van elke individuele arbeider. De vele enkelingen verenigden zich daarentegen met hun kameraden en riepen: 'Wij vertegenwoordigen de arbeid, wij zijn de arbeiders, wij zijn het symbool van de produktieve energie van de massa.' En daarom moet de tweede economisch-dynamische wet opgesteld worden. Deze wet van de kwalificering luidt: 'Allen zijn gelijk aan één.' Mathematisch uitgedrukt: 'Oneindig is gelijk aan één.'

Ofschoon het communisme deze collectiviteit opnieuw onder

woorden bracht, is die toch niet nieuw voor de mensheid. Geheel vanzelf wordt elke klas van een 'college' in zo'n collectieve groep veranderd. Het vormings- en opvoedingsproces bestaat juist daaruit. 'Geef de jongen een goede opvoeding' betekent: 'maak hem lid van een goede groep, maak hem tot een werkelijk vertegenwoordiger van de groep, die je het hoogst aanslaat, en geef hem de algemene vormen, die aan zijn tijd en zijn volk zijn aangepast.'

In de pedagogie heeft het bescheiden woord algemeen in 'algemene ontwikkeling' een verdere uitleg nodig, dan er gewoonlijk aan gegeven wordt. Het wordt maar al te vaak verwaarloosd. In werkelijkheid staren de meeste pedagogen zich voortdurend dood op de leerstof. Het zou belangrijker zijn, als zij zich afvroegen, wat zij *iedere* leerling moesten bijbrengen. De primaire waarde van de ontwikkeling en opvoeding ligt daarin, dat ze de mens een collectieve gemeenschap laat beleven. *Opvoeding maakt ons collectief*. Het is een kwestie van generaliseren. Opvoeden en vormen betekent dat deel van de mens die volwassen moet worden, waarop hij later als zijn verleden zal terugzien, te door-drenken met het algemene cultuurgood van zijn volk. Het is een zeer kunstmatig en nuttig collectief maken van onze toekomstige herinneringen. Deze voorzorg voor onze latere herinneringen lijkt misschien een belachelijke stoutmoedigheid. Maar dat is wat algemene ontwikkeling betekent. Als wij opzettelijk op het onbeschreven denkvermogen van een kind gaan inwerken, gaat het niet om zijn behoeften van dat ogenblik – waarom zouden wij het niet zo lang mogelijk in zijn natuurstaat laten? Wij doen ons best de onschuldige en vóór-persoonlijke fase in het leven van een jongen of meisje in de ervaring van een gemeenschappelijk leven te veranderen. Wanneer een mens in zijn leven terugziet op zijn jeugd, moet hij of zij die jeugd kunnen beschouwen als het regelmatige leven van een jongeman of meisje van

normale gemiddelde gezondheid en zeden. Waarom is dat zo belangrijk?

Later individualiseert het leven de jonge mensen steeds meer. Personen zijn verschillend. Onvermijdelijk verstrooit het leven de groep van broeders of schoolvrienden en voert ze uit elkaar. Tenslotte vliegen we allemaal uit. Omdat dit voor ieder mensenkind de noodlottige weg naar de eenzaamheid betekent, nemen wij onze toevlucht tot ontwikkeling. Wij proberen jonge mensen in het begin van hun leven de ervaring van echte solidariteit en vriendschap te laten opdoen. Het leven van jonge mensen was in de tijd van de grote gezinnen door broers en zusters, en tegenwoordig door klassegenoten in het leven van de hele mensheid ingepast. Omdat degene die gaat studeren er niets aan kan veranderen dat hij in de loop van zijn studie geïndividualiseerd wordt, moet hij de eerste tijd algemene dingen leren, die verbonden zijn met de stroom van de traditie. Er wordt van de student geëist dat hij een volledig gemeenschapsleven ervaart en zich in de groep als een goede kameraad gedraagt.

De vóór-persoonlijke tijd van het leven is door zijn ontwikkelingsgang communistisch gekleurd. En juist deze kant van de opvoeding interesseert de ouders: 'Mijn kind moet erbij horen' en ze geven hun laatste cent uit voor de opleiding van hun kinderen. De volwassenen, die in de meervoudsgemeenschappen van de industrie leven, zijn gesteld op de collectieve vormen van onderwijs, omdat daar alles in contrast is met de situatie in de fabriek. In de fabriek wordt, bijvoorbeeld, een man, zoals hij is, gekocht. Hij is dat, wat hij nu en hier is, maar gedurende zijn opleidings-tijd wordt van niemand verwacht en geloofd dat hij is, wat hij is. Men neemt dan aan, dat hij zich verandert en dat hij zich in een overgangsstadium bevindt zonder blijvende betekenis. Men beschouwt hem als het ware als een levend wezen dat zich nog moet ontpoppen. Men verwacht van

hem, dat hij groeit. Tijdens zijn opleidingstijd heeft niemand een vaste prijs. Net als een pasgeboren kind heeft men dan voor het heden geen waarde.

Dus betekent de uitspraak: 'Geef hem een goede opvoeding': Verschuif de tijd, waarin hij in een schema wordt geplaatst, waardoor hij van een etiket wordt voorzien voor een bepaald loon of een vaste prijs; wacht zijn ontwikkeling af. Door het regelen van verdere mogelijkheden voor hun ontwikkeling verschaft men de jonge mens een tijd van groei, van dromen, van hoop, tegen de uitbuiting. Doordat wij het jonge lid van de gemeenschap in een collectieve schoolklas houden, geven wij hem de beschermende omgeving van de kameraadschap, die geen definitieve eisen aan zijn karakter of vermogen stelt. In de idealistische groep van een schoolklas bevinden wij ons in het gelukkige stadium, dat vooraf gaat aan de periode van het rauwe individualisme en daaraan altijd moet voorafgaan. Daarom gelooft de massa aan de uitbreiding van de collectieve levensvormen. Want de collectiviteit is een list, waardoor wij de individuele verantwoording kunnen ontlopen. De kracht van dit feit wordt in het deel 'Eva of de gevolgen van de gedeelde arbeid' aangetoond. Wie echter een collectieve opvoeding van een bepaalde tijd moet ontberen, lijdt onder de last van te vroege individualisering. De arbeiders, net als trouwens ieder lid van een collectieve gemeenschap, leven, zolang zij als arbeiders of proletariaat betiteld worden, niet in het heden. Deze betiteling maakt dat zij dromen van het type dat zij zich als ideaal voorstellen. Tijdens hun kinderjaren en hun puberteit en gedurende de groei van een nieuwe beweging is dit gevoel zeker op zijn plaats. Dan ligt het leven nog voor ons, en natuurlijk worden wij dan meer naar de toekomst getrokken.

Deze tendens karakteriseert al het collectieve. Collectieve gemeenschappen betrekken hun impuls uit de toekomst of uit het verleden, ze zijn utopisch of romantisch. De collec-

tieve vorm hoort daardoor niet tot de eenvoudige tegenwoordige of rationele werkelijkheid van de bestaande feiten en dingen. Noch de universitaire opleiding, noch de arbeidersbeweging, noch het American Legion (een vereniging van oudstrijders) leven in het heden. De mannen van het legioen, die hun oorlogsbelevissen zorgvuldig bewaren – de herinnering aan de tijd, toen zij bovenaan stonden in de belangstelling en achting van hun land – idealiseren het verleden, terwijl het communisme daarentegen als het doel van de toekomst gepredikt wordt.

Een dergelijk doel gaat ver boven alle bestaande verschillen uit, zoals geloof, kleur en klasse. En dat heeft een grote aantrekkingskracht. Wij zouden allen graag de grenzen en boeien van de werkelijkheid kwijtraken. De collectieve gemeenschappen geven aan alle mensen de gelegenheid om te vluchten, die zij zich uit het gevangen zijn in ons bestaan wensen.

Zo kunnen wij over een collectieve aggregatietoestand een beslissende waarheid leren, een waarheid waarmede elke politicus rekening houdt, maar de logische denker nauwelijks. De collectieve vorm voor mens, jeugd, vrouw hoort niet tot het dagelijks leven of de rationele werkelijkheid der dingen. Hij vertegenwoordigt een tendens, die allen voortdrijft, die onder dat collectieve begrip vallen. Waar wij ook maar de collectieve vorm toepassen, leggen wij de nadruk op iets dat in beweging is. Wij keuren een bepaalde kwaliteit af of hemelen hem op, wij scheppen een vorm of laten die verdwijnen en treden op deze wijze uit boven de statistische werkelijkheid van het huidige ogenblik. 'De arbeiders' of 'de jeugd' zijn tendentieuze begrippen. Zij zijn uitdrukking van groei en intensivering. De collectieve vorm is ons middel tot het verhogen van een kwaliteit, die ons zo belangrijk voorkomt, dat wij haar het karakter van een wezenlijk element van de wereld verlenen. De Semitische talen hebben intensiveringsvormen voor hun werkwoorden.

In het Arabisch wordt de vorm 'ik heb hartstochtelijk lief' uitgedrukt door een speciale werkwoordsvorm waarin het superlatieve element van 'zeer' of 'hartstochtelijk' zodanig in de vorm 'ik heb lief' wordt ingevoegd, dat het eruit ziet als 'ik liefste' of als een gefingeerd Latijns 'amabissimo'. Zo is ook het collectieve gebruik van een zelfstandig naamwoord het fortissimo, de superlatief van dit woord. Elk onderwerp kan tot een idee worden, wanneer men het affirmatief als een collectieve vorm gebruikt. En elk op deze wijze geïdealiseerd zelfstandig naamwoord kan deze collectieve kwaliteit verliezen en dan sterft een idee. *Ideeën zijn niet onsterfelijk*. Ze zijn tendensen in onze omgang met de werkelijkheid. Ze drukken onze angst en onze hoop met betrekking tot die werkelijkheid uit, ze zijn ons toekomstprogramma.

Daarom staat elk idee als een imperatief voor de maatschappij: 'De arbeiders,' dat betekent inspanning en opgave. Want dit begrip houdt in – en het Manifest van 1847 zegt dat woordelijk – 'Alles of niets'. 'De Arbeiders' verandert de vele arbeiders van aparte nijvere bijen in een zwerm, die de bijenkorf heeft verlaten en nu als een grote niet te plukken druif ergens aanhangt.

De collectieve reactie van de arbeiders kan men rustig normaal noemen en het is de zaak van de wetgever, daaruit naar twee richtingen een uitweg te vinden. In de grote verscheidenheid van relaties van de arbeider in meervoud moet rekening gehouden worden met zijn positie als molecule. Hoe eerder het fantoom van een liberale situatie in de fabriek als fictief wordt ingezien, des te beter is het voor de blijvende vrede in de maatschappij.

Ook wanneer in de wetgeving voor de arbeid alle verstandige veranderingen aangebracht zouden zijn, zou het sociale instinct tot collectiviteit toch nog voorhanden zijn. De natuurlijke uitlaat voor het collectieve instinct van de arbeider zou waarschijnlijk het samenwerken van dat instinct met

het collectieve instinct van ieder menselijk wezen zijn. En de natuurlijke uitlaat voor de collectieve tendens in de mens is het werken voor het algemeen belang. Een bedrijf heeft op het gebied van de produktie symbolen voor de dienst aan de gemeenschap nodig. Het leger is daarom geen toereikend symbool meer voor de samenwerking van een volk. Omdat wij als collectieve groep tegen de natuur strijden, is de moderne maatschappij doordrenkt met de wens tot collectieve symbolen. Toen William James schreef dat er een vervanging voor de oorlogen en oorlogsgeest nodig was voor de jeugd van het land, bedoelde hij dat. Vele jaren lang heb ik me meer dan driehonderd dagen per jaar, na zes jaar militaire dienst, aan de organisatie van arbeiders werk-kampen gewijd. Het American Civilian Conservation Corps zou, als het zich niet alleen beperkte tot werklozen, de grondslag kunnen vormen voor een algemene, zich over de hele staat uitstrekkende dienst. Dit algemene schema voor een algemene dienst tot behoud van de grond zou een werkelijke stap betekenen tot de oplossing van de sociale problemen, terwijl de beperking van de CCC tot werklozen de verschillende klassen van het Amerikaanse volk alleen maar van elkaar afzondert en de student van de werkloze scheidt. Daarom zijn beide opvattingen van de CCC bijzonder tekenend voor de tweeledige situatie. De plannen van het Amerikaanse Legioen voor algemene dienst in oorlogstijd en Mr. Baruchs plan, de oorlog de winst te ontnemen, wijzen beide in dezelfde richting, waarin William James al in 1910 wees, en laten duidelijk zien, waar de grote mogelijkheden van de CCC beweging zonder veel moeite toe zouden kunnen leiden. Schrijver dezes heeft van 1939 tot 1942 getracht deze plannen voor de Amerikaanse regering te verwezenlijken.

Het collectivisme van de gegoede klassen vond zijn uitlaat in de college-opvoeding. Omdat het onmogelijk is, iedereen tot aan zijn twintigste jaar naar een 'college' te laten gaan,

moet hem juist dan, wanneer in ieder mens het sterkst het verlangen naar collectiviteit leeft, gewoonlijk rondom het twintigste levensjaar, een andere mogelijkheid gegeven worden. Toen Huey Long indertijd beloofde dat ieder kind uit een Amerikaans gezin naar een 'college' zou kunnen gaan, vertolkte hij een diep verlangen van de menselijke natuur. Het spreekt echter vanzelf dat, zodra de opleidingsmogelijkheid aan een 'college' steeds verder wordt uitgebreid, het karakter van deze opleiding noodzakelijkerwijze sterk zal veranderen vergeleken met de tijden waarin alleen gegoede mensen deze mogelijkheid hadden. Er moet een zeker 'naar elkaar toegroeien' ontstaan waarbij zowel de maatstaf van de opleiding voor een minderheid als de maatstaf van de dienst voor de jeugd van het hele land gehanteerd moet worden, zodat het diepe instinct van de mens naar de collectieve dienst kan worden bevredigd.

Zuiver logische overwegingen hebben ons gebracht tot directe praktische conclusies. Wij hebben ontdekt dat evenals de industrie berust op de moleculaire hoedanigheid van de capabele en geschoolde volwassene, de tijd van vorming en opvoeding berust op de communistische tendensen van ieder mens. Het veelkleurig karakter van de mens, zijn veelvormigheid, kan op deze manier, met het oog op het collectivisme, aangetoond worden. Op zijn twintigste jaar is de mens door zijn aard en wezen communist. Het vormingswerk zou daarom deze mogelijkheid van de mens op deze leeftijd moeten uitbuiten. Als dat niet gebeurt, dan zal het communisme deze natuurlijke tendens tot het extreme doordrijven. Op die manier wordt dan een algemene tendens tot idealistisch onbaatzuchtig dienen een tendens, die uitstekend gedurende een periode in het leven bevredigd zou kunnen worden, door een kunstmatige politieke propaganda, tot de enige tendens in het hele leven van de mens gemaakt. Menselijk streven kan ontaarden in een nachtmerrie of omgezet worden in problemen van de dag. Op de een of

andere manier komt het echter altijd naar voren. De nacht brengt verdrongen hartstochten en vertwijfelde bezetenheid, de nuchterheid van de dag leidt tot een kritisch onderzoeken en een koel waarnemen.

De collectieve instincten van de mens werden door het tijdperk van het liberalisme als kinderlijk en bijgelovig van de hand gewezen. De liberaal negeerde de eeuwige jongeling in de man. Hij zag niet dat elke keer als hij over de mens sprak, het gebruik van het woord 'mens' slechts een monotoon manifest was en geen feit. Geen wonder dat hij hulpeloos staat tegenover de manifesten der klassen of rassen. Slechts nadat telkens de jeugd, de arbeider, de mens, het verstand, in het volle daglicht geplaatst worden, kunnen wij hun oproer stillen.

De wet van de dualis

Het grootse van de voortplanting

Onze beschouwing, zonder enige hartstocht, van het pluralisme en het collectivisme zal blijken onweerlegbaar te zijn als wij kunnen aantonen dat het geenszins de enige mogelijkheden zijn om de mens te klasseren. Elke prikkel die een willekeurig aantal mensen ertoe brengt zich als een collectiviteit te formeren werkt ook nog in een derde of vierde richting.

Voor onze herontdekking van de aggregatietoestanden van de mens, boven het collectieve en het meervoud uit, komen reeds lang begraven grammaticale tradities ons weer te hulp. De filosofie van de laatste paar eeuwen heeft deze 'waarheden als een koe' over het hoofd gezien. En al heeft ook het moderne denken de ogen gesloten voor deze belangrijke grammaticale uitdrukkingsvormen der realiteit, de oude talen en ook de ervaring staan niettemin borg voor hun bestaan.

In het werk, in onze strijd tegen de natuur, staat de mens als een soldaat op wacht, als een schakel in een ketting. De natuur kent geen slaap, waaruit volgt dat onze strijd tegen de natuur geen einde kent. Juist deze onophoudelijke beweging van de natuur maakt de mens tot een deeltje van een grotere eenheid. Hij wordt een atoom in een molecule,

die werkkraft heet. In het werk geldt: 'Drie of meer is gelijk aan één.'

In de vorming, in alle voorlopige en vrijwillige groeperingen harmoniëren de mensen ver van alle brutale uitdagingen van de natuur, geleid door het spontane instinct tot een gemeenschappelijk leven. Hier geldt de leuze: 'Allen gelijk aan één', omdat het systeem der relaties voor elke vrijwillige aaneensluiting groter moet zijn dan de actuele realiteit van het contante geld. Het systeem moet gericht zijn op een grotere en betere toekomst en daarom worden expansie en intensivering uitgedrukt in de vorm van een collectiviteit die in staat is mensen samen te binden en hun kleine energieën collectief te bundelen.

In elke vriendschapsverhouding, in elke verhouding van sympathie en antipathie, jaloezie en liefde, haat en begeerte is een derde factor bepalend, namelijk de dialektische polariteit. 'Vriend en vijand', 'jij en ik', en het kleine woord 'beiden', al deze woorden wijzen op het bestaan van de dualiteit. Het hoogtepunt van deze dualiteit wordt bereikt in de voortplanting van het menselijk geslacht. Man en vrouw zijn polair met elkaar verbonden. Wanneer wij ons interesseren voor het voortbestaan van het leven op aarde, voor erfelijkheid, wederopbouw, geschiedkundige ontwikkeling, dan moeten wij met de ogen van Plato of Hegel de werkelijkheid zien. Het universum verschijnt voor onze ogen als een dialektisch proces. Het leven wordt aan het onwillige ik ontworpen door een tweestrijd tussen God en duivel, licht en donker, man en vrouw, hemel en aarde. Dat alles zijn rechtmatige uitdrukkingen voor een aspect van de werkelijkheid. En dit aspect is net zo consequent als de beschrijving die de materialist of de idealist geeft van een meervoudig universum of een melkweg vol ideeën. 'Paring' is een elementair begrip. Het is voor ons een vanzelfsprekend proces een paar te laten paren, en de hele werkelijkheid als een systeem van talloze paringen te be-

schouwen. Toen men een rabbijn vroeg, wat God doet, nu alles geschapen is, antwoordde hij : 'Hij paart de delen van zijn schepping, Hij bewerkstelligt huwelijken.'

De dualis, deze eigenaardige vorm voor werkwoorden, zelfstandige naamwoorden en bijvoegelijke naamwoorden vinden we bij Homerus nog vaak. Bij ons is de dualis bekend door alle vormen van vergelijking, bijvoorbeeld in het Latijn : alter, uter, neuter, ambo, duo. In het Engels komt deze vorm voor in de vergrotende trap (zoals in better, bigger) ; in het Duits eveneens. 'Either' en 'another' zijn er ook nog overblijfselen van. Maar dat is nog niet alles : alle delen van het menselijk lichaam die dubbel voorkomen, benen, armen, ogen, oren, handen, voeten, werden waarschijnlijk als vormen van de dualis beschouwd. En enkele van de oudste woorden in de moderne taal bewaren altijd nog die fase uit de geschiedenis toen de dualisvorm nog werkelijk in de taal leefde. Deze woorden zijn vader, moeder, zuster en broeder. Hier eindigen zowel de mannelijke als de vrouwelijke woorden op -er, het overblijfsel van de vergrotende trap, zoals in verder. In tegenwoordigheid van een kind noemt een man zijn vrouw 'moeder', en de vrouw noemt haar man 'vader'. De meeste mensen weten heel goed welk een enorme sprong het betekent van huwelijksaanzoek tot huishouden als een man zijn geliefde 'moeder' noemt. Moeder en vader zijn titels, die man en vrouw elkaar met het oog op hun kinderen geven. Zonder dat daardoor de band, die hen verenigt, doorbroken wordt, wordt de verdeling van die eenheid juist duidelijk doordat binnen dit kleine rijk van het gezin het ene deel tot moeder en het andere tot vader gemaakt wordt. Een gezond kind in een goed huwelijk beschouwt zijn ouders als een absolute eenheid.

De dualis is de meest passende vorm om elke belichaming en inlijving tot uitdrukking te brengen. De dualis betekent dat er verscheidenheid binnen de eenheid gevonden wordt.

In de ellips bepalen beide brandpunten elkaar, en buiten die relatie tot elkaar hebben ze geen zin.

Wanneer wij begrijpen wat de dualis werkelijk betekent, is het niet moeilijk te begrijpen dat het paar 'echtgenoot en echtgenote' een echte dualis is, ook al is hier geen grammaticale uitgang die ons te hulp komt (hoogstens in de samenstelling echtpaar). Echtgenoot en echtgenote zijn noch een meervoudsvorm (in dat geval zou er een derde, vierde of vijfde bij opgeteld kunnen worden) noch een collectief begrip, omdat er niets is dat boven het nuchtere heden uitgaat, geen vergoddelijking van de 'liefde' in absolute zin, die de liefhebbers verandert in aanbidders van Eros of Venus. Echtgenoot en echtgenote zijn met elkaar verbonden doordat ze elkaar aanvullen. Hoe meer de moeder, moeder is, des te meer kan de vader, vader zijn.

Toen de mensheid het verschil tussen dualis en meervoud liet teloorgaan, beroofde ze zichzelf van een oorspronkelijke zijde van haar geweten en bewustzijn. Evenals man en vrouw polaire helften van de soort zijn, kunnen twee willekeurige dingen of wezens met elkaar gepaard worden, en nieuwe vermengingen, nieuwe huwelijken onder de chemische elementen, onder willekeurige elementen van vergelijkbare aard te bewerkstelligen, lijkt een van de grootste avonturen van het leven te zijn. Deze dualis-verhouding is niet minder algemeen dan de twee andere methoden. Dezelfde werkgever, bijvoorbeeld, die bij het loonsysteem met zijn arbeiders omgaat als atomen in de moleculen van arbeidskracht, kan enorm veel van zijn werk of zijn fabriek houden, en vele zakenlieden zijn gelukkig getrouwd met hun beroep. Wij kunnen een geloof aanhangen, ons geheel wijden aan een goede zaak, een volk het hof maken, zoals iedere grote staatsman doet. Een van de grootste voorbeelden van de dualis is te vinden in de bijbel, daar waar verteld wordt van de verzoeking waaraan Mozes werd blootgesteld, om de ontrouwe Joden te verlaten en te wach-

ten op een beter en trouwer volk. Dit absolute realisme van de bijbel wordt echter zelden aangetroffen. De meeste mensen zijn huichelaars en durven niet openlijk toe te geven aan de verleiding tot scheiding waaraan zij blootstaan, scheiding van een partij of van de staat of van een beweging waarin zij zijn teleurgesteld.

Het stilzwijgen dat wij bewaren over de noodzakelijke dualis in onze ziel heeft verstrekkende gevolgen. Als een situatie niet zo wordt voorzien als dat eigenlijk het geval zou moeten zijn, dan wordt daardoor de situatie niet aan zichzelf overgelaten, maar vertekend en onder een verkeerd hoofd gebracht en dienovereenkomstig behandeld. Dat gebeurt tegenwoordig in steeds grotere mate met de dualistische kant van het leven. Als het voortbestaan van de mensheid en het in stand houden van de hoogste waarden niet in gevaar gebracht willen worden, moet de voor de hand liggende waarheid van de derde economisch-dynamische wet opnieuw geformuleerd worden. Deze wet zegt dat in alle relaties die voor de voortplanting van de mens representatief zijn, 'twee' gelijk is aan 'één'.

Op zichzelf moet deze constatering wel triviaal, ergerlijk triviaal klinken. Ongelukkig genoeg schijnen tegenwoordig voor filosofen en sociologen vele van hun conclusies niet triviaal te zijn. De totale verarming van onze verstandelijke vermogens wordt bijzonder duidelijk als men het pandemonium overziet dat woedt op het theoretisch en praktisch terrein der sexualiteit. Misschien is de wortel van het kwaad te vinden in de argeloosheid waarmee de meeste sociologen alleen maar in de zin van de vergelijking 'één is gelijk aan één' over de mens denken. Vanzelfsprekend zal het resultaat verwarrend gaan werken zodra deze primitieve formule moet dienen om de problemen van het gezinsleven, de eugenese, de vriendschap en de dialektische processen tussen klassen en volkeren te beschrijven. Jaloezie en oorlog zijn voor deze denkers geen realiteiten. Zij leven

in een te simplistisch universum, dat zij zelf geschapen hebben. Als de ineenstorting komt, een wereldoorlog, een wereldrevolutie, een scheiding in hun familie, een misdaad in hun vriendenkring, dan zijn zij niet alleen onvoorbereid, maar dan gaan zij zelfs zo ver dat zij dat onaangename feit buiten beschouwing laten. Voor hoeveel rationalisten was het niet volslagen onmogelijk de wereldoorlog als de enige werkelijkheid te zien waarvan alle politieke gebeurtenissen van de laatste twintig jaar slechts een klein stukje of alleen maar symptomen vormen? Zij blijven erbij de oorlog zwart te maken en struikelen naar de volgende omdat zij niet kunnen toegeven dat zij zelf schuld waren aan de vorige.

Deze naïeve rationalisten zijn bijzonder lachwekkend in een discussie over het geslacht. Ik ken een professor in de psychologie die één grote hartstocht heeft, zijn enige dochter. Omdat hij een verlicht vrijdenker, een psychoanalist en een 'behaviourist' is, besliste hij dat het meisje een vriend moest hebben, opdat zij geen complexen zou krijgen. Het meisje heeft tot nu toe hardnekkig geweigerd daarop in te gaan. Zij verlangt naar echte liefde, zij wil trouwen en kinderen krijgen en is niet bereid met iets anders genoegen te nemen. De vader, die heilig gelooft in uitsluitend sexuele relaties tussen twee mensen, is door dit vreemde bijgeloof van zijn dochter ernstig gedeprimeerd en ondanks al zijn kunnen op het gebied van de psycho-analyse niet in staat te begrijpen waarnaar zij verlangt.

Evenals vele andere al te knappe denkers breidt de professor zijn sociologische kennis van het moderne pluralisme in de industrie uit tot het terrein van het dualisme. Het gehele gebied van de dualis bekijkt hij door de bril die geconstrueerd werd voor de talloze atomen in het werk. Het komt hem onmogelijk voor dat de mens meer bezit dan één verhoudingssysteem waarin hij moet leven. Hij is zo verzot op zijn pluralistische logica dat hij vreest geheel zijn helder denken te verliezen als hij voor de relaties die langer

duren dan een enkele dag of de som van meerdere dagen, de rijke en soevereine vocabulaire van de dualist toeliet. In zijn microscopisch gezichtsveld verschijnt liefde als sexualiteit. Waar liefde verklaard wordt sexualiteit te zijn kunnen wij er zeker van zijn dat de spreker de bril van het pluralisme draagt. Inderdaad is het tijdperk voor de pluralistische mens precies zoveel korter als de spanne tijds duurt voor een paar dat liefde omzet in een eindeloze reeks van sexuele neigingen, sexuele shocks en sexuele offensieven. Het is juist, 70.000 werkuren zijn slechts een som en zodra wij in uren gaan meten, kunnen ook een miljoen uren geen hogere eenheid vormen, zoals een levenswerk, aanzien of onsterflijke roem. En vijfhonderd sexuele ervaringen leiden nooit tot het rijk dat beheerst wordt door de levensperiode van een generatie.

Elke methode om de mens te klasseren, of het pluraal, collectief of dual is, is zeer nauw verbonden met een bepaalde periode. Elke grammaticale vorm heeft een nauwe samenhang met de tijd. Wij hebben al gezien dat de mens tijdelijk tot pluralis kan worden gemaakt, maar dan ook slechts tijdelijk. Voor een uur, voor een etmaal of voor een paar jaar kan ik mijn werkkraft wijden aan een coöperatieve groep. Dat heeft echter zijn grenzen. Op zijn laatst na enkele jaren zal een groep in een gerationaliseerde produktie haar energie verbruikt hebben. Dit feit wordt bevestigd door een zorgvuldig onderzoek dat gedurende een periode van vijf jaar in een fabriek gedaan werd. Na die periode zijn zelfs in het beste team alle constellaties die het prestatievermogen van de groep bepalen, uitgeput. Elke mogelijke variant van rivaliteit, wedijver, naast elkaar staan of leiderschap is op dat moment uitgeput. De aansporing, die bij het samen werken de ene man op de andere uitoefent, werkt niet permanent. In elk leger moet na drie of vier jaar een vernieuwing plaatsvinden om nieuwe energie in de troep te laten stromen. Een nieuwe commandant, nieuwe soldaten,

andere officieren moeten in de compagnie worden geplaatst anders wordt zij vleugellam en is het leger niet meer voor zijn taak berekend. Datzelfde geldt voor scholen en fabrieken. Na verloop van enige jaren moeten de mensen opnieuw gegroepeerd worden. De eerste economisch-dynamische wet houdt in dat de geschiktheid van de mens voor een moleculaire groep slechts tijdelijk is.

De collectiviteit daarentegen is met microscopische perioden niet tevreden te stellen. Het loont niet om een grote beweging op te zetten voor een korte campagne van maar enkele dagen of weken. Men kan dat weliswaar doen en het gebeurt ook omdat de pluralistische tendensen van de industriële wereld waarin wij leven elk gebied van het leven veroveren. Overigens zijn de resultaten even teleurstellend als wanneer de liefde uiteenvalt in myriaden van sexuele begeerten. Voor wij terugkeren tot het huwelijk moeten wij nog kennis nemen van de verdorvenheid waarin de geïdealiseerde menselijke collectiviteiten vervallen zodra zij onder de tirannie geraken van rationalisten. De ware collectiviteit bindt de mensen voor onbeperkte perioden. Zo is de wetenschap op een veldtocht die nu al meer dan drieduizend jaar duurt. De kerk is door het mensdom in tweeduizend jaar gebouwd. De taal, het levende woord, dat ons deelgenoot maakt van het rijk van de geest, is tenminste achtduizend jaar oud. Wij hebben ontdekt dat collectiviteiten neigen tot een onbegrensde voortzetting in het verleden en in de toekomst. Het leven van de geest houdt langer stand dan het fysieke leven van een generatie. Men zou kunnen zeggen dat de frase 'geestelijk leven' zonder de stilzwijgende onderstelling dat dit langer standhoudt dan ons fysieke leven, haar bruikbaarheid verliest. De hogere processen van het denken en spreken en de scheppende geest gaan ver uit boven de spanne tijds en de levensloop van de enkeling. Zij hebben hun eigen chronologie. Als wij de god van de kunst dienen, als wij onderzoeken, als wij bid-

den om vrede – altijd komen wij in een gebied dat beschermd is tegen de dood van één enkele kunstenaar of onderzoeker of gelovige. Dit gebied, deze geestelijke ordening der dingen, is juist die wetenschapsmensen dierbaar, die de mening verdedigen dat de liefde hoort te worden ontleed in een veelvoud van sexuele ervaringen. Zonder het te vermoeden vertoeven deze geleerden in de collectieve wereld der tijdeloosheid. Zij dienen de collectiviteit 'wetenschap', die, evenals 'jeugd' of 'arbeiders' een idealiserende collectiviteit is. Wat groeit er echter uit een collectiviteit die misbruikt wordt door de industriële hulpmiddelen van het pluralisme? Degenen die het collectieve ideaal aanbidden worden weggespoeld door de massa's van de verkiezingscampagne!

Bij het beschouwen van een collectivistische beweging komt 'massa' bijgevolg overeen met het geslacht op het terrein van de dualis. Wie de bril van het pluralisme draagt, ziet niets anders dan massa en sexualiteit als hij zich richt op de gebeurtenissen die plaatsvinden in een tijdsritme dat onbekend is aan de produktie van goederen. Onze moderne maatschappij, zonder enig inzicht in de tegenstrijdige begrippen van de mens die ten grondslag liggen aan onze constatering, is ten gronde gegaan aan het despotisme van korte perioden. De priesters van deze moderne samenleving (en degenen die de natuurwetenschappen beoefenen zijn de hogepriesters van de moderne wereld) behandelen alle aangelegenheden van de mensheid tegenwoordig met een chronometer. Op deze wijze kan men weliswaar de kortstondige constellaties der samenleving onderzoeken, maar deze ene methode om het menselijk leven te begrijpen met de veel omvattende naam sociologie of psychologie te bestempelen, is een gebrek aan logica. 'Drie is gelijk aan één' dat ligt ten grondslag aan al deze misplaatste generaliseringen. Een groep geleerden die vele eeuwen lang de sterren observeert, heeft een en hetzelfde motief, de astro-

nomie. Hierdoor zijn zij in de republiek der geleerden met elkaar verbonden. Het verkeer tussen hen wordt beheerst door een echte erecode. Van Galileo Galilei tot aan de mensen aan het modernste observatorium kan men één ononderbroken lijn volgen. De langdurige dienst door de eeuwen heen, maakt van deze mensen een gedisciplineerde lijfwacht der waarheid. Laten wij ons eens een congres van astronomen voorstellen in een willekeurig jaar, bijvoorbeeld 1897 en laten wij ons dan verder voorstellen dat er zo'n honderdzeventig astronomen aan dit congres deelnemen. De onderzoeker die de hoop koestert dat hij bij deze gelegenheid de invloed van het collectivisme zou kunnen bestuderen, kan wellicht heel wat gegevens verzamelen over het gedrag van een grote groep mensen, hij zal veel critiek kunnen beluisteren over hotelkamers en eten, grappige opmerkingen en sterke verhalen, hij zal getuige kunnen zijn van jaloezie en vriendschap, eerzucht en welwillendheid, zoals in elk willekeurig gezelschap van honderdzeventig mensen. De vlam die in de beste van deze mannen brandt, die zal hij echter niet kunnen constateren en begrijpen; hij zal er zelfs niet het minste idee van hebben. Zijn bril staat hem niet toe iets anders waar te nemen dan hij op die plaats kan zien. Zijn methoden hebben uitsluitend betrekking op het gedrag van de mens op een bepaalde plaats, niet op het proces of het gedrag of de bezigheden der mensen buiten de menselijke of bovenmenselijke perioden van dertig of tweehonderd jaar. De resultaten van zijn onderzoek moeten hem ertoe brengen de werkelijkheid terug te voeren op de nietigheid van het actuele gedrag. In de fraseologie van deze onderzoeker verschijnen idealen en huwelijken, kerken en kunst, enkel en alleen als concentraties van mensen. Enkele jaren geleden scheen voor een vooraanstaande juridische faculteit in Amerika de juiste toedracht van de rechtspraak alleen maar een techniek te zijn waardoor men drie of vijf of zeven oudere heren achter de groene tafel, rekening hou-

dende met hun vooroordelen, zenuwen en spijsvertering, kan beïnvloeden. Een rechtspleging die men kan doen verwateren tot een psychoanalyse van vijf tijdgenoten is geen juiste rechtspleging meer. De illusie waarin de professoren van deze beroemde faculteit leefden was weer dat zij hun microscopische brillen voor de enige brillen hielden waarmee men de menselijke tijd kan doorgronden. In een gelijktijdige projectie der verschillende gebeurtenissen en gedachten formeerden zij iets dat onmogelijk in één ogenblik of in één dag waargenomen en onderzocht kan worden. Als men alleen maar de waarneembare gebeurtenissen beziet die in deze rechtszaal op 24 januari om 3 uur 's middags plaats grepen, dan kan men nog niets zeggen over de geestelijke bindingen waaraan de merkwaardige volzinnen ontspringen die gesproken worden door advocaten, deurwaarders en rechters.

Met al hun instrumenten, tests en statistieken kunnen de behaviouristen en psychologen nooit de golflengten opsporen die in echte collectiviteiten werken. De korte en de lange golven van de radio verschillen niet meer van elkaar dan de korte en lange perioden in een mensenleven. Het totaal van duizend korte golven is nooit een lange golf. Hetzelfde geldt voor het microscopisch en telescopisch bekijken van de menselijke tijd. Nooit vallen ze samen, nooit kunnen duizend waarnemingen op duizend conferenties met de microscoop van de verslaggevers een gebeurtenis verklaren die gebonden is aan een lange tijd.

Het is vrij gemakkelijk te verklaren waarom de continuïteit van de Christelijke kerk nooit gemeten of begrepen kan worden door de levende kardinalen te onderwerpen aan een intelligentietest.

Minder duidelijk schijnt het te zijn dat het huwelijk niet door statistieken of overeenkomstige industriële technieken getest kan worden. De telescoop der eeuwen en de microscoop der uren en minuten vormen uitersten. Een bruiloft

is echter ook dan een korte gebeurtenis als deze, zoals in de goede oude tijd, drie dagen en nachten lang gevierd werd. Zou men de liefde dan kunnen aanpakken met de moderne methoden van onderzoek, die afgestemd zijn op sex-appeal en dergelijke vluchtige prikkels?

De dualis heeft echter, evenals de collectiviteit of de pluralis, zijn eigen chronologie. Het huwelijk is noch eeuwig in toekomst of verleden noch kortstondig voor een dag of een week. De sexuele relatie van een carnavalsnacht heeft niets te maken met de chronometer die in beweging wordt gebracht door de echte overgave van twee menselijke wezens. Een paar, dat zijn hele leven eerlijk en trouw samen leeft en gezamenlijk zijn kinderen grootbrengt, kan er aanspraak op maken getrouwd te zijn ook al is de ambtenaar van de burgerlijke stand niet aan hun bruiloft te pas gekomen. De huichelarij van onze moderne maatschappij gaat nergens zo ver als daar waar zowel de sexuele relaties met een vrouw van minderwaardig allooi als de trouw van twee mensen die hun hele leven lief en leed met elkaar delen, veroordeeld worden als immoreel, terwijl een scheiding na een huwelijk van een of twee jaar als wettig wordt beschouwd. Het huwelijk organiseert de zichzelf bewuste helft van ons bestaan op aarde. Of een mens met iemand echte vriendschap sluit, of zich vol liefde overgeeft aan een goede zaak, of een plechtige belofte van trouw doet aan zijn verloofde, het is altijd een poging zijn bewuste leven geheel in eenheid te brengen. De dualis gaat echter niet in die gevallen op waarbij het besluit onder alle omstandigheden voor elkander te leven, niet genomen werd. Een kennis is geen vriend, een verkiezingstijd is niet als een leven dat aan het dienen van het vaderland is gewijd en de huwelijksreis die in San Remo eindigt, is nooit een echt huwelijk geweest, want de mens geeft zijn status van enkeling op om de status van 'een van twee' te verwerven. Lincoln zou zich van de Verenigde Staten niet hebben kunnen laten

scheiden, Dante kon Beatrice niet verlaten. Wat zij bewust wilden, betekende een verandering van hun status. Vrijgezel zijn is een geheel andere status dan getrouwd zijn. De dualis streeft naar een polaire eenheid. Ook in het leven van talloze mensen, die niets weten van sexuele relaties kan hij bestaan en bestaat hij praktisch. Sinds Paulus heeft duidelijk gemaakt dat de lichamelijke relatie tussen man en vrouw in het huwelijk slechts een zwakke gelijkenis is van de verhouding tussen Christus en Zijn Kerk, lijkt de dualis een waagstuk op zichzelf.

Bewustzijn en weten zijn verantwoordelijk voor de dualis. Het is kenmerkend voor de mens dat hij poogt zijn bewuste levensperiode in een dualis-verhouding te brengen, omdat alle weten het stempel draagt van dialektische tegenspraak. Zodra hij denkt, is de mens gedwongen het tegendeel tegenover de dingen te stellen, zwart tegenover wit, het mannelijke tegenover het vrouwelijke, ja tegenover neen, enzovoort, ad infinitum. Zonder de dualis zou de mens niet in staat zijn de muggenzifterige methode van ja en neen onder de knie te krijgen. De dualis verandert de tegenspraak in de beide brandpunten van de ellips. De man die zijn vrouw 'leert kennen', ziet de relativiteit van de tegenstellingen in. Man en vrouw zijn tegenstellingen, Christus en Zijn Kerk zijn tegenstellingen en dikwijls staat Christus aan de zijde van de martelaren die lijden onder Zijn Kerk. En al zijn de conflicten tussen de geslachten, tussen de kerk en de zielen op zichzelf, tussen het genie en zijn stof, nog zo schokkend, ze vormen toch niet het laatste mysterie in de wederzijdse verhouding van deze paren. De wederkerigheid is sterker dan het lijden, de beide met elkaar worstelende elementen zijn de waardigheidsbekleders van een en hetzelfde leven. Iedere Romeinse Consul was een con-sul, dat wil zeggen iemand die mee-te-rade ging, een mee-loper in de positieve zin van het woord. Aan het ambt van het consulaat kunnen wij zien hoe bij het begin van de demo-

cratie de dualis een grotere rol speelde dan de pluralis. Tegenwoordig is het vice-presidentschap van de Verenigde Staten nog een dualistisch ambt, zij het dan ook in een enigszins kwijnende vorm. In elk huwelijk wordt de afwezige echtgenoot vertegenwoordigd door zijn echtgenote.

De dualis stelt ons in staat de ontelbare paradoxen van ons verstand te overwinnen. Antagonismen en verwarring brengende conflicten worden teruggevoerd op polariteiten van een hogere eenheid. Zonder de dualis zouden wij allen na enkele jaren van twijfel en discussie gek worden. De dualis maakt het ons mogelijk ons met iemand anders te verwisselen zonder onze persoonlijke identiteit te verliezen. Als ik iemand anders aanspreek met 'mijn vriend', effen ik voor hem de weg om te zeggen 'mijn vriend'. De benaming die ik hem gaf is niet een bewering die alleen maar betrekking op hem heeft, maar ook op mijzelf. De moeder die over de vader spreekt impliceert zichzelf in deze benaming. Zij is moeder omdat hij vader is. En hij is mijn vriend omdat ik zijn vriend ben. In een echte dualis is de ander mijn tweede ik. Wij kunnen de rollen omkeren en blijven toch onszelf. Chemische processen kunnen door de mechanica niet verklaard worden. De relaties in een dualis kunnen niet begrepen worden door een verstand dat alleen maar getraind is op de pluralis.

Dat zou tot verstrekkende wettelijke en sociale gevolgen moeten leiden. Twee relaties die tegenwoordig door de pluralisten misbruikt worden zijn het huwelijk en de kerk. De kerk wordt beschouwd als een vereniging van enkele honderden of duizenden ouderwetse mensen en het huwelijk als een overeenkomst tussen twee partners.

Difficile est satiram non scribere. Als er sprake is van koop of verkoop, denken de twee partners van de overeenkomst alleen maar aan hun eigen voordeel. De hele inhoud van een werkelijk huwelijk kan in één zin worden samengevat: van ieder der beide partners wordt verwacht dat het geluk

van de ander boven het eigen geluk gaat. Geen huwelijk zou langer dan vierentwintig uur duren als het paar alleen maar de regels van de overeenkomst op hun gezamenlijk leven zou toepassen. Bij zakelijke overeenkomsten moet ieder aan zijn eigen zaak denken. In elke dualis denkt de partner aan de zaak van de andere partner. De echtgenote moet zich meer om de gezondheid van haar man bekommeren dan om haar eigen gezondheid en haar man moet zich meer bekommeren om haar welbehagen dan om het zijne. Een huwelijk te beoordelen op basis van de punten in het contract is een dwaling van het logisch denken. Deze kwestie heeft nog een andere kant. De verplichtingen, die voortvloeien uit een overeenkomst, zijn van het begin af vastgelegd. In elk echt deelgenootschap daarentegen zijn de plichten voortdurend veranderlijk. Ze zijn niet het resultaat van woorden die aan het begin gesproken werden, maar het resultaat van de handelingen der partners met betrekking tot de relatie, zolang die duurt. Deze handelingen hebben op beiden een polariserende uitwerking. Des te meer je mijn vriend wordt, des te meer ben ik jouw vriend. De wederzijdse afhankelijkheid doorloopt fasen en bij een normale ontwikkeling van de tweezijdige betrekkingen worden de beide partijen steeds sterker omvat en veranderd in brandpunten van een ellips. Daardoor geven de handelingen van ieder van de partners vorm aan de dualis. De polariteit wordt steeds hechter. Beiden zijn immers handelende organen van een 'corporatie der liefde', waarvoor zij instaan want daaruit wordt hun handelen afgeleid. Dat wordt bijzonder duidelijk wanneer een van de beide partners afwezig is of komt te sterven. Dan probeert niet alleen de een de ander te vervangen, maar in het algemeen reageert de overgebleven partner in de richting van het handelen en denken van degeen die heengegaan is. Bij een contract ben ik echter vrij als de andere partij opgehouden heeft te bestaan. Het is een pluralistische of individualistische over-

eenkomst. Onder de dualis ben ik gebonden door de wet van de polarisatie. Ik blijf des te meer 'helft' naarmate mijn andere helft bezig is te verdwijnen of verhinderd is de eigen plaats in te nemen.

Wij kunnen dus zeggen dat een contract waardoor de ene partij zich overlevert aan de andere, van nul en geen waarde is. Contracten zijn (en moeten dat ook blijven) tijdelijke overeenkomsten voor de individuele vormen van ons bestaan, vloeiende conglomeraten bedoeld voor het werk en tegen de natuur. In het huwelijk echter geeft de echtgenote haar man haar schoonheid en gezondheid. De man geeft zijn avonturen en zijn onbegrensde kansen. Hoe moet men een dergelijk gevaarlijk prijsgeven van het gehele wezen als resultaat van een vrijwillige overeenkomst tussen twee mensen beschouwen? Bij een contract probeer ik, indien mogelijk, veel te krijgen en zo mogelijk onveranderd te blijven. In een deelgenootschap, een partnership, geef ik alles wat van mij is op zonder te weten wat er zal komen.

De moderne juridische en sociale theorie van het huwelijk legaliseert de sexuele relaties tussen enkelingen. Is dat gelegaliseerde prostitutie, zoals een pessimist het noemde? Ik geloof het niet. Het is slechts het resultaat van de tirannie waaronder de moderne mensen moeten leven, de tirannie van het moleculaire. Het rijk van het pluralisme is in het tijdperk van de fabriek zo machtig dat men een dergelijke uitwisseling van belangen – ik voor jou, jij voor mij – voor onmogelijk houdt.

Elke persoonlijke trouw echter behoort tot het rijk der polariteit. Het is een troostende gedachte zelfs in het zakenleven echte polaire relaties te vinden. De dualis is niet beperkt tot het terrein van de gevoelens. Partnership, een echt deelgenootschap, gedijt tegenwoordig ook in het hart van de City. Het lot van een firma waarin twee firmanten hun wederzijds dienen zouden willen beperken tot de punten die in het contract zijn vastgelegd, zou spoedig bezegeld

zijn. Een dergelijke zaak zou in korte tijd geliquideerd moeten worden omdat A en B hun beste krachten aan de zaak onthouden. In plaats van binnen de firma, zouden de partners moreel buiten de firma staan.

Bij elk organisme, een firma, een gezin, een koninkrijk of een school is het voortbestaan in de toekomst iets geheel anders dan alleen maar het voldoen aan de voorwaarden van een contract of plan.

Bij elk plan gedraagt iedereen zich onvermijdelijk overeenkomstig zijn eigen belangen (salaris, winst, produkten, goede naam). In onze leertijd proberen wij iets nieuws te worden, iets dat tot dusverre onbekend was. Bij het instandhouden van de soort of een instelling moeten twee problemen opgelost worden. Wie het huwelijk ingaat of zich aan een goede zaak wijdt, probeert, in afwijking van de groei van degene die opgevoed wordt en in afwijking van de veel beperkter verhouding die een employé tot zijn werk heeft, het huwelijk of die goede zaak door zijn toewijding te vernieuwen. Het menselijk organisme of het politiek organisme dat hij lief heeft, is hier al tegenwoordig; maar, omdat het een levend organisme is, zou het zonder een dergelijke vernieuwing verouderen en sterven. De dualis is de vorm van ons bestaan waardoor wij de vernieuwing van het organisme dat wij lief hebben zeker stellen. Een firma zou haar oprichter niet kunnen overleven als er niet een ziel was die eraan zou geloven en zich daarvoor geheel zou geven. En wat voor een firma geldt, geldt in nog sterkere mate voor alle geïntegreerde vormen van het leven. Sexuele verhoudingen zonder meer geven geen nakomelingschap, omdat ik in zo'n sexuele verhouding zonder meer alleen maar mijzelf liefheb en alleen maar mijn eigen behoeften bevredig. Arbeidsverhoudingen zonder meer tussen medewerkers verminderen het resultaat. En massaverhoudingen zonder meer op vergaderingen en partijbijeenkomsten leiden tot het verval van een regering.

Bij de voortplanting van de soort, evenals bij de vernieuwing van elke sociale vorm, is het noodzakelijk dat de mensen ertoe komen zichzelf weg te cijferen. Het middel om dit, tegen het menselijk streven naar eigen belang en tegen zijn instinct tot zelfbehoud en onafhankelijkheid, op te brengen is de bi-polaire dualis. De voortplanting en de vernieuwing zijn daarom in tegenspraak met het eigenbelang. Des te groter het eigenbelang is dat overwonnen moet worden en des te groter de kracht nodig om dat te overwinnen, des te effectiever. De zwakkeling is geen goede vader en de misdadiger evenmin. De krachtige strijder echter, die ondanks zijn ruwe individualisme overwonnen wordt, is de beste partner.

Des te langer bij twee mensen die samen zullen gaan de weg tot overwinning van het eigenbelang is, des te veelbelovender is het proces. Daarom berust in de natuur en in de samenleving elke dualis op een lange periode van 'het hof maken'. Het criterium voor een echt dualistisch proces is dat men niet op elk willekeurig moment daarvan deelgenoot kan worden, maar dat men moet wachten op het moment van rijpheid, het moment van 'eens voor altijd.' Opdat het resultaat werkelijk waarde heeft, moet de weerstand van beide partners echt en diep zijn. Tegenwoordig interesseren de artsen zich voor onze chromosomen, maar het verschil tussen een zwakke en een sterke nakomeling berust wellicht meer op de mate van intensiteit van 'het hof maken' van de twee partners, de diepte der binding, de intensiteit van het verenigende proces, de goede discipline in het huwelijk, de nieuwe oplossing, die uit een politieke strijd voortkomt. Tegenwoordig, nu men gaat trouwen als men twintig is, schijnt de wereld afgesteld te zijn op de eentonige imitatie van het pluralisme van de fabriek. Het verschil tussen abstracte contract-relatie en magnetische aantrekkingskracht wordt genivelleerd. Het fabriekssysteem dringt binnen in het rijk der polaire relaties.

Alle primitieven waren in hun leven en in hun taal vertrouwd met de dualis. Daarom lijkt het niet al te vermetel de eeuwige waarheid opnieuw te ontdekken dat er een gapende afgrond bestaat tussen 'twee' aan de ene kant en 'drie of meer' aan de andere kant. Deze waarheid kan men overigens even goed buiten het gebied van de eugenese ontdekken en niet alleen wanneer men begint met een praktische aanval op het moderne huwelijk. Deze waarheid is eveneens te vinden in het denken, in de taal, in het spreken en in het feitelijk gedrag, met andere woorden, op een zeer uitgestrekt terrein van het menselijk handelen. Het is een van de vervelende fouten van de christelijke moralist, dat hij de relaties tussen man en vrouw behandelt alsof deze geheel los staan van ons overige leven. Als de dualis alleen maar in het huwelijk bestond, dan zou het huwelijk niet in staat zijn de druk van de anti-dualistische omgeving te doorstaan.

Gelukkig kunnen de getallen twee en drie ons hun geheim verraden zonder dat wij naar het zo beperkte probleem van de sexuele relaties moeten kijken. Twee en drie zijn geenszins getallen die in een gelijkmatig doorlopende reeks van nul tot oneindig op elkaar volgen. Ze zijn veeleer zover van elkaar verwijderd als het moleculaire en de polariteit. Bij 'twee' worden tegelijkertijd de hoedanigheden van de een zowel als van de ander, tengevolge van een voortdurende correlatie door een wederzijds dialektisch proces, uitgedaagd. Constant helpt in elke dualis de ene partner de andere door steeds meer aan hem gelijk te worden.

De dualis is in staat ons uit ons op onszelf gerichte en aan een punt gebonden bewustzijn te bevrijden. Dat betekent dat wij ons aangeboren, ingeboren, natuurlijk bewustzijn opgeven. Als het deelgenootschap in een nieuw organisme, dat ons en anderen omvat, ons ten deel valt, krijgen wij een nieuwe status en een nieuw karakter. Ons organisme wordt nu door de corporatie vervangen, waarin wij met onze

partner gebracht worden, dat wil zeggen, de eenheid op zichzelf door de gemeenschappelijke eenheid.

Dat de dualis ten dele verdwenen is wordt het beste duidelijk door het min of meer uitsterven van een oude uitdrukking voor de fasen van voorbereiding voor een dergelijke paring. De buitengewone krachten waarnemend, die nodig zijn voor de paring van twee enkelingen, noemden onze voorvaderen de poging tot het beheersen van die krachten 'vrijen'. Vrijen, het hof maken, dingen naar de hand van, zijn ouderwetse bewoordingen voor de manier waarop een dualis geschapen werd. Sexuele relaties als vervanging van het huwelijk doen een uitvoerig 'het hof maken' of een lange periode van 'vrijen' belachelijk lijken. Men heeft elkaar vandaag leren kennen en trouwt morgen, bij wijze van spreken. Om de muren van de individualiteit in ogen-schouw te nemen en af te breken, is geen tijd. Het formele sluiten van het huwelijk nadat men elkaar slechts korte tijd kent, het probleem van 'het hof maken' geheel buiten beschouwing latend, verschuift dit probleem slechts van de periode vóór het officiële huwelijk tot een latere ontwikkelingsfase in het huwelijk. De natuur laat niet met zich spotten en de natuur gebruikt zulke buitengewone middelen wat betreft kleur, geur en muziek, om de angst van beiden, die elkaar beminnen, te overwinnen, dat het duidelijk wordt hoe avontuurlijk, gevaarlijk en alles overweldigend de dualis is.

In de oude tijd maakte de tijd der vrijage de bruid los uit het huis, uit de religie, de normen en de overtuigingen van haar vader. Zij kende geen andere goden dan hem en zijn goden. Tot dusverre werd zij niet beïnvloed door de levensinstelling, dogma's, idealen of waardebepalingen van een andere man. Nu is dat volkomen anders. Het vanzelfsprekend monotheïsme van de goede dochter, die opzag naar haar vader als naar de priester van haar geloof, is verdwenen. Nu hoort zij op school en op de universiteit over talloze

verschillende onderwerpen, die uitgaan van een verscheidenheid in geloof en waardebepalingen. Vele leraren en vele films beïnvloeden haar fantasie. De opvoeding van een modern meisje is polytheïstisch. En hoe polytheïstischer de opvoeding is, des te zekerder voelen wij ons vandaag tegenover het polytheïsme! Maar met de ondergang van het familieleven, verloren de meisjes het vanzelfsprekende vertrouwen in het geloof van hun vader. En in werkelijkheid is niets zo polytheïstisch, als de wijze waarop tegenwoordig een opgroeiend meisje wordt beïnvloed door een overvloed van tegenstrijdige ideeën en maatstaven.

Zo trouwt de moderne man niet de dochter van een andere man, maar de leerling van vele mannen. Het moderne huwelijk begint in het beste geval met een man, die zichzelf overwonnen heeft (en dat zijn er maar weinigen) – en is in zoverre weer monotheïstisch, maar in het algemeen met een vrouw die opgevoed is op middelbare of hoge scholen – en dat betekent, gericht op een onbekend aantal goden, godheden, idealen, demonen en machten.

De vernieuwing van de soort hangt in de natuur en in de maatschappij af van de intensivering van de periode van 'vrijage'. In de natuur vertegenwoordigen de prachtige kleuren van de bloesems en de veren, de schitterende glans van een mosselschelp, het pogen, de toewijding en overgave tot stand te brengen, waardoor het leven van de soort één enkeling moet worden afgedwongen. Dit zijn de middelen waarmee de angst en de zelfzuchtigheid van een egocentrisch enkeling doorbroken worden en waardoor het individu er toe komt de verantwoording te dragen voor de soort. In een echte dualis dagen daarom een 'ik' en een 'jij' elkaar uit. Het is een selectieproces dat een man en een vrouw opheft en hen tot een unieke constellatie in de tijd verenigt en tot een geheel dat niet te herhalen is.

Het risico van de paring van een ik met een ander ik onderscheidt zich van het sociale risico van samenwerking in een

sociale molecule. 'Drie of meer' in het werk, blijven individuen. De liefde tussen jou en mij openbaart het leven van de soort in ons bestaan als voorbeeld. Het werkelijke probleem van goede voortplanting van de soort is daarom twee exemplaren ertoe te brengen hun individualiteit op te geven, de 'muren van trots' van hun eigen persoonlijkheid omver te werpen en niets anders meer te vertegenwoordigen dan de soort.

De periode van 'vrijen' in het leven van een man of een vrouw moet opnieuw geïnterpreteerd worden. Samen met dat woord verdwenen ook min of meer de oude vormen van vrijage. En het zal niemand spijten dat de diamant van de verlovingsring en de luister van het vaderlijk huis niet langer de symbolen van de vrijage zijn. Het is een teken van vernieuwing dat in onze tijd de vrijage een geestelijk probleem geworden is, dat pas lang na de bruiloft gezien en opgelost kan worden.

Het grote avontuur van de huidige mensheid is de emancipatie van de vrouw. De vrouwen, sinds duizenden jaren bewoners en verdedigers van het huis van de familie, worden medebewoners en heersers van het ene gemeenschappelijke huis van de natuur, dat de moderne industrie en techniek voor ons bouwen. Eén huishouden, één maatschappij vervangt miljoenen gescheiden huishoudens. De aarde wordt tot een groot tweede huis om de natuur opnieuw te organiseren. De blinde elementen en de grondstoffen, die men verheerlijken kan als de 'natura renaturata', worden georganiseerd door wetenschap en techniek. De stookplaats en de haard van de enkele mens, de keuken en de schuur van een privé huishouden maken plaats voor een veel grotere onderneming, waarin, op een schaal die hele wereld-delen omvat, mannen en vrouwen samenwerken. Daarom zijn de vrouwen daarin ook evenzeer thuis als de mannen. Sinds de wereld een groot huis voor de mensheid is geworden, is er geen reden meer, waarom de vrouwen niet

de koninginnen en hoogste waardigheidsbekleders in dit huis zouden zijn.

Omdat wij ons systeem fundeerden op de stelling dat de industrialisatie eens voltooid zal zijn, kunnen wij het tijdstip voorzien, waarop de dochters der mensen, die dochters van de industriële revolutie werden, tenslotte tot moeders, dochters, zusters en huisvrouwen der mensheid, van de maatschappij als geheel, zullen worden. In de oude tijd had geen vader het ooit goedgevonden dat zijn dochters Freud, Galileï, Marx, Admiraal Byrd of Leslie Howard aanbaden. De vader van vroeger was een afgunstig god. De moderne vrouwen beproeven voor zij trouwen vele goden, vele leerstellingen en veel recepten. Een anonieme groep tijdgenoten neemt de plaats in van de vader en zijn grote persoonlijke autoriteit voor alle waarden. Het gezonde instinct van de meisjes wordt door al die valse profeten in de maatschappij van het gouden kalf prijsgegeven aan de vernietiging. Maar hun reactie is heel gezond. Zij veroveren hun jongen en trouwen. En deze beslissing behoedt hen voor de ergste gevolgen van het molecule zijn. Deze beslissing opent de weg tot de toekomst.

Want nu pas begint de tijd der vrijage. In de volgende zeven of acht jaar zoeken man en vrouw hun werkelijke goden. Zij ziften en beslissen welke tradities en geloofsbelijdenissen, welk geloof, welke waarde opnieuw moet worden gehandhaafd en wat zij kunnen laten vallen. In een synthese proces kiest het paar zijn goden. Het meisje is niet langer de erfgenaam van het koninkrijk van haar vader. In plaats daarvan ontdekt zij samen met haar echtgenoot opnieuw het koninkrijk van de geest, waarin zij elkaar hebben ontmoet. Samen kunnen de jonge man en het jonge meisje het volbrengen, wat elke helft voor zichzelf zoekend niet kan, zij kunnen God vinden.

De wederzijdse verantwoordelijkheid vertegenwoordigt in het huwelijk het principe, dat niet aan zichzelf denkt. Dit

eenvoudige principe vernietigt alle spookbeelden van sekte, bijgeloof en leuzen. Wie met de ogen der mensheid ziet, ziet het doel waarvoor de mens geschapen werd. Wie zijn individualiteit om derwille van een ander leert opgeven, krijgt die duizendvoudig terug. Een dergelijk mens ontdekt elke dag iets om zich over te verwonderen, een nieuw raadsel, hij begint te groeien en te rijpen. Het bestaan houdt op alleen maar herhaling te zijn en wordt een voortdurend groeien en zich ontwikkelen. In een werkelijk huwelijk zou het gemeenschappelijk zoeken van man en vrouw, onmerkbaar tot een voortdurend groter prijsgeven van de specialisering ten gunste van de soort moeten leiden. En wanneer de fase van maatschappelijke nood achter de rug is, dan zal blijken dat geboorteregeling niet een vraag van rationalisering van het huwelijk is, maar een vraag van de opbouw van het huwelijk uit de voorbereiding tot echt ouderschap. De echte bruid zal die jonge vrouw zijn, die nu net als haar echtgenoot het juk van de proeftijd afwerpt en haar duidelijke bestemming als maagd gods verwelkomt, en haar man zal, als zij hun tijd niet verknoeid hebben, een verantwoordelijk lid van een grotere groep in de maatschappij zijn. Doordat hij handelt voor de soort, komt de mens tot verantwoordelijkheid. Zijn geest verandert. Hij doorbreekt de ruimte van zijn eigen bestaan, hij denkt in generaties. En de duur van de proeftijd heeft hem tegen een scheiding gehard. Degene, met wie je valse demonen hebt afgeweerd, met wie je je weg in het leven van de soort gebaad hebt, dat is je werkelijke partner voor je hele verdere leven. Eva is misschien niet uit Adams ribbe gevormd. Maar een ware echtgenote is een stuk van haar echtgenoot net als zijn rib.

Wanneer een echtpaar eenmaal een dergelijk gemeenschappelijk geloof heeft beleefd en een dergelijke gemeenschap heeft opgebouwd, die de geboden van dat geloof probeert te gehoorzamen, dan is hun nakomelingschap wettig.

Een kind, waarvan de ouders niet verenigd zijn door gemeenschappelijk geloof, blijft onwettig. Op deze voorwaarde voor goede discipline heeft het burgerlijk wetboek geen invloed. In een gemeenschappelijk geloof, dat in gemeenschappelijk streven gevonden werd, vinden de ouders gemakkelijk de kracht terug hun kinderen op te voeden. Zij kennen de domme remmingen van die ouders niet, die niet weten wat zij hun kinderen moeten zeggen. Het zeggen zelf is werkelijk ook niet belangrijk. Een gemeenschappelijk geloof doordringt en doordrenkt de kinderkamer zonder dat het één woord nodig heeft, het geeft de komende generaties kracht en zekerheid.

Een dergelijk paar heeft een oude reële wet opnieuw ontdekt, het heeft de demon van de fabriek overwonnen, die hen van alles in het oor fluistert over scheidingen en verhoudingen per uur. Door de nieuwe vorm die zij tussen de twintig en de dertig samen aan hun leven geven, is de jongere generatie bezig de derde economisch-dynamische wet op te stellen. Voor de voortplanting der mensheid geldt nog altijd de oude vergelijking 'Twee is gelijk aan één.'

De wet van het enkelvoud

De mens die één is met zichzelf

De mens moet werken. De mens moet groeien. De mens moet liefhebben. Deze drie punten vragen om verwezenlijking. Maar in elk van deze drie stellingen blijkt dat de ogenschijnlijke enkelvoudsvorm 'mens' helemaal geen enkelvoud is. Tegenover alle liberale schoolvoorstellingen staan pluralistische, collectieve en dualisvormen. 'Eén is gelijk aan drie of meer', – met deze truc bouwde de wereld van de natuur en de techniek de mens in in het kader van haar eindeloze processen. In de onophoudelijke strijd van machten en materie in de fysieke wereld, trad automatisch 'drie en meer' als de mens op, die op wacht stond tegen de chaos. Dus niet de enkele mens, maar de maatschappij staat op wacht tegen de natuur, zoals in oorlogstijd de wacht betrokken wordt tegen de vijand. In de maatschappij tellen de enkelingen slechts als aantal, als meervoud. Tenminste drie zijn er nodig om een meervoud weer te geven. Leger en fabriek zijn op dat punt hetzelfde.

Wij hebben gezien dat de korte spannen tijds zoals uur, dag, maand, jaar ten grondslag lagen aan deze zienswijze. Als werktijd, werkkraft, lonen en produkten georganiseerd moeten worden, wordt het microscopische gezichtspunt toegepast, dat geschikt is voor de analyse van dingen, voorwerpen en hulpmiddelen.

De tweede vergelijking wees in de tegenovergestelde richting. 'Eén is gelijk aan allen', of 'één is oneindig' beschouwt de mens zonder rekening te houden met tijd of direct prestatievermogen. Het collectieve standpunt is het doelmatigst als wij de mens als een deel van eeuwige groepen en als representant van de toekomst willen idealiseren. Na de beschouwing van het fabriekssysteem en zijn chronometer ter controle van de minuten of seconden van de produktie, leidt het collectivistische begrip 'de arbeiders' of 'de jeugd' ons uit de realiteit van het heden naar de melkweg der wetgevende vormen en definitieve regelingen. En toen wij van de calculatieafdeling van een katoenfabriek overgingen op de dromen van het universele appel van 'de arbeiders', was het bijna alsof wij naar de telescoop grepen om de melkweg te zoeken. Elk gebruik van de mens of van een bepaalde klasse als collectiviteit, betekent een overdrijving, of sterker nog een verafgoding, omdat het tot het wezen van een dergelijk sociaal type hoort ver uit te gaan boven de actuele situatie. Een dergelijke beschouwing der dingen vergroot het beeld altijd als een telescoop.

De derde vergelijking loochende wederom de realiteit van een enkelvoud bij de mens. Door het opstellen van de correlatie 'twee is gelijk aan één' maakt de derde economisch-dynamische wet elk individu tot de helft van een geheel. De wet ontkent niet dat voorbijgaande eenzaamheid en 'een-heid' bij de mens te vinden zijn, maar op zichzelf lijkt dat zonder betekenis. Voor de dualist en de dialekticus en de filogenese ligt de bestemming van de mens in de paring. Het geïsoleerde bestaan van de mens wordt beoordeeld vanuit zijn latere huwelijk. These en antithese hebben zonder de uiteindelijke synthese geen betekenis.

Realistisch aan deze dualistische opvatting was de lengte van de periode. Elke echte dualis, vriendschap, vaderlandsliefde, de relatie tussen Christus en zijn Kerk en bovenal het huwelijk hebben betrekking op de spanne tijds van de

bewust beleefde helft van de levensloop. In het huwelijk bestrijkt de dualis de periode van een generatie van de huwelijksdag af. In de bruidsrelatie van de Kerk van Christus tot Christus, blijft de gehele onbewuste helft van het leven der mensheid, die voorafging aan het christelijke tijdperk, buiten beschouwing. De gelijkenis bestrijkt slechts de van zichzelf bewust zijnde periode van de mensheid, waarbinnen de mens zich effectief bezig houdt met eenheid en universaliteit. Vaderlandsliefde is niet de eenvoudige afhankelijkheid van een kind van zijn omgeving, maar het antwoord van de wetende, denkende en reflecterende burger op de plichten die hij heeft tegenover zijn land.

Al deze spontane bindingen aan een zaak voltrekken zich nu binnen een evolutie. Ze karakteriseren het ogenblik waarin het zelfbewustzijn vastbesloten ontwaakt. De partners in een dualis zijn rijpe mensen. Zij zijn in staat hun mening uit te spreken en verplichtingen aan te gaan voor hun leven. Het verdient onze aandacht dat de dualis in zijn beschouwing microscopisch noch telescopisch is. Omdat hij de onbewuste helft van het leven uitsluit, is hij korter dan het totale leven van het organisme, maar langer dan de toevallige bindingen die wij aangaan in de strijd tegen de natuur. De maatschappij in ons, onze pluralistische kant, is slechts geïnteresseerd in een directe aanpassing aan onze omgeving. In ons werk zijn wij allen behaviouristen. Wij staan voor de materie en reageren als materie op de materie. Maar in de paring zijn wij scheppers van een nieuwe omgeving. De dualis betekent niets anders dan dat wij onze directe omgeving zelf kiezen. Daarom moet de mens vader en moeder verlaten en zijn vrouw zijn toegedaan. De dualis creëert de nieuwe omgeving, waarin het dagelijks leven, in het werk, in de aanpassing en in de zinvolle levenshouding, een geheel nieuw patroon krijgt.

Door de drie economisch-dynamische wetten schijnen de drie mogelijke perioden, namelijk drie tot vijf jaar, een

generatie en de eeuwigheid, geheel behandeld te zijn. Waar ontmoeten wij de mens echter in het enkelvoud? Deze vraag ziet er bijzonder verontrustend uit want het naïeve denken in de tijd tussen de Franse Revolutie en de wereldoorlog, van Kant tot John Dewey kwalificeerde zonder bedenkingen de singularis, het enkelvoud, van de mens als de zuiverste en zekerste eenheid voor het denkproces. Voor ons ligt het net andersom. Voor ons is al het andere gemakkelijker te begrijpen, dan de realiteit van een dergelijke eenheid. Waarom zou deze brok zenuwen, dit pakhuys van collectivistische leuzen, deze wankelmoedige liefhebber en aanbieder van talloze religies en bewegingen niet gespleten zijn? Waarom zou hij niet gedurende zijn leven een geheel andere persoonlijkheid worden? Hebben de Hindoes, die zich de mens voorstellen als een wezen dat onderhevig is aan eeuwige zielsverhuizing, geen gelijk?

Het naïeve geloof aan het 'a-priori-karakter' van de persoonlijkheid van de mens heb ik wellicht geschokt.

Dit naïeve en rationalistische geloof sloot de ogen van de sociologen – en in nog sterkere mate van de humanisten – voor zeer evidente maatschappelijke feiten. Het is helemaal niet zo vanzelfsprekend dat de mens een enkelvoudig en uniek wezen is. Misschien is hij dat. En als dat al zo zou zijn, dan is dat een onnatuurlijk en hoogst verbazingwekkend feit, dat wij niet tegengekomen zijn bij onze excursies naar de fabriek, bij onze blik in de politieke bewegingen en in de echtelijke woning. Als ieder mens buitendien een uniek en vastomlijnd persoon is, dan moet hij ergens anders worden gezocht; niet als een vanzelfsprekende waarheid, maar als een verrassing zal hij dan op ons toekomen. Het zou mij niet verrassen als hij niets anders dan een verrassing was.

De mens als enkelvoud te beschouwen is in tegenspraak met het wezen van de maatschappij. De idealen van onze groep en onze klasse, de nuttigheid in onze produktie, de

doorn van het geslacht in ons vlees, al die krachten maken ons tot onderdelen van grotere eenheden, van een werkgroep, een enthousiaste collectiviteit of een paar. Het naïeve liberale geloof aan de alomtegenwoordigheid van ons eenzijn kan niet gehandhaafd worden. Ons 'enkelvoud' moet opnieuw geformuleerd worden, omdat het niet meer vanzelfsprekend is.

Hoe kwam het echter dat honderd jaar lang niemand ook maar de geringste twijfel koesterde aan de realiteit van het individu – dat individu dat steeds meer oplost en verdwijnt onder de handen van artsen en psychologen, in het kader van economische ordening en politieke strijd of revolutie?

In die dagen werd zelfvertrouwen gepredikt en de selfmade man, de midden-klasse Napoleon, was het idool van de burgerman. Iedereen wilde economisch onafhankelijk worden en sterker nog, iedereen had een gerechte hoop, rijk te worden, of invloedrijk, of beide. Het was niet zo zeer een constatering, als wel een dadenloze wil, een wens, een tendens, die onze voorvaders tot uitdrukking brachten toen zij Robinson Crusoe tot het symbool van het menselijk wezen maakten. Als men hen gevraagd zou hebben wat in hun ogen bepalend was voor de mens, zou hun antwoord hebben geluid: zijn vermogen om te denken, zijn intelligentie.

Is het zo, dat het verstand bepalend is voor de mens? Zijn wij unieke, enkelvoudige, niet reproduceerbare exemplaren op grond van ons verstand en ons zelfbewustzijn? Laten wij dat eens nader bekijken en tot de wortel van deze gedachten proberen door te dringen. Dan ontdekken wij wellicht veel meer aangaande de sluwheid van het verstand en het succes daarvan in de loop van de afgelopen eeuwen aan de ene kant, en aan de andere kant over de oorzaken van de snelle neergang in onze tijd.

Als het denken de mens vormde tot een wezen, tot een echt enkelvoud, dan zou men zijn eerste kinderjaren en zijn

jaren als grijsaard niet mogen meetellen. Uit zijn biografie zou men dan die twee hoofdstukken kunnen wegstrepen zonder daardoor het beeld van de persoon in kwestie werkelijk te schaden. De eerste twintig jaar kunnen bezwaarlijk de denker toebehoren. De ware denker en rationalist moet de jaren van kinderlijke domheid als een soort verspilling beschouwen. De jeugd en de jaren van ouderdomszwakte nemen een deel van het leven van elke volwassen mens in beslag, een deel dat hij anders aan betere dingen had kunnen besteden. Erger nog, de periode van zijn kinderjaren vormt niet alleen maar een verspilling voor wat betreft verstandelijk werk. Deze periode overstelpt in elke generatie de wereld met verkeerde voorstellingen, dwalingen, kinderlijke angst en sprookjes en remt zodoende de vooruitgang. Nauwelijks hebben de volwassenen hun lesje geleerd, of de jeugd valt weer met alle kenmerken der primitiviteit in de oude valkuilen. Dit is geen overdrijving! In de geschiedenis van de menselijke geest is er een grote episode waarin deze antipathie tegen de kinderjaren en het onbewuste of voor-bewuste leven met nadruk tot uitdrukking wordt gebracht.

De ernstige belijdenis van de filosoof René Descartes, de Fransman van wie La Fontaine zei dat de antieke wereld hem als een god vereerd zou hebben, kan ik nooit lezen zonder te glimlachen. Door zijn beroemde woorden 'cogito ergo sum' (ik denk, dus ben ik) stelde hij zijn bestaan gelijk met denken. Geen wonder dat dezelfde man in het tweede deel van zijn 'Discours de la méthode' zegt: 'Omdat wij allen kinderen zijn geweest voor wij mannen werden, is het bijna onmogelijk dat ons oordelen zo zuiver zou zijn of zo zeker, als het geweest zou zijn wanneer wij ons verstand van onze geboorte af hadden gehad.' Descartes had waarlijk de moed van zijn overtuiging. In zijn persoon stelt hij de denker Cartesius op de eerste plaats en als filosoof scheidt hij zich af van het menselijk wezen René Descartes,

dat leefde van 1596 tot 1650. Deze twee mensen zijn niet identiek. Cartesius cogitator en René Descartes zijn voor hem twee geheel verschillende eenheden, hetgeen heel treffend tot uitdrukking wordt gebracht door de verlatijning, die in die tijd gebruikelijk was in de internationale republiek der geleerden. De denker Cartesius is geenszins de volledige mens. Trekt men van de natuurlijke mens zijn jeugd af, de tijd dat hij slaapt, zijn gevoelens, vooroordelen, angsten en hartstochten of verleidingen, dan blijft de eigenaar van de gedachten, de denker, over, de mens die zijn bestaan kan opbouwen op het denken. Daaruit volgt dat wij het verstand, het onderwerp van het filosoferen in ons, niet valselijk mogen houden voor die empirische eenheid, die het uur van onze geboorte en van onze dood met elkaar verbindt. Vroeger gebruikte men talloze namen om het onderscheid uit te drukken tussen het werkelijke menselijke wezen en zijn functie als de dienaar van de hersens, de geest, of het verstand, die wij zijn bij ons pogen tot wetenschappelijk denken. Dikwijls wordt voor datgene wat zich in de mens van zichzelf bewust is, de uitdrukking 'ego' gebruikt.

Zonder ons te willen verdiepen in de details van dit probleem, kunnen wij zeggen dat het niet erg belangrijk is hoe deze dienaar en aanbieder en vertegenwoordiger van de godin verstand in ons genoemd wordt. Of deze godin nu verstand heet en ons priesterschap 'geest' of 'ego', of 'bewustzijn' – deze gedeeltelijke functie in dienst van het verstand blijft altijd een gedeeltelijke functie en is nooit de eenheid die ons toegestaan wordt door onze medemens en die wij instinctief aan onszelf toeschrijven.

Deze eenheid, en dat is onze eerste zekerheid daarover, moet een biografische eenheid zijn en moet zich ondanks onze volledige onwetendheid over ons eigen begin, achterwaarts uitstrekken van onze dood tot onze geboorte. Deze eenheid omvat onze fase van dwaasheid en geesteloosheid,

alle 'domme' fasen van ons leven. Nooit spreken wij onszelf energieker met onze eigen naam aan dan na het begaan van een grote domheid. Na een onverstandige, onbezonnen, hartstochtelijke daad, zeggen wij vermanend tegen onszelf: 'Hans, Hans, hoe kun je zo verschrikkelijk dom doen!' – alsof dat dwaze en onverantwoordelijke wezen in ons onder onze speciale hoede stond en wij het weer eens tot de orde moesten roepen. Wij kunnen dus rustig zeggen dat deze biografische eenheid niet geconstitueerd wordt door het denken, omdat er geen enkele gedachte doorheen gaat, niet van het Ik en niet van het verstand. Het principe van de individualisering is niet het verstand. Misschien bestaan wij niet werkelijk, omdat wij niet werkelijk denken. Descartes geloofde dat wij slechts door te denken aan de existentie deelnemen. Misschien zijn wij slechts dromen en schaduwen – ach, en ondanks Descartes, misschien juist voor zover wij denken.

In dit geval kunnen wij tenminste onderscheiden wat denken in vergelijking tot onze armzalige persoon is. De 'geest' heeft net zo veel en net zo weinig te maken met mij als 'de arbeiders' of 'het proletariaat' met één enkele arbeider of 'de jeugd' met een twintigjarige student. 'Geest' behoort tot hetzelfde type abstracte termen die wij geanalyseerd hebben bij de beschouwing van 'de arbeiders', 'de jeugd', 'de schoonheid'. Verstand is een verhoogde collectieve vorm voor een bijzondere eigenschap van de mens. Verstand is een tendentieus woord dat de mens naar de kant drijft van het denken zonder meer en het gezuiverde verstand scheidt van alle andere onzuivere bindingen. Als wij ons wijden aan het verstand, dan betekent dat de onderdrukking van het concrete individu met zijn massieve en onverstoorbare traagheid, zijn honger naar macht, zijn afgunst en zijn gelovigheid. Net als alle andere ideeën en collectiviteiten, bijvoorbeeld 'de arbeider', 'staatsburgerschap', gaat het bovenzinnelijke ego van de denkende mens uit boven elk

van zijn sterfelijke vertegenwoordigers in de mensheid. Het rangschikt de mensen in de bijzondere gemeenschap van de aanbidders van het denken en het verstand. Iedereen moet werken, iedereen moet zijn jeugd doormaken en achter zich laten en eveneens moet iedereen zijn cijns betalen aan het verstand. De verlichting, het tijdperk van het verstand, legde het meeste gewicht op deze bijzondere binding van de rijpe mens met haar godin. De eeuw waardoor zij nu afgelost wordt is eveneens eenzijdig. Tegenwoordig heerst de god van de jeugd of de zakelijkheid of de plichtsbetrachting. Daarom moet tegenwoordig de denker duidelijk uitkomen voor zijn eigen voorliefde voor de stam der denkers om door de nieuwe groepen geduld te kunnen worden. De stam van het denken en van de logica moet tegenwoordig compromissen sluiten met de andere machten die erop gebrand zijn de belangstelling en de aanhang van de mens voor zich te reserveren.

Aan de hemel van de mensheid is de geest weliswaar een helder licht, maar toch slechts één onder de andere machtige en invloedrijke sterren, naar de leiding waarvan onze zwakte verlangt.

Als wij het verstand verwijzen naar zijn eigen plaats onder de planeten die het leven van een mens beïnvloeden, dan hebben wij de weg vrijgemaakt voor een directe toegang tot de biografische eenheid mens. Wie maakt alle fasen van de wieg tot het graf door, wie al die ontelbare en gevariëerde vormen van een collectief, moleculair of bipolair leven? Al deze fasen, aggregatietoestanden, mengingen – jeugd, werk, spel, politiek, sensaties van een moment en het lijden van vele lange jaren – mee te maken en te doorstaan, dat is de essentiële eigenschap van de menselijke ziel. De kracht van de mens dwars door deze verscheidenheid van situaties, bestaansvormen, overtuigingen en sociale relaties een weg te bevechten, dat is de ziel. De mens moet vele bestaansvormen doormaken. Het is moeilijk voor hem zich niet

door de ene of de andere zodanig te laten opzuigen alsof hij alleen maar dat is en niets anders, en juist als de mens verkeerdelijk wordt aangezien voor slechts één uit velen, in die momenten van het grootste gevaar, is het dat zijn ziel zich begint te laten gelden en hem de zekerheid geeft dat hij niet veroordeeld is tot zijn omgeving. En al schijnt in een maatschappelijke structuur alles te berekenen te zijn, deze ene ziel is dat niet.

De door ons opnieuw geponeerde stelling van het bestaan der menselijke ziel leidt vanzelfsprekend tot de constatering dat de ziel niets heeft te maken met de geest. Overigens zijn in de afgelopen driehonderd jaar ziel en geest steeds weer door elkaar gehaald. Er zijn vele boeken geschreven, bestudeerd en geciteerd, waarin de geliefde frase 'geest en lichaam' door elkaar werd gebruikt met 'lichaam en ziel'. Talloze mensen zijn eenvoudig niet in staat, geest en ziel van elkaar te onderscheiden.

Voor een verdere standpuntbepaling is een terugblik op de jeugd van Descartes nodig. Wij kunnen vaststellen dat de kracht, die in staat is zijn jeugd jaren van onnadenkendheid te verbinden met zijn rijpe ouderdom, zijn ziel is. Zij is noch het een, noch het ander, maar het ritme waarvan beide doordrongen zijn.

Zo blijkt de singularis aan het eind van onze beschouwing weer bruikbaar te zijn. Het is de ziel, die de voortdurende verandering van pluralis naar dualis en naar de collectiviteit, al die moeilijke veranderingen van bestaansvormen en bewustzijnstoestanden, overleeft. De mens heeft vele verschijningsvormen in deze wereld, maar slechts één ziel. De ziel is zelf geen uiterlijke vorm, maar de kracht in de mens, die dood en verandering overwint en zin en lering trekt uit catastrofes en verwoesting. Wat is de 'zin' van een sonate? Deze is niet gelegen in de vele klanken, noch in een bepaalde melodie, noch in een bijzondere harmonie. Niettemin kan niemand er aan twijfelen dat die sonate een geheel

eigen karakter, een betekenis en iets onvergelykbaars heeft.

De levensloop van een echt menselijk wezen houdt een mysterie in dat dieper is dan de vervulling van een ideaal of van een filosofisch systeem. 'Rijp-zijn is alles.' Elke stap in het leven op het juiste moment doen, dat is de grootste persoonlijke opgave van de mens, die opgave die zijn werk en zijn hartstochten in elkaar vervlecht, zijn natuurlijke behoeften en zijn historische rol met elkaar verbindt. De vruchtbare bodem waaruit de mens rijpt, wordt gevormd door de levensperioden die hij doorloopt. De eerste twintig jaar, zoals wij gezegd hebben, vormen slechts een voorspel tot de rijkdom die de verschillende perioden van de overige vijftig jaar van zijn leven inhouden. Onze levensloop vertegenwoordigt de grote natuurkrachten. De mens doorloopt evenals zijn moeder, de aarde, zijn jaargetijden, zijn lente en zijn herfst. Evenals de zee kent hij eb en vloed. De mens is vertrouwd met vuur en lucht, met revolutionaire verschrikkingen en dichterlijke tederheid. De mens is een microcosmos. Niets aan de hemel of op de aarde blijft hem vreemd. Ogenschojnlijk echter, is deze microcosmos begiftigd met een zintuig, dat onbekend is aan de macrocosmos. Want hij is het die de tijd grondvest en einde en begin bepaalt.

Dat maakt de mens tot akkerbouwer van zijn leven. 'Mijn akker is de tijd,' roept Goethe uit. De industrie moet, ook als zij de landbouw mechaniseert, de mens oproepen de unieke akker 'mens' te bebouwen. Omdat de mens in een geïndustrialiseerde wereld leeft, kan hij slechts in leven blijven als hij behandeld wordt als een bijzonder soort akker. Dat impliceert tegelijkertijd een verzoening tussen de landbouw en de industrie, waarin echter mens en natuur van rol moeten wisselen. De natuur is tot iets chemisch geworden, iets elektrisch, anorganisch. Het menselijk leven met zijn groei en verandering met zijn duur van zeventig

jaar, moet iets organisch worden. Het centrum van het mensdom ligt niet in een abstracte overtuiging of een ijzeren wil. De kern van ons mens-zijn is het diepe vertrouwen dat ons leidt van fase tot fase, van de ene levensperiode tot de andere, temidden van de ons omringende duisternis en ons met een groeiende verering de metamorfose in onze natuur laat ontdekken. Als wij de mens in zijn realiteit willen organiseren, als wij van het aanstellen van een werkracht in uurloon, ertoe overgaan het gehele leven van een arbeider in de industrie te organiseren, dan moeten wij de organische veranderingen in een mens in onze calculatie betrekken, de veranderingen in zijn overtuigingen en ideeën, in zijn economische smaak en zijn waarden. Het is geen passend ideaal ieder voor altijd aan een en dezelfde plaats te binden. School, werkplaats, fabriek, gedecentraliseerde groep op het land, moeten elkaar op behoorlijke afstanden volgen. Kinderen zouden op het land moeten opgroeien. Als men een jong paar onder de harde discipline van de 'big business', van het grote zakenleven in de drukke tijd plaatst, dan zal het blij zijn zich weer uit het gewoel te kunnen terugtrekken. De oplossing moet zo gesteld worden, dat zo veel mogelijk mensen door drie of vier sferen van maatschappelijk geheel verschillend, of zelfs antagonistisch karakter kunnen gaan. De hoogste loyale overgave aan de plicht van de ene periode zou dan als vanzelfsprekend naar de volgende leiden. Er zou geen tegenstelling meer bestaan tussen abstracte programma's of ideeën. Het menselijk organisme zou veeleer één akker worden, bebouwd door de industrie, en zijn weg vastbesloten voltooien. Zijn duidelijke bestemming zou dan niet alleen maar een avontuur in de ruimte betekenen, maar meer nog een avontuur in de tijd. De emigranten, die de moed hadden de Atlantische Oceaan over te steken, waren dapper genoeg om twee levens te leiden, het ene vóór, het andere na de aankomst, twee levens met geheel verschillende waarden. Hun zoons en

kleinzoons moeten leren evenveel te wagen als hun voorvaderen, want het principe waarop de Verenigde Staten zijn gebouwd, is het feit van een één keer in het leven ondernomen oversteek over de oceaan. Zij waren niet eenvoudig Europeanen, die naar de Nieuwe Wereld kwamen, maar Europeanen die het besluit hadden genomen een nieuw leven te beginnen.

En juist dit radicale, waardoor hun leven veranderde, verdiepte de eenheid van hun leven. Zij waren niet gesplitst in fragmenten. Zij werden persoonlijkheden, die in vrede met zichzelf leefden. Hoe kan de verscheurdheid van een mens in zijn werkgroep, in zijn rijpingsprocessen, zijn liefde en zijn vriendschappen ooit genezen worden? Zo lang een mens zich met de volledige kracht van zijn eerste dag bij zijn naam kan horen roepen, zo lang valt hij niet uiteen in een handvol tegenstrijdigheden. Want wordt op het juiste ogenblik de naam voor het juiste doel geroepen, dan wordt de geest van de mens wakker, zijn ledematen komen in beweging, zijn hart klopt sneller, zijn hele wezen wordt doorstroomd van nieuw leven. Dan wordt het duidelijk dat wij niet in elkaar gezet zijn uit stukjes en beetjes. Het tegendeel is waar, de latente eenheid wordt werkelijkheid op een geheel andere manier, zoals onze hand, onze geest, ons hart, onze instincten en neigingen aantonen. De naam van een mens werkt elektriserend op al zijn leden, want alleen hij wordt met deze naam geroepen en verder niemand. Zo komt de mens tot zichzelf, omdat de veranderingen van zijn wegen het meest getrouwe beeld van zichzelf, zijn levensloop zijn.

In elke fase van het leven beleeft hij alle vitale krachten van zijn wezen opnieuw en bevestigt op die manier de waarheid van de vierde economisch-dynamische wet. In de organisatie van het werk van de mensheid is 'drie gelijk aan één'. In de huwelijken van het menselijk geslacht is 'twee gelijk aan één'. In de opvolging van algemene idealen,

zoals van de broederschap der mensen, van de solidariteit van werk en wetenschap, van de jeugd en van de schoonheid zijn 'allen gelijk aan één'. Dit alles moet echter terugtreden voor de majesteit van de ziel. Het beleefde leven der mensheid berust op de vrijheid die de mens heeft om te zeggen: 'Eén is gelijk aan één.'

Eeuwenlang vormde Amerika de grens van de civilisatie van het Avondland. Als Europa's Nieuwe Wereld kon Amerika zich verlaten op het elixer voor de singularis van de mens, dat opgesloten ligt in de 'Wanderjahre'. Wij worden ons pas nu bewust van dit elixer van het menselijk hart door de dichters van Europa.

Jean Giraudoux beschrijft in zijn drama 'Siegfried' (Parijs, 1928) een soldaat uit de wereldoorlog, die door een in de oorlog opgelopen shock de herinnering aan zijn leven in Frankrijk heeft verloren en in het Duitsland van na de oorlog een politicus wordt. Als zijn dubbele binding wordt ontdekt, eist men van hem dat hij kiest voor Frankrijk of voor Duitsland. Siegfried geeft dan, alsof hij een nieuw werelddeel voor de menselijke ziel had ontdekt, dit antwoord, dat niemand had verwacht: 'Ik wil proberen beide namen en het dubbele lot, die mij door het toeval zijn ten deel gevallen, met ere te dragen. Het leven van een mens is geen worm, waarbij het voldoende is hem in tweeën te delen om elke helft weer een geheel te doen worden. Er bestaat geen lijden, dat zo paradoxaal, geen ervaring, die zo vijandig is, dan dat deze niet op een dag in één enkel leven ineens zouden kunnen smelten. Want nog altijd is het mensenhart de machtigste voortbrenger van nieuwe mengingen. Ik weiger loopgraven te maken dwars door mijn eigen Ik. Ik ga niet naar Frankrijk terug zoals de laatste krijgsgevangenen uit de Duitse kampen. Ik keer terug als de eerste die vervuld is van een nieuwe wetenschap of een nieuw hart.'

'...Een nieuwe wetenschap en een nieuw hart' —: zou dat

eigenlijk niet de vrucht moeten zijn van dertig jaar wereldschokkende gebeurtenissen?

De oude wetenschap van de mens beging de noodlottige vergissing de mens zelf als onveranderlijk of wel als volledig onbepaalbaar te behandelen. De mens is nooit 'één alleen'. Hij is en blijft 'iets plus iets'. Wij hebben hem verstrikt gezien in een voortdurend verstoppertje spelen tussen verschillende constanten. In zijn strijd om het bestaan past hij zich gedeeltelijk aan bij de ene of bij de andere constante. De wetten der economische dynamica bepaalden deze constanten als pluralis, collectiviteit, dualis, of singularis.

Zo kan een nieuwe wetenschap van de constanten gecreëerd worden zonder de vrijheid van het menselijk hart aan te tasten.

Tussen de dictatuur over de genormaliseerde massa en de anarchie van ongelede individuen moet de nieuwe wetenschap haar weg vinden. Het kompas waarop deze wetenschap vaart, is de eenheid van het menselijk hart, maar haar onderwerp is de veelvormigheid van de mens. De volle menselijke gestalte stijgt pas in de loop der tijd op uit de vele gestalten, uit de zegevierend doorstane perioden van zijn leven.

De rijkdom aan vormen van de maatschappij

Als wij uitgaan van de vele perioden van de produktie, van de politiek, de hartstochten en de biografie, komen de delen van de zogenaamde mensen in hun voortdurende veranderingen naar voren. De grote verscheidenheid der gestalten waaronder wij verschijnen en ons aan elkaar vertonen, wordt doorzichtig.

Proteus, de eeuwige metamorfose van de mens, het 'kleren

maken de man', hoeven ons niet in de war te brengen, want wij zien nu in de veelheid der vormen een grammaticale ordening. Dat in de schoolgrammatica meervoud en enkelvoud voorkomen heeft ons immers ook niet verbaasd. Wij hebben ook altijd rekening gehouden met de vergrotende trap, de overtreffende trap, de vervoeging en de verbuiging.

Het sommetje, dat wij hier hebben gemaakt, gaat maar één stap verder dan de gebruikelijke grammatica: het heeft het toeval uitgeschakeld. Wij hebben moeten erkennen dat er niet alleen een meervoud en een enkelvoud zijn. De collectiviteit ('de jeugd', 'de arbeider' en 'de vrouw') heeft zich aan ons geopenbaard als een onweerlegbare grammaticale grondvorm. Omdat de schoolgrammatica's deze niet voldoende tot hun recht laten komen hebben wij ze opnieuw moeten ontdekken. Dat betekent echter niet dat ze er niet altijd zijn geweest, zijn en moeten zijn.

Met de collectieve vorm vervangen wij de collectiviteit. Want de collectieve vorm is een voorbijgaande grammaticale vorm. De collectiviteit is een belediging voor de mens als individu. De grammatica is dus menselijker dan de dogmatiek. Er bestaat geen uitweg uit de collectiviteit. De collectieve vorm is een redelijke noodzaak voor onze gedragslijn.

Naast de collectieve vorm moet de dualis weer een plaats krijgen. Die is ook in onze schoolboeken weggekwynd. 'Twee' en 'beide' worden als aparte vormen vermeld. Wij hebben de dualis echter als een heel wereldbeeld gekarakteriseerd, evenals enkelvoud, collectiviteit en meervoud. Vanuit deze vormen kan de wereld aanschouwd en geordend worden, steeds voor een andere taak, weliswaar. In het meervoud kan men werken, maar geen kinderen voortbrengen. Collectief kan men politiek bedrijven, maar niet produceren. In de dualis kan men de wereld vernieuwen, maar niet beroemd worden.

Het nevenresultaat van dit eerste deel is een beter begrip voor de sociale grammatica, die diepzinniger is dan onze schoolgrammatica, want zij verdedigt de vrije mogelijkheid van de mens om te veranderen tegen de dogma's van de filosofie of van de theologen. Deze sociale grammatica toont aan dat elke verschijningsvorm van de mens slechts een fractie is van zijn belang in het geheel der maatschappij. Wij kennen nu minstens vier delen: meervoud, collectieve vorm, dualis en enkelvoud.

De economie over het geheel genomen

Partner - Broeder - Ster

Enige tijd geleden werd een voortreffelijk essay in een krant, getiteld 'Duits-Frans partnership van de geest' als feuilleton gepubliceerd.

Als men een oude waarheid tot nieuw leven wil wekken, dan moet men deze met nieuwe woorden uitdrukken. Het komt mij voor dat dit het geval is met het tegenwoordig zo in zwang zijnde woord partner. Partner en partnership, of deelgenootschap, zijn door Ernst Michel in een zeer intensieve vorm gebruikt voor de verhouding van God en de individuele ziel. Oetinger heeft alle tot nu toe gebruikte onderwerpen van de opvoeding tot 'partners' willen verheffen en daarom draagt zijn boek 'Keerpunt in de politieke opvoeding' de ondertitel: 'Partnership als pedagogische taak'. Ook op onze fabrieken en kantoren wordt steeds meer aanspraak gemaakt op deelgenootschap. En veel moet daar nog gedaan worden.

Eigenlijk zou men zich alleen maar kunnen verheugen over dit nieuwe gebruik van oeroude begrippen – en toch moet ik denken aan het ogenblik waarop, vele jaren geleden, een getrouwde vrouw, toen zij over het huwelijk praatte, het woord partnership gebruikte. Ik schrok geweldig. Het kwam mij voor alsof deze andere benaming van echtgenoot en echtgenote, van bruidegom en bruid, als twee partners,

met opzet het diepzinnige verschil tussen de geslachten moest verdoezelen. Het heerlijke van het huwelijk is toch de vrede tussen de zo volkomen tegengestelde geslachten. De verkrachting van de vrouw en het van de macht beroven van Simson door Delila vormen immers de vernietigingsstrijd van de mannen en de vrouwen waartegenover de klassestrijd of de oorlog als onbetekenende ruzietjes in het niet verzinken.

Het is dus waarschijnlijk zo, net als in andere gevallen waarin een nieuwe naam een reeds versteende waarheid weer tot leven moet brengen: als begin is het nieuwe woord dienstig. Ik ben het eens met het woord *partnership*, maar het mag niet meer zijn dan het begin. De echtgenoten zijn *partners* en meer dan *partners*. Deze dubbelzinnigheid dringt zich op zodra het ons ernst wordt met het woord *partnership* of *deelgenootschap*. De mens is de partner van God, maar de hele mensheid is ook de bruid van God en God de bruidegom. Het kind is een partner van de leraar, maar de leraar is ook de erfgenaam van het verleden en de scholier de voorvader van de toekomst. Voor bedrijven wil ik hierop nog iets nader ingaan, want anders blijft het trefwoord *partnership* onder bepaalde omstandigheden een uitvlucht om niet alle stappen te doen, die nodig zijn voor een verwezenlijking. In het bedrijf bestaat de arbeider niet, evenmin als God bestaat voor één enkele mens. God heeft de mens geschapen, in welke mens wij allen slechts opgenomen kunnen worden. Wij worden mensen door elkaar, door met elkaar te spreken en werkzaam te zijn.

'De mens' in het enkelvoud is een fictie van het humanisme. In een bedrijf is het nog duidelijker dat tegenover de ondernemer niet de arbeider staat en ook niet de vakvereniging, maar de groep in het bedrijf die daar in ploegendienst solidaire opkomt voor een deel van het productieproces. De partner is hier dus een aantal mensenkinderen. Dankzij het feit dat zij opgenomen zijn in het productieproces worden

zij pas in staat gesteld zich te verbroederen tot partners van de ondernemer. Onder het aan de oppervlakte blijvende woord partner ligt dus de veelkleurige rijkdom van een uit nood geboren broederschap verborgen. Deze verborgen rijkdom was vroeger vanzelfsprekend. Nu is hij verbleekt.

Eva of de gevolgen van de gedeelde arbeid

Blijkbaar is deelgenootschap òf een oer-oude aangelegenheid òf opgelegd bedrog. Want het is onmogelijk dat een menselijke basiseigenschap nu voor het eerst ontdekt wordt.

Als datgene, waarvan men tegenwoordig zo de mond vol heeft, oer-oud is, dan moeten twee dingen uit de doeken worden gedaan. In de eerste plaats: op welke manier is men in de oudheid hiervan op de hoogte geweest en hoe heeft men daarover gesproken? Ten tweede: Hoe kon dit weten een tijdlang vergeten worden?

Wij willen onze aandacht eerst aan het tweede punt wijden. Er is hoe dan ook iets gebeurd. Enkele eeuwen lang heeft er een verblinding bestaan. De verlichting van alle professoren in de filosofie had ten doel, de mens zonder de gevolgen van de gedeelde arbeid voor de normale mens te laten doorgaan. Uit hun scholen kwamen vrijdenkers individualiteiten, studenten, ontwikkelde mensen en hen allen was ingepompt dat het hoofd van de mens door zijn sociale positie of klasse niet veranderd wordt.

Pas sinds Karl Marx heeft men de deling van het werk weer ernstig opgenomen, maar Marx heeft het woord partner niet erkend en zodoende gaapt er zelfs bij hem nog een grote kloof ten opzichte van de meest algemene traditie van de mensheid op het terrein van het deelgenootschap.

Wij willen ons nu even verheffen uit de collegebanken en

ons afvragen of in tienduizend jaar niemand zijn gedachten gewijd heeft aan het pro en contra van het deelgenootschap. Als dat zo zou zijn dan zou het tegenwoordige deelgenootschap, zoals gezegd, een even grote rommelboel zijn als het geëxperimenteer met groepen en soortgelijke laboratoriumproeven. De werkelijke mens kan zich in zijn werkelijke leven niet met experimenten inlaten.

De bijbel noemt het deelgenootschap of de daaruit volgende milieutheorie de erfzonde. Aangetoond wordt dat wij door de deling van de arbeid elke dag opnieuw verwikkeld raken in de maatschappelijke dwalingen. Omdat wij niet als enkelingen, maar als mannen en vrouwen bestaan, moeten wij ons verenigen tot steeds nieuwe groepen om ook maar het allerkleinste te kunnen beheersen. Deze groepsvorming of associatie zou, volgens de milieutheorie onze innerlijke vrijheid en verantwoordelijkheid verminderen en het gevolg zou dan zijn dat wij gingen huilen met de wolven.

De associatie, elk samengaan in het werk – en dat kunnen wij niet ontlopen – is aan de ene kant onontbeerlijk en aan de andere kant schadelijk voor ons. Wij mogen nooit onze kracht tot 'dissociatie' verliezen, want dan zouden wij God minder gehoorzamen dan de mens. Dat leert ons zowel de bijbel als Karl Marx. Beide zien in hoe gemakkelijk wij de associatie, d.w.z. de deling van de arbeid, meester over ons laten worden.

De bijbelse leer van de erfzonde wordt door de filosofen en door de verlichting al sedert lang belachelijk gemaakt. Op hun schoolbanken zitten echter alleen maar 'hoofden' en het hoofd zweeft buiten de associaties en bedrijven; in de collegezaal kan men de geschiedenis, zonder de deling van de arbeid, als een overwinning van het verstand of als de hang naar macht of als de ondergang van het Avondland bestempelen. Het komt immers alleen maar aan op de heerschappij van de filosofie, van het liberalisme. De vrije ondernemer is de afgezant geworden van de college-

zaal in de maatschappij. Hij werd als vrij man, liberaal, Robinson Crusoe, Emile, Cartesisch denker, de normale mens. Omdat de deling van de arbeid de filosoof noch de vrije ondernemer scheen te omvatten, moest aan de bijbelse bron van de milieutheorie en de vloek van de gedeelde arbeid een andere betekenis worden gegeven. Die bron is het hoofdstuk uit Genesis over de zondeval. De liberale critiek op de bijbel amuseert zich over dit verhaal. Zij las daaruit een duistere toespeling op het sexueel verkeer tussen Adam en Eva. Daarop werd het gelach nog luider.

Twee eeuwen liberale hoon zullen zeker een hindernis voor vele lezers van dit boek zijn om in de bijbel datgene te lezen wat er staat. Ik kan dat begrijpen. Deskundigen als Wellhausen, Gunkel, Noth, enzovoort, zijn immers de grootste spotters onder de lezers van deze bijbeltekst. Deze liberale critici droegen zelf het ideaal van het ongedeelde individu, de academicus, die geen handwerk verricht, in hun hart. Daarom waren zij wellicht te goeder trouw toen zij over de regels van Genesis heenlazen en niet merkten dat ieder die uit een vrouw geboren is in dezelfde positie verkeert als Adam en Eva.

Niettemin staat dat met droge woorden in de bijbel. Ik verbeeld mij echter niet de liberale lezers al bij de eerste ontmoeting van hun oordeel over de erfzonde af te brengen. Als ik desondanks de oertraditie herstel dan ben ik daartoe gedwongen zonder rekening te houden met het succes bij de lezers. Ik moet ook voor mijzelf kunnen verklaren waarom ons probleem van de arbeidsdeling pas door Marx ontdekt zou zijn. Alleen als ik mag zeggen dat hij dit probleem opnieuw ontdekt heeft, mag ik hem geloven.

Daarom maak ik het geklets in onze tijd over partners pas geloofwaardig als ik zeg dat in de oudheid de arbeidsverdeling nooit over het hoofd is gezien. Zij hebben die in tegendeel in het centrum van hun geloof geplaatst. Wat staat er namelijk geschreven? De bijbel bepaalt van het

begin af aan onze bestemming en geeft ons de 'condition humaine' meteen te verstaan, zodra er gesproken wordt over het bestaan van de eerste mens op aarde. Op dit eerste ogenblik heeft de mens een arbeidsgenote, een hulp. Deze eretitel wordt haar door de bijbel gegeven. Het sexuele interesseert de schrijver in het geheel niet, maar Eva, de hulp, vertegenwoordigt alle arbeidsdeling en elke maatschappelijke ordening.

Hoe zou anders de deling van het werk en het deelgenootschap als basiswet verankerd moeten worden? De lafheid van het milieuprodukt mens komt immers voort uit elk milieu. Of ik mij achter de publieke opinie verschuil 'iedereen zegt het', of achter mijn vrouw en zij weer achter haar huisslang, komt op hetzelfde neer. Elk milieu bevrijdt zijn mensen van de persoonlijke verantwoordelijkheid. Adam vlucht uit de pluralis in de collectiviteit.

Deze dagelijkse uitwerking van de deling van het werk is voor de bijbel zo belangrijk dat daarover al op de eerste bladzijden geschreven wordt. Als echter in het begin sprake zou moeten zijn van deze zwakte door associatie dan zou die al moeten blijken uit het minimum aan associaties in de oudste tijden der mensheid. Het is een geweldig feit dat deze vereenvoudiging in de bijbel tot stand gebracht is. Want, zo wordt terecht in de bijbel gezegd, reeds de deling in de geslachten bergt het geheim in zich van heerschappij en dienen, leiding en ondergeschikten, kapitaal en arbeid. Alle klassetegenstellingen zijn verzwakkingen en schakeringen van de tegenstelling der geslachten, want reeds door deze tegenstelling zijn wij op elkaar aangewezen voor het kleinste resultaat in ons werk. Waar echter het meervoud van ons geëist wordt, proberen wij in de collectiviteit te vluchten.

Als wij dat ervaren, vervallen wij aan het milieu en verschansen wij ons achter de daarbij horende zeden en gewoonten.

Niet de sex, dus, maar de deling van de arbeid, brengt heer Adam ten val, die zich achter zijn ondergeschikte verschuilt, zoals de Duitse tabaksfabrikanten dat deden toen zij hun arbeiders naar de Rijksdag plachten te sturen om hen te laten demonstreren voor hogere invoerrechten.

Vanwege dit wegkruipen van iedereen achter iedereen schaamt men zich en hult men zich in de beschermende kledij van het milieu. Het misbruik van de deling van de arbeid door de delen van de groep Adam en Eva, leidt dus tot hun opgenomen worden in hun milieu en tot de socialisatie van de arbeid in het gebod: 'In het zweet uws aanschijns...' De drie werkelijke feiten: Eva heet de hulp van Adam. Geen van beiden wil het gedaan hebben. Als de vinger Gods hen ieder voor zich aanwijst, schamen zij zich en tenslotte: De arbeid zal nu het principe blijven dat hen als leden van een groep verbindt; deze feiten bewijzen dat in de bijbel geen Freudiaanse lusten tot uitdrukking komen, maar de volledige mens, de eeuwige geboden van de deling van de arbeid en het zich vrijmaken van een groep.

Het is echter juist de beste en deugdzaamste mens die de solidariteit als een schans opwerpt. Daarachter verschanst Adam zich, daarachter verschanst ook Eva zich. God vindt niemand die zegt: 'Daarvoor ben ik alleen verantwoordelijk.' God vindt zodoende de kracht tot het zich vrijmaken van een groep verdwenen.

Het zich vrijmaken van een groep, dat is de vrijheid om een nieuwe deling van de arbeid, om andere groeperingen te creëren. Bij Marx is dat de revolutionaire kracht van het proletariaat, want er zijn geen onvervreembare belangen met betrekking tot de toekomst, er mogen er ook geen zijn. Het conflict tussen de onvervreembare belangen, de 'vested interests' (beklede belangen, zoals ze nu nog in het Engels genoemd worden) en de drang tot persoonlijke beslissing is de enige waardige opgave voor ons geslacht. Wie ondanks zijn verkeerde opvoeding nog in staat is dit dagelijks

bij zichzelf te ervaren, weet, dat de bijbel en Marx hier één lijn trekken: beide verlangen dat in elke ziel de kracht om te komen tot een inpassing in het werk en tot een zich vrijmaken van een groep in evenwicht moeten blijven. De liberalen zijn in geen van beide krachten geïnteresseerd, want zij ontkennen het vermogen van beide. Voor hen is de vrijheid altijd aanwezig. Wij echter werken 'bekleed' in ons milieu en staan naakt voor God.

Om ons elke illusie te ontnemen, alsof de verdeeldheid ons bespaard zou kunnen blijven, plaatst de bijbel die zelfs in ons lichaam. Daarom representeert Eva alle hulpen, alle medewerkers, het gehele personeel van het moderne bedrijf. Het deelgenootschap is goed als het van voorbijgaande aard is. Het is slecht als wij er nergens bovenuit komen.

De arbeidsdeling maakt gebruik van de onmondige mensen; het zich vrijmaken van de groep wordt aangegrepen door mondig mensen. Ieder van ons is beide. Niemand is alleen maar mondig of alleen maar onmondig. Ook hierin staan Marx en de bijbel tegenover de liberaal, die zichzelf wijsmaakt dat de mens in elk opzicht vrij is, in zijn werk zowel als in zijn gedachten. Vanwege de nadruk die gelegd is op de vrijmaking uit de groep is het deelgenootschap te kort gekomen.

Voor de niet bedorven mens is het, geloof ik, heel vanzelfsprekend dat wij onszelf pas vinden dankzij de inpassing in het werk en pas mondig worden door deze ervaring van lid te zijn van de maatschappij. Hoe benijden niet alle stadsmensen de jeugd die kan opgroeien op een boerderij buiten, juist uit deze overweging. Pas als wij een opdracht in ons werk goed kunnen uitvoeren, als wij de uitvoering daarvan geheel beheersen, mag het veel gebruikte woord verantwoording op ons worden toegepast. Pas dan kunnen wij volledig rekenschap geven en weten wat wij doen. Wie het niet reeds gedaan heeft, weet niet wat hij doet.

Niemand leert dus verantwoordelijkheid door denken. Ver-

antwoordelijkheid leert de mens door eerst de tot dusverre gebezigde antwoorden door te geven. Hij neemt deel aan een bedrijf of aan een serie werkzaamheden, of dat nu in het gezin is, of in een bedrijf, op school of in het leger. Tegenwoordig lijden wij onder een overdadig en onverteerd gebruik van het woord verantwoordelijkheid, alsof de enkeling in staat zou zijn voor alles in de wereld verantwoordelijkheid te aanvaarden. Dat is grootheidswaan. In een fabriek is het ook grootheidswaan de loontrekker, als enkeling, verantwoordelijk te stellen voor de produktiviteit van het bedrijf. Natuurlijk is het wel zo dat de ambachts-
eer aanspoort tot het streven naar een volmaakte prestatie, maar op dit wonder van de ziel, die zegt 'Knoeien kan ik niet' kan de leiding van het bedrijf niet rekenen. Hij moet de positie waarin zijn personeel verkeert, overzien en zal dan moeten toegeven: De enkeling schaamt zich voor zijn collega's voor al te grote ijver; de enkeling wil zoveel mogelijk geld voor zo weinig mogelijk inspanning. Daarom is de werknemer als zodanig niet de partner in het bedrijf. Daarop heeft Franz Schürholz in zijn boek 'Arbeitspartner' (Düsseldorf 1950) al gewezen door te stellen dat bij hem de partner de werknemer niet alleen maar als een nieuw woord vervangt. Bij Schürholz draagt een getrapte organisatie het deelgenootschap als kroon. De partner in het bedrijf is de door de onverbiddelijke ordening van de produktie, overeenkomstig de stand van de techniek van het moment, geëiste groep. Ook aan de andere kant van deze echtverbintenis, aan de kant van de werkgever, kan een raad van bestuur in plaats van een directeur staan. Desondanks zal in de meeste gevallen de mannelijke partner van de bedrijfsverbintenis een enkele persoon zijn en moeten blijven.

Zo zien dus naar onze ervaring partners eruit. De met zichzelf overhoop liggende liberalen echter zien nog steeds alleen maar enkelingen, atomen van arbeiders, wellicht om-

dat zij zelf ontwortelde intellectuelen zijn en de broederlijkheid der groepen in de arbeidsdeling niet lichamelijk ervaren. Zij romantiseren het atoom 'arbeider' tot 'partner', hoewel deze atomen slechts te vinden zijn in de moleculen van de groepen in het bedrijf. In hun jacht op de 'partner' spelen zij dus met deze naam. De scheiding van de geesten leidt daarom midden tussen het speelse en het ernstige gebruik van de naam 'partner' door. Als wij het niet al te zwaar opnemen gaat het om een soort kibbelarij. In de grote familie der volkeren, in de volkslagen, in de verhoudingen van dorp en stad en vooral in het bedrijf zit tegenwoordig alles en iedereen te plukharen om de naam 'partner'. Degenen die serieus zijn, willen daarmee een geheel nieuwe ervaring vastleggen. De politici willen er echter voordeel uit trekken. Het is een zeldzaam feit dat elke nieuwe ervaring onmiddellijk gekarikaturiseerd wordt. 'Toen het bloed van de eerste martelaars de grond van Palestina nog rood kleurde,' schrijft een kerkvader verontwaardigd, ontstond reeds de eerste karikatuur van het Allerheiligste: Simon Magus liet een straatmeid doorgaan voor de ware bruid des hemels en met haar baarde deze gnosticus meer opzien dan de kruisdragende apostelen met hun kuisheid.

De naam partner dreigt nu gekarikaturiseerd te worden. Wij kunnen echter ieder in onszelf de scheidslijn trekken. Wanneer wij ook maar het deelgenootschap willen uitdenken en tot stand brengen en zolang wij het prediken en erover praten is het ons geen ernst. Zodra wij echter inzien dat wij er al midden in staan, zullen wij ophouden erover te praten en inplaats daarvan bij onze partners op het bestaan van dit deelgenootschap aanspraak maken. Toen ik over het deelgenootschap in het bedrijf in 1922 in mijn 'Werkstattaussiedlung' de bedrijfsgroep toesprak, had ik het lot van zo'n groep twee jaar lang gedeeld. In 1952 ontmoette ik echter een fascist die hard schreeuwde over deel-

genootschap van de arbeider, maar die van geen enkele arbeider de vriend was.

Deelgenootschap, partnership, is ons al lang ten deel gevallen, zowel in het grote als in het kleine. De Europese naties, bijvoorbeeld, of zij nu overwinnaar of overwonnene zijn, hebben alleen maar een toekomst als zij uitgaan van het idee partnership in hun moeilijke situatie. Want deelgenootschap betekent wederkerigheid. Deze wederkerigheid erkennen de volkeren echter door niet meer te spreken over de Rus, de Amerikaan, de Duitser, want zij moeten wederkerig worden, omdat zij al lang partners zijn. Wat gebeurt er dan eigenlijk? In de wederkerigheid worden de rollen zonder ophouden verwisselbaar. Net als in het grapje van de worstelwedstrijd 'al gauw lag ik onder, en al gauw lag hij boven', blijft ook de scherts nog aan de waarheid gekoppeld in die zin dat de gebeurtenissen elkaar als in een golfbeweging moeten afwisselen, wanneer er sprake is van partnership. Ook in het huwelijk moeten de 'partners' om beurten aan het woord komen.

Partnership wordt dus nooit uitgedacht. Het is veeleer zo dat men het daar moet vinden waar het is. Graag zou ik een rapsodie aanheffen op het partnership tussen Rusland en de Verenigde Staten. Het zou een groot lied worden, zo groot als de Eumeniden van Aischylos en als de volkeren naar mij zouden luisteren, dan zou deze rapsodie op Orestes en Iphigeneia een derde wereldoorlog voorkomen. Want elke ontdekking van een deelgenootschap brengt vrede; de partner is namelijk de ons in de loop van de techniek, de oorlogen, de hartstochten en de geschiedenis opgelegde constellatie. Een deelgenootschap kan niet willekeurig uitgevonden worden, noch gemaakt door vrome wensen. Maar op een goede dag kan het ons plotseling duidelijk worden: 'Hemel! wij zijn immers partners.' Ik ben ervan overtuigd dat de twee wereldoorlogen deze bedoeling hebben gehad. Volkeren, die zichzelf als alleenstaand beschouwden, kwa-

men tot de ontdekking dat zij partners waren. Over de gehele wereld vindt men reeds deelgenootschappen krachtens wederzijdse prestatie. Alleen het wederzijdse spreken met elkaar moet er nog bij komen om die deelgenootschappen ook te erkennen. De bedrijven van hun kant komen, op het gebied van het werk, overeen met de naties. Elk bedrijf is een reeds bestaand, nog te erkennen deelgenootschap. Dit heeft niets te maken met de wil van het intellect, die uitgaat van individuen en de wereld samenstelt uit individuen. De noodzakelijke langzame stappen van de ordening der produktie, die wij nogal overmoedig vooruitgang noemen, vormen onze werkkraft voortdurend opnieuw tot leden van een constant producerende, een in techniek veranderde natuur. Daarnaar moeten wij leren luisteren, opdat de reciprociteit van onze handen samengaat met het erbij behoren der hoofden. Men kan deelgenootschap niet prediken, zoals de tegenwoordige gnostici, de fascisten dat doen. Veeleer moeten wij het deelgenootschap zien en erkennen, op ons nemen en zijn onuitputtelijke rijkdom benutten. Wie bijvoorbeeld in een bedrijf partnership constateert, zal onmiddellijk op de solidariteit van de bedrijfsgroep stuiten, op deze wonderlijke broederlijkheid waarop het Taylor systeem, de tijdstudie, de prestatiepremie, het onderaandeel en alle atomistische sociale plannen schipbreuk lijden. Hij zal dus de partner in het bedrijf, in de groep aan het werk zien. Deze broederlijkheid zal voor hem echter niet genoeg zijn, want hoger dan de broederlijkheid van de arbeiders onder elkaar reikt de broederliefde. Deze berust op een bezieling die pas dankzij de erkenning uit vrije wil mogelijk wordt. De broederlijkheid is natuurlijk, maar de broederliefde is een prestatie die voortvloeit uit het bewuste vermogen tot naamgeving, de logos. Want deze verheft zich boven de vijandigheid van het geslacht, in vrouw en man, in werkgever en werknemer. Daarom was ik te bang toen ik met schrik vernam dat

bruid en bruidegom partners zouden zijn. Want hoe dan ook moet het bij hen zover komen dat hij haar toeroept: 'Ach, jij was in vroeger tijden mijn zuster of mijn vrouw.' Het portaal 'partnership' gaat niet open naar één enkel rustpunt. Het nodigt ons uit tot vele mogelijkheden en verschaft ons een hogere ordening, boven degene die wij bij de eerste aanblik waarnemen. Waar het deelgenootschap ook maar erkend wordt, wordt een proces op gang gebracht. 'Partner' is op zichzelf geen begrip, want het woord wordt niet van de partner afgekeerd (abstract) gebruikt, maar gericht op de partner. Het weerspiegelt een gelovige bewogenheid voortkomende uit het proces waarin wij elkaar wederkerig steeds vollediger erkennen. Het ontspringt uit het voortbrengend vermogen van al het leven, het vermogen tot naamgeving, de Logos, in wiens naam wij elkaar begrijpen. Op die manier voert de reis van het beginstation 'partner' steeds dieper binnen in onszelf en tegelijkertijd steeds verder de wereld in. Want als advocaten en zaakwaarnemers der tot produktiviteit omgevormde wereld ontdekken wij in elkaar, wederkerig steeds nieuwe, zij het ook veranderlijke rollen en taken. Deze kennen wij elkaar met nadruk toe. Waar het op aankomt, is het inzicht, dat, evenals er sterren-niels bestaan, die samen een ster vormen, en als ster met andere sterren samen een constellatie, werkgever en bedrijfs-groep ook constellaties vormen. Onze fantasie zal zich zodanig moeten ontwikkelen om een veelvoud in de beide brandpunten van de ellips 'mens' te zien. Er wordt tegenwoordig veel gesproken over het mensenbeeld en daarachter staat nog altijd de fictie van het humanisme dat de mens met zijn palmtak op Gods plaats zou moeten staan. Daar echter, zoals gezegd, *de* mens niet bestaat, zijn wij mensen, allen, delen van een constellatie. Deze raadselachtige menigte der sterrenbeelden aan de hemel heeft voor mij persoonlijk net als voor de Kerk vroeger, de troostrijke zin dat ook wij, mensen, een zodanige veelheid van sterren

zijn. *De partner* is dus slechts een eerste stap opdat wij de animo voor steeds nieuwe constellaties opbrengen en het begrip voor de sterrenbeelden ontwikkelen waarin het werken aan de schepping ons dagelijks opnieuw plaatst. O, als wij allen, mensen, op de plaats waarop wij staan en die ons is toebedacht, zouden inzien dat wij een deel vormen van de eeuwige reidans van het firmament.

Gesternten en combines

‘Het moet al laat zijn,’ zei een jonge Zwitser in het hooggebergte tegen mij toen wij, op weg naar de mis in de Kerstnacht, door de sneeuw stapten, ‘want Orion staat zo hoog.’ In onze fabriekssteden zijn de sterren uitgedoofd en vrijwel alleen de mytholoog is nog op de hoogte van de sterrenbeelden. Wie echter de sterren aan de sterrenhemel niet meer tot sterrenbeelden groepeerd, zal helemaal niet op de gedachte komen dat wij ons op aarde tot sterrenbeelden, tot constellaties moeten groeperen.

Waarom is het dus desondanks geen overbodige luxe onszelf in ons werk als constellaties te beschouwen? Van het standpunt gezien van hen die een dood heelal bekijken door hun kijkers, is er niets menselijks te zien aan de hemel. Kant heeft weliswaar de grootsheid van de sterrenhemel boven zich erkend, maar toch slechts als het *totaliter aliter*, het naar andere maten en andere wetten gemaakte vreemde scheppingswerk.

Ik blijf echter koppig staan bij het slot van het eerste deel: De nu heersende Europese epidemie elk sociaal probleem met de uitdrukking ‘partner’ op te lossen, zal tot geen vruchtbaar resultaat leiden, wanneer wij het begrip ‘partner’ toch weer ten onrechte terugvoeren tot de aparte atoom-individen van de 19e eeuw. Wanneer 2400 miljoen partners de

aarde bevolken, of 350 miljoen Europa, dan zijn wij evenver als wij waren.

Tussen het totaal aantal van de massa en de ontwortelde enkeling is een leegte. De partner van het moment aan de sterrenhemel van de mensheid is echter geen individu, zoals wij zeiden: hij is een gezamenlijk wezen ontstaan door samenwerken, een 'interindividu' van de handen dankzij de technische constructie van hun structuur. Arete is de Griekse voorstelling van het ingevoegd zijn, van het in de kosmos ingepast zijn. Dat is veel meer en veel echter dan de tegenwoordig zo geliefde opschepperij van het zich goed aanpassen. Aristos, ritus, arete, zijn structuurvoorstellingen: in 'arete', heb ik mij niet aangepast, maar ben ingevoegd als lid en komponent van een bouwsel.

De aanspraak die een mens kan maken op zijn vermogen constellaties te vormen, redt onze bijdrage aan het geheel tegenover de aanpassing die ons mechanisch in een verkeerd licht stelt; ons eigen beroep op de anderen is even werkzaam, als hun beroep op ons, waar arete, ingevoegd zijn, lukt, op aarde zowel als in de hemel. In het ritueel – dezelfde woordoorsprong als arete – voelen wij ons behaaglijk.

Een klein voorbeeld zal de volgende stap gemakkelijker te begrijpen maken. Toen ik de in 1952 in New York gestorven biochemicus Eduard Strauss eens in het Georg Speyer Haus in Frankfurt opzocht zei hij tegen mij: 'Ik heb net een bijdrage voor de 'Abderhalden' klaar, waarin ik niet uitkom met het begrip molecule. Ik heb de voorstelling moeten invoegen dat de groepen atomen een constellatie vormen. Want in een constellatie speelt de kwaliteit van het tijdstip ook een rol; alleen op een bepaald tijdstip kunnen de elementen zich juist zo met elkaar verbinden.' Dus komt het in de wereld van het levende juist op het tijdstip aan. Als dat een biochemicus al duidelijk werd, dan zouden de groeps-sociologen dat eindelijk ook

eens ter harte moeten nemen. Helaas negeren zij het. Men wordt een levende groep niet de baas door groepsmechanica of groepsdynamica, ook al heeft wijlen Kurt Lewin de op experimenten beluste sociologen uit Amerika en de westelijke wereld een eind in deze richting geduwd. Een echte groep kent geen experiment, omdat die niet te herhalen is. Wij kunnen rustig experimenteren met alles wat zich kan herhalen; dan geven gelijke voorwaarden, gelijke resultaten. Het hoort bij het verlichte, verrassingsloze karakter van alle experimenten dat ze te herhalen zijn en daarmee het unieke karakter van 1 januari 1953 of van 6 uur 's morgens op de 24e juni ontkennen. De levende groep is, als al het levende, een raadsel, dat zich te zijner tijd openbaart en alleen op het daartoe geschikte moment een constellatie vormt. De bloem komt op haar eigen tijd uit de knop. Des te hoger de levensgebieden waarin wij komen, des te onherroepelijker wordt het moment, des te unieker het uur, des te levender het gebeuren. De graden van levend zijn, die wij ook in het sociale leven moeten onderscheiden zijn graden van onherhaalbaarheid. God is onuitputtelijk, omdat hij zich nooit herhaalt. Hoe doder wij zijn geworden, hoe vaker wij onszelf herhalen. In mijn boek 'Heilkraft und Wahrheit' zijn deze graden van dood en leven beschreven. Maar in het sociale leven worden deze gradaties niet erkend. Een groep geldt daar als een groep; de bepalende verschillen tussen de vrolijkheid simulerende ontspanningsgroep en Schillers 'An die Freude' worden door de Lewinisten en mechanisten niet gezien. Waar er ook maar geld is voor 'onderzoek' woedt nu een groepsdynamica koorts, waar vrolijk de eindeloos te herhalen groep gelijk gesteld of vervangen wordt door de niet te herhalen groep. Daar heerst dezelfde duivel in zaken die de groep betreffen, die eens de heren La Mettrie en Robespierre inspireerde inzake het individu in hun strijd tegen de verdedigers van de individuele ziel. Toen verving

voor de aanhangers van de Verlichting de wil en het verstand van de enkeling de geheimzinnige openbaring en het duidelijk waarneembare raadsel der ziel. Toen werden de eerste kiezers en staatsburgers als steeds herhaalbare grootheden uitgevonden. Vandaag of morgen zal de duivel van de twintigste eeuw, groepen, collectiviteiten, brigaden en teams uitvinden en van ons eisen, dat wij deze mechanische maaksels voor de 'cellen' van het maatschappelijk leven houden. De communisten en de psycho-technici, Moskou en Chicago, organiseren zo 'de anderen' (weliswaar wijselijk met uitzondering van zichzelf).

Daartegenover dient de lezer, die niet in de netten van de Verlichting verstrikt is geraakt, de constellatie aan het firmament tot steun en toeverlaat. Wij moeten niet vergeten dat wij de geheimen van onze Schepper op aarde zichtbaar maken. Wij zijn Zijn heilig goed omdat wij een niet te herhalen experiment zijn. Wij treden onbekend en als mysterie binnen in de taal van onze omgeving en wij moeten in die taal tenslotte erkend en bekend worden. Dat gebeurt in de loop van de tijd en dat gebeurt en kan ook slechts gebeuren op zijn eigen tijd. Het gaat er dus om de levende, organische groep los te maken van de met het geld van Rockefeller te onderzoeken groep. Daartoe moeten wij daarheen gaan waar wij stervelingen de tijd als een heilige, levenschenkende kwaliteit ontmoeten. Dat echter is de hemel. De loop der sterren aan de hemel openbaart ons de kalender. Daaruit hebben de mensen voor het eerst gelezen dat vorst en hitte, winter en zomer, dag en nacht niet zullen ophouden, maar steeds herhaald worden. Niet de dode wereld van de quantenmechanica, maar het woord van de constellaties kan misschien onze meest menselijke eigenschap namelijk onze onherhaalbaarheid, redden uit de onbesuisde handen van de psychotechnici, technocraten, sociaal-economen, enzovoort.

Dit is de ene pijler voor mijn stelling dat wij mensen zonder

de sterren op aarde verloren zouden zijn in een niet begrijpen van onszelf als moleculen in mechanisch te organiseren groepen. Deze gaat dus het meegesleept worden door een dol geworden sociologie tegen.

De tweede pijler is eveneens niet ver te zoeken: De mensen verkleden zich in de maatschappij. Want wij dragen kleren. Deze kleren bedekken onze schaamte. Zij winnen tijd voor ons. Zij maken het mogelijk dat wij de lichamelijke verandering in ons bestaan onopgemerkt kunnen doormaken. Kleren geven ons onze stand, ons beroep, onze rang en ons karakter, onafhankelijk van onze eigen zwakheid of ons eigen falen. Kleren geven ons macht of karakter; als uniform, ambtskledij, feestkleding en kostuums besparen zij ons lange inleidingen en voorbereidingen.

Wanneer wij ons vertonen, weet iedereen waarom wij er zijn, dank zij onze kleding. Deze machtspositie door de ambtskleding moet echter gekocht worden, met de prijs van het leven. Moe en oud, seniel of ziek, overmoedig of laf kan de persoon zijn die daar met een kroon op, een talaar of een generaalsuniform aan tegenover ons staat. De kleding functioneert als een vernisje. Dat is de prijs voor het aangekleed zijn. Wanneer wij dus de arbeidsgroepen of officieren alleen maar naar hun pak zouden beoordelen, zouden wij ons evenzeer kunnen vergissen als de Fransen zich in 1940 in hun leger vergist hebben. Niet ieder is ook nog koning in zijn hemd.

Dat wat in de mens naar constellaties streeft, is niet de techniek van hun dagelijks gedrag, maar hun hart. Het hart echter, is onzichtbaar en moet ook onzichtbaar blijven; want schaamteloosheid doodt het. Het valse, maar inderdaad oppervlakkig gezien altijd doorslaggevende argument van de mechanisten van de groep misbruikt de zwijgende schaamte van het hart. 'Spreekt de ziel, ach dan spreekt de ziel al niet meer...' Zo kunnen de mechanisten van de groep tegenwoordig zoveel lawaai maken, omdat de werke-

lijke groepen fatsoenshalve zwijgen. De mechanisch georganiseerde groep van handen, hoofden en typen kan sterk de aandacht trekken. 'Ophelia bemint en zwijgt.'

Zodoende zou de dode natuur altijd de overwinning behalen, als de harten te langen leste toch niet aan het woord konden komen, ondanks het feit dat hun rijping gebonden is aan een tijdstip en dat zij wachten op het door God bepaalde uur. Het hart, dat in ons geplaatst is en het ritme van de kosmos in ons slaat, draagt geen uniform op aarde. Het zou er aan sterven. Het sterft ook bij het experiment van de sociologen. Maar daarom heeft onze Schepper ons de hemel boven ons gegeven, opdat ook onze meest verborgen en verlegen onherhaalbaarheid zich zou kunnen verdedigen in overeenkomstige beelden aan de hemel. De mens is het evenbeeld van de onzichtbare God; omdat hij zich echter aankleedt als kapitaal en arbeid, Duitser of Rus, heeft hij met zijn eigen gemeenschappen overeenkomstige constellaties nodig, en dankzij hun sprekende overeenkomst vindt hij zichzelf terug uit alle uniformen. De sterren aan de hemel zijn overeenkomstig met onze echte menselijke groeperingen. De menselijke groep die haar eigen beeld kan herkennen in de sterrenbeelden zal gemakkelijker Gods evenbeeld vormen dan de groep die zich tracht te spiegelen aan de massa der collectiviteit, aan de waterdruppels in de zee, of aan de tanden van een tandwiel. Foutieve vergelijkingen verlammen. Dit is daarom de tweede pijler voor de stelling, dat de naam constellatie geen spel en geen luxe is voor ons leven in het werk. In het beeld van het firmament met de sterren kunnen wij de karakters verenigen die in onze tijd als niet verenigbaar worden beschouwd: het karakter van de niet te herhalen evenbeelden Gods en het karakter van het behoren tot de tijdelijke teams bij onze massa-arbeid aan de wereld. In het werk komen wij overeen met constellaties omdat deze op en ondergaan.

Het merendeel van de lezers is nog opgegroeid in de span-

ning tussen Christendom en Individualisme. Van 1789 tot 1933 hebben zij met het leven van Jezus de leer van het niet te herhalen individu verdedigd. Deze lezers worden erop geattendeerd dat wij sinds 1917 of 1933 belaagd en gekastijd worden door een geheel nieuwe vijand. Deze vijand is het sociologisch collectivisme, dat dode, georganiseerde groepen beschrijft en die valselijk presenteert als volk, collectiviteit, levende wezens. Alleen hij die deze aardse en ondergrondse vijand in de politiek en in de wetenschap overal onderkent, zal begrijpen hoe urgent het is op te zien naar de sterren. Want alleen in de sterren mogen onze verbindingen van het hart zich weerspiegelen. Als het evenbeeld van God moet de mens onzichtbaar en incognito blijven. Het tegenwoordige spel met het mensenbeeld is in strijd met de bijbel. Sterrenbeelden ontstaan slechts voor een bepaalde tijd op onze weg door het leven en daarin mogen wij geloven, dat wil zeggen, wij mogen de sterrenbeelden ernstig opvatten, ook al zijn ze uiteindelijk van tijdelijke aard.

Wij willen meteen de proef op de som nemen. Wij allen trekken profijt van de techniek, dat wil zeggen, het staat ons niet vrij, zoals de 'intellectuelen' of 'nihilisten', de reusachtige elasticiteit van de globale bundelingen van producenten te verketteren. Een jonge vriendin uit Zwitserland kwam in Amerika en spaarde in de maanden mei tot september 450 dollars. Hoe deed zij dat? Zij sloot zich aan bij een van de 'combines', die van Texas in het Zuiden tot Saskatchewan in het Noorden, over een afstand van meer dan 2000 kilometer, trekken en de oogst binnenhalen met hun gecombineerde, miljoenen vertegenwoordigende machinepark. Ongedeerd naar lichaam en ziel, met 2000 Zwitserse franken in haar zak, ging zij weer naar huis. Wat is daarop eigenlijk aan te merken? Zouden wij niet veeleer verbaasd moeten zijn? Het begrip 'combines', in deze zin, staat niet eens in onze woordenboeken.

Hier is ogenschijnlijk onpersoonlijk collectivisme, massa. Wie echter dit alles van meer nabij beschouwt, zonder ideologie of ressentiment, leert van deze immense samenbundeling van werk en werkkraft die ten doel heeft een heel werelddeel de baas te worden, waarop het in feite aankomt, om een zieke van een gezonde massa te kunnen onderscheiden. De Kerkvaders hebben dat gedaan. Omdat geen enkele leuze ooit indruk op hen maakte, hebben zij een heel scherp onderscheid kunnen maken tussen *massa* en *massa perditionis*. De *massa* is alleen maar deeg. De *massa perditionis* kan niet meer gevormd worden.

In zoverre het economisch proces kneedbare, plastische medewerkers nodig heeft, heeft dat zich, sinds Adam en Eva moesten werken, het recht eigen gemaakt ons in te schakelen. 'Individuen', 'mensen met de palmtak', 'burgers van 1789', 'intellectuelen', zij allen zijn te vrij om als was of deeg te fungeren bij het hanteren van arbeidskrachten of legers. Wij andere, sterflijke wezens, echter, zijn allemaal kinderlijk genoeg om ons met veel vreugde over te geven aan de arbeidsprocessen van de samenleving.

Er zijn echter grenzen aan deze overgave. In het voorbeeld van de jonge Zwitserse zijn die grenzen duidelijk. De 'combination' moet van voorbijgaande aard zijn. Deze voortdurende verandering in wisselende taken, in wisselende werkgroepen, bewaart de eer van de mensen die als massa de taak van het werk in de wereld verrichten. Dat is in tegenspraak met de bedrijfsromantiek, en daarmee weerspreek ik dan ook de bedrijfsromantiek, die een levenslange vaste plaats in een en hetzelfde bedrijf belangrijker vindt dan de vrijheid van de arbeider, van team te veranderen. Deze romantiek ziet alleen maar de 'zinloze' massa-arbeid, maar zij ziet twee dingen over het hoofd: dat wat voorbijgaat, het werk, wordt overtroffen door de kracht van de ziel, die ons toestaat vandaag de ene en morgen de andere werkgroep te kiezen. Dit vermogen van de ziel om van

werk te veranderen (en overigens ook om te staken), wordt in de wanhopige paniek van het herstel van West Duitsland maar al te lichtvaardig ter zijde geschoven. Deze kracht van de ziel echter komt bij de arbeiders overeen met het echte ondernemerschap, dit in tegenstelling tot de ambtenaar wiens gedachten slechts gericht zijn op zekerheid. De toekomst is aan de 'combines'.

De stam in de fabriek

Gelukkig hebben heel vele mannen en vrouwen in de jaren 1914 tot 1952 deze zielekracht goedschiks of kwaadschiks in zichzelf moeten ontwikkelen. Niets heeft mij in sterkere mate minder burgerlijk gemaakt dan dat ik drie keer gedurende lange tijd werkloos ben geweest en steeds weer de voorkeur heb gegeven aan deze gevaarlijke zone boven het zekere professoraat en een werkkring als ambtenaar, om een man te kunnen blijven. En deze stappen waardoor ik de dwang van het noodlot der arbeiders aan den lijve gevoeld heb, zou ik nu moeten minachten en vergeten? Ik vlucht niet weg in de bedrijfsromantiek. Daaraan kan alleen iemand zich overgeven die tien kilometer van de Sovjets de gehele afgelopen industriële eeuw wil vergeten. Wie ernstig gelooft in een hereniging met het Oosten, zal niet in het Westen burgerlijke individualistische idealen moeten zaaien. Wij moeten onderscheid maken tussen *massa* en *massa perditionis*. Door die massa met zijn kinderlijke moed tot verandering van werk in ons te onderkennen en door de dank aan de massa voor de prestatie van de industrie tot uitdrukking te brengen, kunnen wij precies zien waar het Marxisme begint een waanidee te worden. Het Marxisme heeft de massa terecht de blinde liberaal voorgehouden. Echter, uit trots op deze reële ontdekking heeft het het

tijdelijke karakter van elke massificatie geloofhend. Slechts omdat haar hart en haar hoofd niet aan de 'combination' van haar handen geofferd behoeften te worden, is die jongedame uit Zwitserland geestelijk ongedeerd uit Canada naar huis teruggekeerd. Haar geestelijk tehuis bleef dus onaangetast. Het was daarvoor echter noodzakelijk dat zij een tehuis had. Dit is het correlatieve element dat leidt tot de onbestendigheid en de manipuleerbaarheid van de massa. Omdat de massa onbestendig en manipuleerbaar is, is deze niet in staat zich een tehuis te vormen. De kerk in de fabriek en managers als zielzorgers zijn dwalingen. De manager heeft geen recht op mijn ziel, de ziel heeft niet de plicht zich over te geven aan de plaats waar ik tijdelijk werk. Goethe heeft gezegd dat niets dat korter duurt dan een jaar, voor de ziel als realiteit beschouwd kan worden. De mens kan bijna alles éénmaal, vele dingen vaker en slechts weinig altijd doen. Onze ziel echter moet zich slechts verbinden met dat wat naar dit 'altijd' toegroeit. Zolang wij leven moeten wij in staat zijn en blijven alles erbij neer te gooien als het al te dom of te onbillijk wordt. Alle overgave, alle zielskracht behoort toe aan die periode in het leven, waarin wij ons opnieuw vrijmaken.

Dit is echter maar één manier om het puin van voor-industriële idealen weg te werken. Wij willen immers naar de constellatie in het bedrijf toe. Deze constellatie nu is een absolute binding en verbinding, een toetreding waarbij de ziel een rol speelt, maar die niet van sacrale of politieke aard is. Zij komt namelijk uit de techniek zelf voort en uit de stand van de techniek op het gegeven moment, de productie. Wij willen nu spreken over trouw, overgave, korpsgeest en teamwork, maar wij moeten deze middelen tot binding afhankelijk doen zijn van de wet van alle techniek. Wij hebben alleen maar zo tegen een onvoorwaardelijke zekerheid moeten ijveren omdat fabrieken niet eeuwig zijn, zoals de kerken en niet eens levenslang, zoals het staats-

burgerschap. Onze academici hebben echter zoveel Tönnies, Thomas van Aquino en Plato gelezen dat zij geen onderscheid meer weten te maken tussen eeuwig, levenslang en tijdelijk. Het is nu echter zo, dat de techniek slechts tijdelijke vormen schept. Vijf of vijftien jaar zijn bepaald geen kleinigheid voor een werkgemeenschap. Alle criteria worden echter vervalst als men hun levenswetten en levensduur sentimenteel gaat afmeten naar Kerk of Staat. Er is nog steeds een vals ressentiment merkbaar, alsof het eeuwige 'beter' zou zijn dan het onbestendige. Het is in het geheel niet betreurenswaardig dat groepen niet eeuwig duren. Ook gezinnen handelen tegen hun eigen doel in, als zij eeuwig willen duren. De Heer over leven en dood heeft hun tijd bemeten. Daarom hertrouwen juist die weduwen en weduwnaars die gelukkig getrouwd zijn geweest. Dat is juist. Ook Maria heeft ondanks de hoogheid van haar Zoon zijn vriend aangenomen. Hoe zou zo'n moeder zonder zoon kunnen blijven? Alle preutse sentimentaliteit echter wil het omgekeerd. Voor de industrie is een dergelijk onjuist criterium 'altijd al verderfelijk geweest. Want, omdat men van werkplaatsen toch geen eeuwige altaren of rechtspersonen kon maken, bleef men te lui om onderscheid te maken tussen uren bestaande en meerdere jaren bestaande groepen. Het was immers niet de moeite waard zulke 'onbeduidende' verschillen te bestuderen. Bij een nationaal ideaal van het 'levenslange' werden de werkelijk menselijke tijdsmaatstaven van het leven in de fabriek en zijn onmenselijke jachterijen ongemengd in één pot gegooid. Van deze geestelijke luiheid moeten wij af.

Ik wil ieder er toe opwekken de echte criteria van de industriële massificatie en de toevallige uren en seconden van de wild geworden produktiejagers zo scherp van elkaar te scheiden, dat duidelijk aan de dag treedt wat ze werkelijk zijn: absolute tegenstellingen; dag en nacht, orde en chaos in de bedrijven staan lijnrecht tegenover elkaar als de blik

van de tijdopnemer zich richt op het kantoor van de directie.

Ik beweer dat een levende organisatie en een produktie-ordening gebaseerd op het dood-materiaal standpunt, tegenovergesteld zijn.

Ik beweer dat onze naar kerk en staat gevormde gedachten voor wat betreft de industrie, zuiver materialistisch – materialistischer dan de Marxisten – zijn. De levende organisatie die er is wordt juist door het niet-technische deel van het volk, de ambtenaren, de theologen, de artsen, de economen, zo consequent over het hoofd gezien, dat zij onder deze geringschatting verwelkt. Ik beweer, dat organen van het volk die een erkenning geweigerd wordt, daardoor impotent worden. Deze bewering zal diegenen belachelijk voorkomen die Gods schepping een einde laten nemen bij de fysieke geslachtsdelen van mannen en vrouwen. Kerk en staat zijn echter hogere potenties van ziel en geest. Ziel en geest zijn een generalisering van vrouw en man. Hoe onzinnig is het de vervolmaking van het leven te laten eindigen door de scheiding der geslachten bij Adam en Eva. Voor hem die deze onzin begrijpt zal het geslachtelijke zeker veel meer betekenen dan alleen een lichamelijke aangelegenheid. Hij zal zich afvragen hoe het vrouwelijke en het mannelijke zich altijd op een nieuwe manier laten gelden in de verschillende fasen van ontwikkeling. Hij zal daarvoor de innerlijke relatie van de vrouwelijke en de mannelijke prestatie moeten begrijpen.

Zonder hier deze geweldige – en werkelijk het heil in onze menselijke geschiedenis onthullende spanning geheel uit te leggen, willen wij toch een punt vast leggen opdat de lezer begrijpt dat er geen neutrale wetenschap van het maatschappelijk leven mag bestaan. Neutrale wetenschap ontleent aan de betreffende instellingen haar vruchtbaarheid. Christus als 'charismatisch type' en onze cultuur als 'één uit vele' worden beide tot de dood zonder opstanding ver-

oordeeld. Liefhebbende erkenning is een voorwaarde voor vruchtbaarheid van alle hogere levensorganen. Zij kunnen zonder deze erkenning bestaan, maar niet werkzaam zijn. Daarmee is de liefhebbende erkenning van de deelnemende maatschappij te vergelijken met het man worden van de levende mens zodat hij kan voortbrengen. Tegen het einde van de antieke cultuurperiode heeft Galenus vrouwelijk en mannelijk niet langer als logisch of dialectisch gedefinieerd, maar als een proces van het 'naar buiten treden'. Vrouwelijk leven is volledig levend. Het rust in zichzelf en het houdt alle bruggen van de ontwikkeling naar het verleden open. Het vrouwelijke is levende traditie en traditioneel leven. Daartegenover zou op het eerste gezicht het mannelijke zelfs minder volmaakt kunnen lijken, want het breekt los uit de traditie en bewaart de continuïteit van het verleden niet. Maar, zegt Galenus, het mannelijke bepaalt het vernieuwende begin. Het dringt naar buiten in zijn geslachtsdelen. Doordat Galenus deze naar buiten gerichtheid van de organen benadrukte onderkende hij in de man de drager van de openbaring van het anders geheime in zichzelf gekeerde leven. De man beweegt zich en schept beweging. Hij maakt zich op de levende schoot te zoeken en aan hem dankt dus het leven het ontstaan van de toekomstige traditie, de neiging tot een veranderde toekomst. Wij zullen aantonen dat de industrie een innerlijk leven heeft, maar dat dit leven het naar buiten gericht zijn om zich voort te planten nu geweigerd wordt, want de wereld van de industrie wordt ons beschreven en voorgesteld alsof het ging om een stuk waargenomen natuur. De methoden van beschrijving van een industrie verwaarlozen het verschil tussen de dode en de levende delen van het beschrevene. Dat komt overeen met de twee tot nu toe gebruikte grondregels van de wetenschap: gelijkmoedig te blijven en het hogere leven uit het lagere leven te verklaren. Beide grondregels kan men samenvatten als het dood-

principe van de wetenschap. De gelijkmoedigheid eist van de waarnemer zich dood te houden; de bekrompen blik (de Duitser spreekt heel aardig van de 'Froschperspektive', het kikvors gezichtspunt) maakt dat de levenden uit de doden worden verklaard of afgeleid. Het terugbrengen tot alleen maar subject en object is een eis, ondanks het feit dat twee partners samen leven. Als dus dit doodsprincipe ten grondslag ligt aan de analyses van Max Weber of Sombart of Keynes – en hun kleine naschrijvers overdrijven deze dubbele vervalsing nog – dan leven in plaats van ouders en kinderen, vier personen in een huis. Daarom gaat de beschrijving van de fabriek van een vierkante meter glas of ijzer door tot de totale oppervlakte die bebouwd is. De beschrijving gaat van de enkele werkkraft door tot 200, 1500, 5000 arbeiders, van de sigaar tot een miljoen sigaren die per dag gefabriceerd worden. De hoeveelheden producten, de kilowatturen, de berekende oppervlakte van de fabriek, de stalen balken, de betonnen wanden, die tekenen zich in het hoofd van de leek af als 'de industrie'. Deze opeenhoping van dode dingen en cijfers over de personeelssterkte maakt het gewoon onmogelijk om ergens in dit beeld een scheidslijn te trekken tussen dode en levende elementen. Daar komt het echter op aan wanneer wij geloof willen hechten aan een 'beeld', want leven kan nooit getekend worden. Leven moet men horen en voelen. Hoe weinig Christenen zien in dat deze kikvorsblik eigenlijk alleen maar komisch is. Al veel te lang is deze aan de mensen voorgehouden en nu vindt men dit 'ondersteboven keren' normaal, 'natuur' is immers het door de gevallen mensheid voor normaal aangeziene dodenrijk.

De meeste Christenen doen argeloos mee met deze methode om het hogere uit het lagere, het levende uit het dode af te leiden of zich te laten ontwikkelen. Nog geen eeuw geleden veroorzaakte dit kikker-gepraat als *generatio equivooca*, als ontwikkeling van onder af, de grootste spot – zo

duidelijk was de abstracte idiotie van deze voorstelling, dat de taal van Pindarus of van de psalmen zou kunnen voortkomen uit het gestamel van kinderen. Nu lacht niemand meer over deze onvoorstelbare voorstelling, die voor wetenschappelijk doorgaat. Op de industrie toegepast, leidde de versuffing van het denken echter tot afgoderij, want hier grijpt het dode om zich heen als het levende niet onderkend wordt. *De verkeerde methode geeft het dode macht.* Daarom vereren de ontwikkelde mensen in onze tijd weliswaar niet het gouden, maar dan toch wel het stalen kalf. Zij geloven bijvoorbeeld inderdaad ongestraft op fabrieken de dode quanta 1000, 4000, 10000 arbeiders te mogen toepassen. Hierin is het heidense gelegen in het zien van de ontwikkelde mensen en de Christenen van onze tijd. Zij hebben ogen om te zien en zien niet, want het heidense oog kan in dat wat het ziet geen scheidslijn tussen dood en levend bepalen. Het vermogen om te kunnen zeggen: 'Dit is dood, dit is levend', ontbreekt.

Zodoende bleef de partner in de industrie anderhalve eeuw lang onontdekt. Dit feit zou duidelijk moeten maken dat de wetenschapsmensen elk recht hebben verspeeld aanspraak te maken op geloof voor zover het de industrie betreft. Dat de liefdevolle waardering aan het levende waarop onze blik komt te rusten, zijn leven gelovig moet schenken, bleef het dubbele doodsprincipe van het denken dat slechts gericht is op subject en object, verborgen.

Zoals gezegd werd in 1922 in mijn 'Werkstattaussiedlung' de arbeider tot partner van het sociale weten uitgeroepen. Daar men echter in het leven terecht een hekel heeft aan betweterij, mag ik nu deze zelfde weg niet nog eens gaan. Dat geschrift mag slechts als een getuigenis uit het verleden oprijzen, dat ook zonder dwang of vrees in volle vrijheid de waarheid al sedert lang uitgesproken is. Daarentegen moet tegenwoordig andersom gedacht worden. Niet als een uitzondering – zoals toen – moet het levende in de industrie

opgeroepen worden. Neen, nu gaat het om het bewijs dat leven altijd al leven, en dood altijd slechts dood tot stand heeft gebracht. De industrie heeft altijd uit twee werelden bestaan. In de eerste plaats waren er de massa's van arbeiders, produktiecijfers, fabriekshallen en klanten. Omdat die dood waren, werden ze georganiseerd. Het kenmerk van het dode is dat het georganiseerd kan worden. Fotografie en statistiek stellen dat aanschouwelijk voor. In tegenstelling tot dit door haar massa imponerende georganiseerd-zijn, heeft altijd de andere, organische wereld van de vruchtbaarheid bestaan. Het volle leven is alleen het vruchtbare leven. De groei, de onwaarschijnlijke groei van de industrie in twee eeuwen, wijst er al op dat hier echt leven, organisme in plaats van organisatie gewoekerd moet hebben.

Weliswaar ligt het bedolven onder 'organisatie' en is het daardoor in het vergeetboek geraakt. Daarom werd het veelal in plaats van groei, woekering zonder meer. Als ik bijvoorbeeld lees dat het aantal werknemers in de industrie met zo en zoveel honderd procent is gestegen, dan begrijp ik waarom onze eeuw de eeuw van de kanker geworden is. Want in een gezonde maatschappij zou de vruchtbare levensvorm, die in staat is tot voortbrengen, vooraan moeten staan in het denken, daarna zou het zuiver werkzame leven komen en weer een trede lager de anorganische massa van het dode, die slechts mechanisch te organiseren is, bijvoorbeeld alfabetisch in catalogi en telefoonboeken, kwantitatief in statistieken, encyclopedisch in leidraden, belastingtechnisch in inkomensschalen, enzovoort. In de antieke wereld werden deze drie sferen vertegenwoordigd door Venus, Jupiter en Mercurius. Wij moeten hetzelfde doen.

In onze industrie echter wordt het hoogste, het vermogen tot voortplanting, met andere woorden het oprichten van een fabriek, niet als een geestelijke daad van liefde bovenaan geplaatst en de cijfers betreffende de personeelssterkte

onderaan. Daarom lijkt de stijging van het aantal werknemers een overstroming, een 'zich verheffen' in plaats van voortbrengen. Waar de vruchtbaarheid zo miskend wordt, verschijnt zij als woekering. Kanker is woekering, niet voortbrenging. De individuen sterven in onze tijd dus ten dele aan de uitwerking van de waan waarmee de maatschappij zichzelf misverstaat, want er is geen ziekte die alleen maar enkelingen treft. Epidemieën treffen ons uit het grote geheel. Eerst worden naties geestesziek, daarna worden de delen van een volk aangetast door hun eigen kanker. Dit wordt gezegd tot ons verweer omdat de meeste lezers hun particuliere leven niet als een deel van het geheel willen zien. Daarom lopen zij naar de dokter, hoewel de maatschappij ziek is. Het komt er echter op aan onze zieke plek en onze genezing in de waanstructuur van het geheel waar te nemen.

Waar ligt nu het vermogen van de industrie tot voortbrenging? Waar is de industrie zuiver levend zonder bijmenging van het dode?

Ik geef hier enkele voorbeelden.

In een van de hoogveengebieden van Boven-Beieren is een vluchtelingenindustrie ontstaan. Ik heb een week vertoefd in deze op bunkers voor giftige granaten ontstane gemeenschap. De Siemensfabrieken verschaffen daar nu, na een aanloop van drie jaar, werk aan 1000 mensen en willen dit aantal nog opvoeren tot 1500.

De directeur zei tegen mij: 'Als ik mij afvraag wat nu eigenlijk het belangrijkste was, met andere woorden, als ik te kiezen had tussen het fabrikaat, de firmanaam, het kapitaal, de arbeidskrachten, de goedkope grond of de werkplaatsen, dan zou ik in geen van deze omstandigheden de beslissende basis voor ons succes zoeken. Die basis is gelegen in de kern van ongeveer dertig ingenieurs, voorwerkers en bazen. Deze kern kwam uit de fabriek in Berlijn eerst naar de Elzas en daarna naar Hof. Twee keer moesten

zij dus een bedrijf opbouwen ver van hun basis, het moederbedrijf in Berlijn, en nu zijn zij voor de derde keer begonnen. Een van deze werkbazen hield in zijn werkplaats in Berlijn rekening met een uitschotpercentage van 7. Omdat het hier ging om een bijzonder gevoelige operatie werd deze 7 procent algemeen geaccepteerd. In onze nieuwe bedrijven is dit cijfer echter door het opleiden van een nieuwe kern van tot nu toe onbedorven werkkrachten gedaald tot het ongekend lage niveau van 4 %.

Een ander voorbeeld: Mijn oude vriend B. V. is uit Oost Duitsland gekomen. Zijn vader is samen met het gedemonsteerde familiebedrijf in 1945 naar Moskou gedeporteerd. Hijzelf heeft dankzij de onverbreekelijke solidariteit van het personeel de fabriek ter plaatse weer opgebouwd. Deze behoort hem nu nog toe. De waanzin van het 'Plan' heeft hem echter na een strijd van meer dan vijf jaar verdreven. Nu moet hij weer van voor af aan beginnen. De concurrentie heeft zich inmiddels van zijn afzetgebieden meester gemaakt. Zijn heldendom – in het Oosten beroemd – schijnt te piet gedaan. Hij kan Amerikaanse credieten krijgen, maar niet de Duitse die daarvoor als voorwaarde worden gesteld. Hij wil namelijk in West Berlijn opnieuw beginnen en dat komt menige Westduitse 'Restaurator' te riskant voor. Is alles nu verloren?

Dertien vakbekwame arbeiders, de kern van zijn personeel, heeft hij langs slinkse wegen over de grens naar het Westen kunnen krijgen. Zij vertegenwoordigen de levende fabriek. Daarin steekt zijn kapitaal. Zij zijn begonnen met de productie. Toen ik hem in december 1952 zag, sloeg de schaal voor de eerste keer in zijn voordeel om. Die dertien arbeiders zullen hem er doorheen halen. Zij imponeren zelfs de geldschietters.

Het derde voorbeeld kent iedereen. Het zijn de uit Jena door de Amerikanen naar Heidenheim 'meegenomen' arbeiders van Zeiss. Iemand die geboren was in Heidenheim is

merkwaardig genoeg bij Zeiss in Jena blijven hangen en een derde groep heeft zes jaar in Moskou gewerkt. Zo zijn uit die ene Zeiss fabriek drie bedrijven ontstaan.

Deze gevallen, die iedereen door zijn kennis van de laatste eeuw met talloze voorbeelden kan aanvullen, zijn de werkelijke bronnen van de industriële biologie. Daarvoor is het Amerikaanse gezeur over 'teams', 'managers' en 'group dynamics' helemaal niet nodig.

De mensen, die een ondernemer als zijn medewerkers moet zien, zijn delen van hem zelf. De arbeiders en employés staan tegenover hem. De medewerkers zijn volstrekt niet hetzelfde als de groep van leidende employés. Een werkbaas kan een medewerker zijn, een onderdirecteur een parasiet.

Medewerkers zijn voor het bedrijf wat voor het levende Kanton in Zwitserland de 'Landsgenossen' zijn. Beiden zijn haarfijn te definiëren. Een burger is een gemeentelid, dat na de ondergang van de stad deze uit zichzelf nieuw kan doen ontstaan. Een medewerker is iemand die bij het bedrijf hoort en die bij de ondergang van het bedrijf dit opnieuw kan opbouwen.

Hier komt ons de vroegere ontdekking der drie trappen goed van pas:

1. leven in staat tot voortbrengen,
2. organisch leven,
3. georganiseerde massa.

Omdat onze economie de niveaus 1 en 2 uit 3 wil afleiden was zij niet in staat arbeiders van medewerkers te onderscheiden, maar in nog veel mindere mate kon zij de vraag betreffende het vermogen tot voortplanten stellen of beantwoorden. Toch is deze vraag voor de industriële bedrijven de vraag aller vragen. De 'liberale' economische leerstelling heeft haar ethos niet geschapen uit de 'vrijheid' van de bestaande bedrijven. Haar ethos borrelt omhoog uit de

vrijheid van de ongeboren ondernemingen, het leven binnen te treden. Daarom zijn sinds 150 jaar zonder ophouden medewerkers uit bestaande bedrijven overgegaan naar nieuw ontstaande ondernemingen.

De kracht tot voortbrenging van haar lendenen is het geheim van de groei van de industrie.

Wij hebben al gezegd, echte burgers hebben het vermogen de ten onder gegane stad tot nieuw leven te wekken. Daar aan herkent men hen. Echte medewerkers kunnen de fabriek waar dan ook en waarmee dan ook opnieuw in bedrijf stellen. Daaruit volgt, dat de burgers, die dat kunnen, en de medewerkers, die daartoe in staat zijn, grondig verschillen van de 'huis-, tuin- of keuken' burgers en arbeiders. De echte burgers en de echte medewerkers bezitten die heroïeke kwaliteit van de eerste generatie waarin de levende mens en zijn beroep zo in elkaar versmolten zijn als in Julius Caesar. De wereld heeft aan Caesar de naam 'keizer' te danken. In zijn leven was hij nog Gaius Julius Caesar en al keizer. Die twee fasen in één – dat is het heroïeke. Dat is onontbeerlijk. Alleen die levensvormen zijn stabiel waarbij in geval van nood de beide fasen, de beide niveaus, steeds weer door een en dezelfde mens tegelijkertijd belichaamd worden. De Duitse industrie heeft zich van 1945 tot 1952 nieuw opgericht op het industrialisme van vroeger, omdat zij aan dit dubbel teruggrijpen op het leven als ambt en op het ambt als leven haar redding te danken heeft. Deze dubbelrol echter kenmerkte het heroïeke tijdperk van de grondlegging.

Niet de willekeur van een enkeling is hier dus opnieuw in haar rechten geplaatst, maar de senatoriale voorrang van de tot voortbrengen in staat zijnde kern van medewerkers, boven het alleen maar voor het werk aangenomen plebs, is zichtbaar geworden.

Employés en arbeiders in ruimere zin zijn er alleen maar voor zover een lid van die kern hen aanstelt of hun werk

geeft. Daardoor wordt dat geheimzinnige woord van deze tijd 'werkgever' verklaard. Een vraag die dikwijls gesteld wordt, is: 'Is het niet zo dat de zogenaamde werknemer de fabriek zijn werk geeft?' Dit intellectuele grapje gaat voorbij aan het snijpunt van de krachten in de fabriek. De ondernemer zendt medewerkers uit naar de werkplaatsen. Op hen kan hij bouwen als op zichzelf en in vele gevallen – hetgeen nooit wordt toegegeven – kan hij op hen zelfs beter bouwen dan op zichzelf. Alleen als en zolang zulke medewerkers tot zijn beschikking staan, kan hij zijn bedrijf organiseren. De medewerkers zelf zijn dus niet georganiseerd, want zij zorgen veeleer voor het organiseren. Zij zijn hij zelf; evenals een vrouw de sleutelpositie bezet bij afwezigheid van haar man, zo oefent de medewerker dezelfde macht in de werkplaats of op de fabriek uit, die de ondernemer in het algemeen mag uitoefenen. Waar dat niet begrepen wordt, vervalt het bedrijf tot bureaucratie. De ene werkbaas, die in Boven-Beieren die enorme daling van het uitschotpercentage bereikte, organiseerde zijn werkplaats met nieuwelingen. Hij leidde hen van het begin af op tot een foutloze prestatie. Omdat hij indeelde en opleidde bewees hij zijn senatoriaal medewerkerschap. Precies zoveel arbeidskrachten als hij kan opleiden en indelen, zijn in zijn werkplaats te organiseren. Overschrijdt hij die grens, dan verloopt de werkplaats. Daarom is het onjuist te zeggen dat voor de werkplaats van deze man, in geval van een uitbreiding van het bedrijf, een cijfer X voor personeelsbezetting gesteld zou kunnen worden. De droom van 'meer is gelijk aan beter' is voorbij zodra de medewerker als het snijpunt der krachten van het levende en het dode beschouwd wordt. Tienduizend arbeiders te werk stellen betekent nu niets werkelijk belangrijks meer. De verhouding tussen medewerkers en arbeiders is van meer doorslaggevend belang voor de kansen van het bedrijf. 'Tienduizend' kan een ter dood veroordeling voor een be-

drijf betekenen, maar ook de hoogste lof beduiden voor het geheel der 'levende medewerkers'.

Werkplaatsen en fabrieken zijn dus slechts te organiseren als ten minste één medewerker daarheen kan worden uitgezonden. Het heen en weer schuiven van de kern naar de werkplaats en omgekeerd hoort evenzeer bij een bedrijf als de overplaatsing van leden van de generale staf en front-officiëren in een leger.

De medewerkers, die werkplaatsen, kantoren en filialen kunnen organiseren, vormen de kern, de 'stam' van het bedrijf; zij moeten zich het idee eigen maken, dat, wat een van hen weet of ervaart, het gehele bedrijf ten goede komt. Daarbij vormt deze kern een levensproces dat met alle gewone rechtsvormen spot. In de kern valt weer te leren wat onze politici niet meer weten, namelijk dat monarchie, aristocratie, democratie en dictatuur slechts tweederangs vormen zijn voor de eeuwige noodzaak om te regeren. Een kern van medewerkers kan zich namelijk in al deze vormen uitdrukken, zonder dat de levensprestatie, de kracht om voort te brengen, daardoor wordt veranderd. Hier kan een fabriek een capabele dictator hebben met trouwe volgelingen, daar kan een commissie in de geest van een deftige club tot een wisselwerking komen. Of, omgekeerd, een soort democratie van gelijkheid kan de medewerkers in verschillende perioden verschillende taken afwisselend toewijzen. Vaders en zoons, drie een bedrijf stichtende vaders, vier ervende zoons, staan mij als een monarchistische vorm in een groot bedrijf levendig voor ogen. De 'kern' wordt dus niet begrepen, als het tegenwoordige politieke gepraat over bedrijfsdemocratie, medezeggenschap, heer-des-huizes standpunt, ondernemersinitiatief op ons neerklettert. Dat zijn allemaal formele juridische begrippen. Wie in een huwelijk de boventoon voert is van ondergeschikt belang vergeleken met het bestaan van een werkelijk huwelijk. De tot voortbrengen in staat zijnde kern kan evenwel juridisch be-

scherm of verdrukt worden. Er is echter een prelegaal feit zonder hetwelk de industrie niet bestaat, want in de kern vervangt de sterfelijke mens immers alleen maar in de eerste plaats zijn eigen sterfelijkheid. God is overal en altijd; wij zijn slechts nu en hier. Bedrijven berusten daarom op het half-goddelijk geheim dat ons leven zich nu en hier door voortplanting kan uitstrekken tot morgen en door spreiding tot elders. Mede-werken maakt van heden: heden en morgen, van hier: hier en daar. Werken alleen doet niets van dien aard. Medewerken tovert; wij verwerven een stukje alomtegenwoordigheid en een stukje eeuwigheid. Werk kan echter slechts hier en nu iets tot stand brengen, het blijft onttoverd. Iedere medewerker gebiedt ruimte en tijd. De massa daarentegen vervalt aan ruimte en tijd zoals de medewerker dat wil, of omgekeerd gezegd: de massa wordt in de fabriek en in de werktijd zo ingedeeld als de medewerker beslist. Daarom is hij dus de werkgever omdat hij de gelegenheid in ruimte en tijd geeft, omdat hij plaats en uur bepaalt.

• Wie de scheidslijn trekt tussen medewerkerskern en georganiseerde massa, komt noodzakelijkerwijs tot nieuwe vragen:

1. In de eerste plaats is voor hem, in plaats van de maximale bedrijfsgrootte, alleen nog de vraag naar het optimum belangrijk. De kern dicteert iets dat het beste is, niet iets dat het grootste is. Elk bedrijf verkrijgt zodoende een beperkte gestalte, die voortkomt uit het leven van de kern en niet uit de rekenlinealen van de calculatie-afdeling. De bedrijven krijgen daardoor een profiel. Het wordt zinloos om met cijfers over personeelssterkte te pronken als de kanker het monsterbedrijf verteert dat de medewerkers niet levend doordringen.

2. Het leven van het bedrijf verflauwt naar de periferie toe. Pogingen om bij de minste van de schoonmaakploeg de bedrijfsinvloed vast te stellen, mislukken onherroepelijk.

Het leven klopt daar het sterkst, waar delegeren mogelijk is van de centrale naar de werkplaats en omgekeerd. Daar vindt de beslissende stofwisseling plaats die het bedrijfslichaam zijn unieke karakter verleent.

3. Medewerkers en ondernemers staan nooit tegenover elkaar, evenmin als vader en dochter of man en vrouw ooit 'tegenover' elkaar staan. Een verhouding volgens contract is daarbij niet mogelijk. Partners kunnen overeenkomsten sluiten evenals echtgenoten huwelijksovereenkomsten aangaan. Het huwelijk heeft de huwelijksvoorwaarden echter slechts als een aanhangsel, een codicil. Zodra echtelieden zich uitsluitend beroepen op de overeenkomst, is het huwelijk zelf dood. Voor de sociologen, die niets weten van de vruchtbaarheid als teken van het hogere leven, is dit punt drie onbegrijpelijk. Zij denken dat dit sentimentele rodomantades zijn aangaande liefde, geloof en hoop. Maar liefde, geloof en hoop zijn bionomische, tijd en ruimte tot stand brengende ordeningen. Dit punt 3 is daarom ook het keerpunt in de bedrijfsconstitutie. Want, wie uit dit feit wil putten dat medewerkers zich vermenigvuldigen en daarom nooit tegenover elkaar staan, die leert een revolutionaire norm. Welke zou dat zijn? Welnu, in de kern heeft men ervaringen die dwingend zijn. Elke beheersing van hier en daar, van heden en morgen heft namelijk ons mensen omhoog naar het menselijke, waar de geest de dierlijke lichamen adelt. Op dit niveau zwijgt de afgunst en het kleinzielig misgunnen. Ambtsdragers moeten hun ambtsbroeders dat gunnen wat zij voor zichzelf wensen voor de vervulling van hun ambt. De hoofdkern, de 'stam', van een bedrijf die zich bewust zou zijn van zijn natuur van medewerker, zou daardoor gedwongen worden voor alle lagere kernen al de voorrechten te wensen die hij zelf geniet.

Wat betekent dat nu in de praktijk? Het hogere leven is geen liefdadigheidsinstelling. 'Goed' te zijn voor de arbeiders, door hogere lonen, pensioenen, onderaandelen en

bedrijfswoningen, kan misschien het bezwaarde geweten ontlasten. Goedhartigheid heeft echter met het hogere leven niets te maken, want deze sociale politiek wil slechts het lot van 'de anderen' verzachten of verbeteren. Sociale politiek staat daarom 'tegenover'.

Wij protesteren ertegen en hebben er al 30 jaar lang tegen geprotesteerd, om deze goedbedoelde pleister op de wonde voor een gezondmaking van de industrie te laten doorgaan. Het leven is pas gezond als het in onverbiddelijke onschuld geleefd kan worden, zonder wettelijke scrupules. In de bijbel staat het nodige daarover in Lukas 5. In de industrie betekent dat: Ze is gezond als de hoofdkern de lagere kernen wil laten meedelen in de meest levende kern van zichzelf, als de hoofdkern de lagere kernen dat gunt wat zij zelf verlangt: de beschikking over een plaats om te werken en de tijd om te werken. De losmaking, stap voor stap, van de bedrijven is geen daad van menslievendheid, maar het directe gevolg van de erkenning van het levensproces in een bedrijf. Het gezonde leven is dus het leven dat zich onbevangen verheugt in zijn eigen natuur omdat het die verder de eigen soort laat voortbrengen.

De industriële stootkracht, die overeenkomt met de stootkracht van een leger in de oorlog, heeft massa's opgeroepen en over die massa's heen, die zij opriep, de stootkracht, krachtens welke zij die oproeping tot stand bracht, over het hoofd gezien. De afgelopen veertig jaar van drastische verandering in de wereld worden tot een tijd van genade voor ons wanneer zij tegenover de Marxistische oproeping der massa de werkelijke ervaring van de stootkracht gesteld hebben. Want hier heeft de industrie zichzelf nog één keer teruggevonden in haar oorsprong. Daarom kunnen de kern, die wij nu zullen vergelijken met de oorspronkelijke stam, en de daaruit spruitende nieuwe loten elkaar zonder afgunst herkennen en op grond daarvan elkaar dezelfde betekenis in ruimte en tijd toekennen. Eenstemmig, en niet

op basis van medezeggenschap, zullen de bedrijven zich tot een geheel samenvoegen.

Daarmee wordt het tot dusverre gehuldigde principe van de sociale debatten omgekeerd. Tot nu toe verklaarde de ondernemer zich bereid de tegenovergestelde functie van 1/10000 van zijn personeel schadeloos te stellen. Dat leidde tot de onzin 'de anderen' gelukkig te maken of kapitaal tegenover arbeid te stellen.

Wij zijn uitgegaan van de partner. Die partner is echter net als ik. De partner ken ik van meet af aan dezelfde 'zin' toe als mijzelf. Wat dus juist is voor de hoofd-stam is voor de daaruit spruitende loten billijk. De directeur en zijn medewerkers moeten maar eens thuis blijven of op reis gaan of hun werk elders doen, opdat het bedrijf zich kan vernieuwen. In de industrie zal vrede in de plaats komen voor oorlog als zoveel mogelijk 'stammen' van medewerkers zich opgeroepen weten tot de dagelijkse vernieuwing van het bedrijf. Zoals de vader zijn dochter een bruidsschat meeg geeft, zo moet de leiding van het bedrijf zijn dochter-ondernemingen toerusten. Niet van beneden naar boven, neen, van boven naar beneden loopt de weg van de verdere ontwikkeling en de voortplanting.

Een precedent

De toekomstige figuur van de industriële 'afstamming' zal vrede brengen onder de partners of deze zal verzanden en ten onder gaan aan zijn organisatie der massa's zonder meer.

De tijden zijn echter gunstig. De gevaarlijkste hoek is genomen, Marxisme en groepenmechanica hebben zonder twijfel ingeboet aan belangrijkheid in de rij der heilsideeën. Het spreiden van de bedrijven in optima in plaats van

maxima verbeidt het technisch doordringen daarvan. De angstaanjagende Duitse agrarische crisis zal zelfs de wildste 'restauratie' ertoe dwingen op het platteland met zoveel bedrijfsorganen als maar mogelijk zijn, te streven naar wat mijn publicaties en die van anderen al dikwijls aangetoond hebben.

Ik wil besluiten met het vermelden van een precedent. Dit alles is natuurlijk al eens gebeurd, alleen wil niemand daar tegenwoordig van horen. Van 1000 tot 1250 zijn in Duitsland zo'n 5000 steden en 20000 burchten gesticht. De nieuwe uitvinding van paard en wagen maakte deze bouwsels van steen mogelijk. Deze samenhang illustreert mijn 'Europäische Revolutionen und der Charakter der Nationen' (Stuttgart, 1951).

Het nieuwe leenrecht schiep in die tijd voor de lagere adel eigen burchten en lenen. De vazallen werden overal verspreid. In plaats van reusachtige paltsen of paleizen, met kazerneclichés, kazernestallen en kazerneslaapplaatsen, ontstonden de burchten, waarin compagnieën of korporaalschappen vrij mochten leven.

Uit de willekeur van het leenstelsel ontstond het leenrecht der vrije ridders. De romantiek heeft onze blik voor deze reusachtige vrijmaking in de middeleeuwen vertroebeld. Deze verheerlijkte eenvoudig alles, het goede en het slechte, het begin en het einde, en de rechtsstrijd der burchtheren heeft zij in zijn reusachtige zedelijke uitwerking niet gescheiden van het knechtschap zonder meer.

'Het nieuwe Avondland' kijkt te diep in de helse afgrond van het gebeuren om plezier te beleven aan romantische versieringen. Wanneer er een nieuw Avondland moet ontstaan, dan moet onze oorlog even moedig ten einde gestreden worden als die uit de middeleeuwen. Het huidige slagveld is de techniek. Het huidige waanidee komt voort uit de techniek. Toen zorgden de kruistochten voor een slagveld; het recht ten strijde te trekken was het waanidee van de

ridderlegers. Toen echter Barbarossa zijn zoon de ridder-slag van de vazallen gaf, bekrachtigde hij de revolutie der managers van zijn tijd. Want toen werd uit de erfgenaam van de troon, een partner, een ridder onder de ridders. En tienduizenden verwierven op dat moment een vrije levens-sfeer en een zinvol bestaan. De trouw werd vruchtbaar bij elke daad, die gesteld werd. De compagniescommandanten met hun kompanen werden zelfstandig op hun burchten.

Wanneer de kern, de stam, die het leven der arbeid draagt, omdat hij het samen-werken behoedt, vruchtbaar wordt, dan is de vrede in de wereld van de arbeid in zicht. Dan immers doordringt organisch leven de georganiseerde massa, en inplaats van de cultus van het stalen kalf, heerst weer de vruchtbare waarheid, die bepaalt, dat wij midden in het erbarmelijkste en meest vergankelijke leven mogen werken aan het onsterfelijke kleed der godheid.

Aan wie behoort het bedrijf toe?

De foute Aristoteles

Kapitaal en arbeid zijn alleen dan economisch in elkaar gevoegd als er medewerkers ontstaan, want alleen de medewerker brengt het voordeel dat het opzetten van filialen, nieuwe vestigingen en opvolging mogelijk wordt. Zonder deze drie vruchten is het bedrijf economisch niet lonend. De economen hebben deze drie voorwaarden voor het streven naar winst te lang stilzwijgend aangenomen. In de fabriek zijn zij er altijd geweest. Zij gaan vooraf aan het dividend en het loon. Zij maken beide pas lonend. Zij gaan vooraf aan de produkten, want alleen dankzij de medewerker kan de produktie verhoogd worden.

Tot in de kleinste hoekjes van onze schoollokalen en tot in de onbetekenendste opmerkingen in onze leerboeken veroorzaakt ons inzicht een omwenteling.

Sedert een eeuw gaat men deze omwenteling uit de weg en daarom leren miljoenen nog steeds twee grote onwaarheden.

De eerste onwaarheid luidt:

Op de mens als enkeling volgen
huis,
gemeente,
staat,

als de eerstvolgende groepen in grootte. Zo staat het in

Aristoteles' geschriften over staatkunde en zo wordt het de mensen nog steeds ononderbroken voorgeschoteld.

De tweede onwaarheid wordt niet hardop uitgesproken, maar ligt stilzwijgend opgesloten in de vraag aller vragen: aan wie behoort het bedrijf toe? Particulier eigendom en collectief bezit van de produktiemiddelen worden sedert Proudhon's proclamatie 'la propriété c'est le vol' (eigendom is diefstal), in de vorige eeuw, ter verantwoording geroepen. Reeds in 1850 riep Giuseppe Ferrari uit: 'Onze eeuw werpt de vraag op naar het eigendom.' De communistische demonie dat aan niemand iets mag toebehoren, het door middel van successierechten wegbelasten van het eigendom in alle Westelijke landen, tot aan de feitelijke confiscatie, de succesvolle Duitse wederopbouw in de jaren 1945 tot 1952, de medezeggenschap – dit alles plaatst enorme vraagtekens achter het woord eigendom.

De kleinste fabriek mag tegenwoordig niet sluiten zonder dat er moord en brand geroepen wordt. De bedrijven zijn in grote mate onttrokken aan de persoonlijke willekeur. Aan wie behoren die bedrijven toe? De verstoring van het rechtsgevoel uit zich aan alle kanten: bij de juristen door dat zij zich alleen nog maar de handlangers van de economische groepen voelen en van gerechtigheid niets pretenderen te weten, bij de jonge ondernemers, die zich inbeelden dat alleen in hun handen de waardigheid van de mensheid is gelegd, bij de jonge vakbondsmensen die bijna een algemene politieke staking hadden meegemaakt en toen toch slechts een vertroebeling van hun rechtsgevoel constateerden, maar geen klaarheid.

De vraag 'aan wie behoort het bedrijf toe' en de vraag 'uit welke eenheden is het maatschappelijk leven opgebouwd?' hangen nauw samen. Wij willen eerst eens de antieke hypotheek op ons denken zien kwijt te raken. Daarna komt namelijk de vraag 'aan wie behoort het bedrijf toe?' in een ander licht te staan.

Met een onverwoestbare trouw wordt in alle geledingen van de traditionele vorming geleerd dat het maatschappelijk leven is opgebouwd uit

mensen,
huizen,
gemeenten,
staten.

Dat is even waar of onwaar als wanneer ik zou zeggen dat het leger is opgebouwd uit

recruten,
pelotons,
compagnieën,
regimenten.

Beide stellingen zijn nietszeggend. Deze manier van zeggen wordt nu echter onverdraaglijk en schadelijk omdat bij deze geliefde gemeenplaatsen de invloed van de bedrijven op staten en steden en families wordt vergeten. Een huis is geen bedrijf, een bedrijf geen huis. Onze steden bestaan niet uit bedrijven, maar het bedrijf rijst uit het totaal van de economie op, over bedrijfstak en onderneming heen, tot in de stad en de familie. Dankzij de technische en wetenschappelijke basis van onze produktie, verheft het geheel zich boven zijn delen. De levensduur van elk bedrijf wordt door het geheel bepaald. Die levensduur wordt het bedrijf toegemeten al naar gelang de grondstoffen, het produktieproces en de plaats van vestiging overeenkomen met de stand van de techniek.

De economie is groter dan het totaal van haar delen. Niet de deling van de arbeid in het bedrijf leidt tot wereldeconomie. Veeleer dwingt de techniek in de wereld de deling van de arbeid in de industrieën en bedrijven af, want de techniek is het kind van een wereldomvattende wetenschap waarvoor de natuur geldt als één ruimte.

Een oude *oikos*, een huishouden, produceerde op de eerste plaats zoveel mogelijk alle dingen die nodig waren voor

het dagelijks leven. Met zo min mogelijk was men afhankelijk van de markt. Een bedrijf verlaat zich op alle andere bedrijven, daarom specialiseert het zich op zo weinig mogelijk produkten. De andere bedrijven zullen dit bedrijf voorbijstreven als zij zich nog drastischer specialiseren. Het bedrijf reikt dus uit het geheel tot in de kleinste ruimten en groepen. De volledige tegenstelling tussen heidense staatsleer en moderne economie wordt duidelijk uit de volgende voorstelling:

- 5. statenbonden
 - 4. staten
 - 3. gemeenten
 - 2. oikos
 - 1. individu
-
- a) bedrijfseconomie
 - b) bedrijfstakken
 - c) ondernemingen
 - d) bedrijven
 - e) bedrijfsgroepen

Nergens bestaat de huidige economie uit huizen of uit landen of uit gemeenten, maar de oude Griekse lettergrepen oikos in oikonomie, economie, hebben heden betrekking op het geheel van de natie, van de maatschappij, van de planeet. Bij Xenophon was diegene een econoom, die 'huis hield' met vrouw en knecht en dienstmaagd. In de huidige economie 'houdt' de hele wereld 'huis'.

De mensheid houdt huis, de mensheid verkwist, deze twee zinnen zijn zelfs nu al zinvoller dan de analyse van een enkel individu dat spaart of schulden maakt. Want, wie in een inflatie schulden maakt, is wijs. Aan geen enkel individu zullen dus zijn handelingen meer toegerekend mogen worden om hun betekenis te vinden. Die betekenis verandert al naar gelang het beeld van de totale economie.

De door liefde verbonden groep van ouders en kinderen, de huisgemeenschap van knecht en dienstmaagd, os en ezel, worden beide in de huidige economie opgelost, terwijl ze bij Xenophon de basis van de economie waren.

Kerk en economie

Ik wil de lezer het verloop der gebeurtenissen in zijn geheel laten zien, zodat hij niet een tijdelijke toestand of een gril van de geschiedenis veronderstelt. Alstublieft geen romantiek. Sinds duizend jaar heeft men ervoor gestreden dat de oikos opgeheven moest worden. De kleine boer moest ophouden te bestaan. Er moest een mensheid komen die in de strijd tegen de natuur verenigd was. De staatshistorici hebben deze strijd slechts over het hoofd kunnen zien, omdat deze strijd zowel de kerk als de huizen betrof. De staatshistorici staarden zich blind op de staten. De kerk lieten zij buiten beschouwing. De huishoudingen hielden zij voor onveranderlijk.

In mijn publicatie 'The Driving Power of Western Civilization' staat een diagram dat onze tijd stelt tegenover de tijd van Keizer Hendrik de Heilige. Daarin ziet men het onontkoombare van deze ontwikkeling. Bij Keizer Hendrik II was de kerk één, de economie echter gericht op elke plaats. In elke keizerlijke palts werd bij wijze van spreken alles in voorraad gehouden en alles geproduceerd, er was echter maar één Eeuwig Rome voor de geest. Laten wij de kerk kortweg de eeuwige ordening noemen en de economie de ordening van het dagelijks leven, voor een volk. Rond het jaar 1000 was het leven van alledag lokaal, de eeuwigheid universeel. Tegenwoordig wordt het economisch leven universeel geordend. De eeuwige zaken echter worden in de kleinste groep geordend. Een interconfessioneel huwe-

lijk bijvoorbeeld is een van de meest verheven lotsopgaven. Volgens het canonieke recht volledig geldig, brengt een dergelijk verbond de verre hemelspolen tot elkander in het kleinste hutje. Zij moeten werkelijke echtgenoten van een geloof worden.

Van het jaar 1000 tot nu toe is het zo toe gegaan, dat elke eeuw de economie omvangrijker, de zielmysterieën intiemer geordend moesten worden. Het terugglijden van de belijdende kerken in grote landelijke kerken ligt niet in de richting die de Heilige Geest wil.

- I. 1000 De Heilige Keizer
Talloze paltsen – één kerk
- II. 1550 Maarten Luther
Vele landelijke economieën – weinig landelijke kerken
- III. 1750 John Wesley
Weinig koloniale economieën – vele sekten
- IV. 1850 Kierkegaard
Eén wereldeconomie – ieder zijn eigen kerk
- Ergo: Rond het jaar 1000 is de kerk universeel; de economie is individueel.
Nu is de economie universeel; kerken zijn individueel. Voor ons is de economie wereldwijd en het geloof sacrament van twee of drie in Gods drieënige naam geworden.

Tegenwoordig is het wellicht niet alleen mij duidelijk wat voor een explosie er moet komen wanneer wij allen technisch samen horen maar geen twee mensen hetzelfde geloven. Daarom wordt thans opnieuw de vraag gesteld: Wat is dan in werkelijkheid ook voor de economie nog een tegenpool tegenover Moskou? Wat is nog persoonlijk? Tegenwoordig zoeken wij dus de tegenpool van de *ene wereldeconomie*. Het individu, de filosoof, de arbeider als

enkeling – die kunnen niet de tegenspeler worden, want kerk en economie hebben immers van plaats gewisseld. De kerk heeft echter nooit uit enkelingen bestaan. De kerk is altijd één lichaam en één bond van vele zielen. De plaats van de universele kerk uit het jaar 1000 en de plaats van de universele economie van nu, zijn gelukkig wederzijds te verklaren. Daar, waar toen de op zichzelf staande palts nodig was om bier te brouwen voor de cavalerie en om te produceren voor de dagelijkse behoeften, moet nu de kleinste geloofsgroep, de 'stam' van medewerkers geplaatst worden. Deze is de niet meer zelf vanuit het bedrijf te leiden 'stam' van medewerkers; zonder deze zouden de economen aan het eind van hun Latijn zijn. Deze 'stam' sticht zonder ophouden bedrijven en vertegenwoordigt de constante vernieuwing.

Als men dit omkeren van de rollen beseft, dan wordt het duidelijk dat in principe onze inventaris dezelfde is. Kerk en economie moeten in evenwicht zijn en blijven. Economie is de georganiseerde groep van de arbeid, de kerk omvat de organische groep van het vertrouwen. Zolang de tweede er is, kan de eerste georganiseerd worden.

Het blijkt verder dat, wie tegenwoordig vraagt: 'Aan wie behoort het bedrijf toe?' dezelfde vraag stelt die rees na het jaar 1000.

Alleen luidde toen de vraag: 'Aan wie behoort de kerk toe?' Toen waren er blijkbaar privé eigendommen van de kerken, evenals er nu privé eigendommen van de bedrijven zijn. En de investituurstrijd werd opgelost toen men inzag dat de vraag verkeerd gesteld was. Op de vraag: 'Aan wie behoort de kerk toe?' was er duizend jaar geleden geen antwoord. 'Aan wie behoort het bedrijf toe?' is het tegenwoordig en wederom is er geen antwoord.

Aan wie behoort het gezin toe? Aan wie de staat? Aan wie de gemeente? Deze vragen kunnen alleen maar gesteld worden door de dwaas die niet meer luistert naar datgene wat in het woord toebehoren doorklinkt.

‘Toebehoren’ duidt altijd op degenen tot wie wij behoren omdat hij iets te zeggen heeft. De vraag naar het toebehoren aan, krijgt pas betekenis als wij weten wie iets te zeggen heeft tot degene die hem toebehoort. Het gezin behoort aan niemand toe; de staat behoort aan niemand toe, maar in de staat zowel als in het gezin luisteren de leden naar elkaar, *want zij hebben allen iets te zeggen*.

Hoort het bedrijf dus aan niemand toe?

Kalm aan! Dat weten wij nog niet. Eén stap kunnen wij echter doen om de innerlijke vrijheid voor en het recht tot deze vraag te verwerven.

De voortbrengingskracht van de industrie

De oergroepen behoren aan niemand toe, want zij zijn, integendeel, de groepen die iets te zeggen hebben. Daarin komt hun voortbrengingsvermogen tot uitdrukking. Men kan niet achter iedere staatsburger een politieagent zetten, niet achter ieder familielid een gouvernante. Zij zijn veeleer de soevereine leden, die in naam van de staat of van de familie iets te zeggen hebben waarnaar de anderen luisteren.

Daar zit meer achter dan de lezer zal vermoeden.

Een voorbeeld uit de staat zal hem duidelijk maken dat deze beslissende achtergrond bijna altijd gemist wordt.

In Amerika ontstond in 1939 een discussie over de staatsburgerlijke opvoeding van werkloze jeugd. Op een congres werd daar het evangelie verkondigd: ‘A citizen is a man who is profitably employed.’ (Een burger is iemand die winstgevende arbeid verricht). Alle wanhoop van de tien crisisjaren 1929–1939 spreekt uit die ene zin, want de schotel linzen van een ‘baan’ scheen voldoende vergoeding voor het burgerrecht. Iemand zou al een burger moeten zijn als hij voor zijn werk betaald werd.

Schaamde niemand zich dan om dat staatsburgerlijk te noemen?

Jawel! Er werd geprotesteerd en ik ging nog verder. Ik gebruikte de hoogste in plaats van de laagste functie om mijn protest te definiëren. De verrassing was groot toen onweerlegbaar bleek dat diegene voor honderd procent burger was die bij de ondergang van zijn stad in staat was deze tot nieuw leven te wekken.

A minimum

Een burger is de voor een
loon werkende mens

B maximum

Een burger is diegene, die
een stad opnieuw kan op-
richten

De ongelukkige definitie A had aan de vergankelijkheid van de stad niet gedacht. Als de staat onsterfelijk zou zijn dan zouden de bewoners slechts functionarissen zijn. Nu echter, worden gezinnen, kerken, gemeenten, staten, alle met de dood bedreigd. Het heroïeke lid moet alle groepen vernieuwen. In de stichtingsdaad is de gemeente aangewezen op het levensoffer van het lid. De staat behoort dus niet aan de burger toe, maar deze kan de staat tot nieuw leven wekken. In zoverre zijn alle gemeenschappen aangewezen op hun leden. Alle leden samen die dit vermogen bezitten om de groep te vernieuwen, vormen samen die groep.

De vrije burgers, niet de muren, verdedigen de stad.

De staat behoort aan niemand toe, maar zijn leden horen naar zijn roep.

Daarmee verheldert onze rechtsonzekerheid met betrekking tot de bedrijven. Verondersteld werd dat bedrijven bestaan uit 1000 arbeiders en 100 draaibanken, enzovoort, maar een bedrijf bestaat uit diegenen, die, wanneer het bedrijf vernietigd wordt, dit weer op gang kunnen brengen. Alle anderen lopen slechts mee.

Het is deze ervaring, die de ervaring is van de na-oorlogse

tijd met het verbazingwekkend weer op gang komen van bedrijven. Het bedrijf hoort weliswaar niet toe aan degene die het weer op gang brengt, maar diegene *is* het bedrijf. Onze familie behoort niet toe aan mijn zuster, maar de hemel weet of mijn familie er zonder haar nog zou zijn.

Als wij zo een blik werpen achter het dagelijks leven van de bedrijven op hun ontstaan, ontdekken wij de toekomstige bron van het recht in de industrie en in de economie, want wij zien in wat rechtvaardig is. De gemeenschap moet rechten toekennen aan degeen aan wie het leven te danken is. *Want hij doet meer dan zijn plicht.* Dat plichten rechten geven wordt ons tot vervelens toe meegedeeld. Maar de prestaties als pionier van hem die de reeks van plichten nieuw instelt, is de eerste rechtsbron. De arbeider, die in een georganiseerde reeks van plichten dag in, dag uit, werkt, heeft minder rechten dan de medewerker, die voor de eerste keer de plichten in de werkplaats verdeelt. Zijn recht stamt uit hogere regionen. De rechten in het bedrijf komen toe aan hem aan wie het tot nieuw leven komen van het bedrijf te danken is. Niet de gewone dag van deling van de arbeid is de basis voor de gerechtigheid, maar die bijzondere dag van vernieuwing. Het vulgaire liberalisme en het vulgaire Marxisme zien dat over het hoofd. Daarom herstelt de wereldeconomie zich slechts zo lang als zij de intieme groepen, de 'medewerkersstammen', dagelijks opnieuw tot leven wekt. Aan hen behoort het bedrijf niet toe, o, nee, want zij zijn het bedrijf, al lang voor het tastbaar is, voor het werkelijk bestaat uit staal en steen.

Daarmee wordt het mystieke 'kapitaal' van de negentiende eeuw geled in iets dat bestaat uit vele fasen, iets levends, dat geen eigenaar heeft (zoals het geld of het produkt), maar die die wonderlijke mediale plaats bekleedt, noch object, noch subject, maar in plaats daarvan levend te zijn. Ik heb dit traject en preject genoemd, de pijlers van de brug over de afgrond van de tijd.

Arbeid en kapitaal, extreem minimum van de werkkraft hier, van de bedrijfstak daar, mogen abstract nog zo star naast elkaar bestaan, zoals Ricardo en Marx en het recht hen zagen. Nog in 1935 heeft het Opperste Gerechtshof in de Verenigde Staten uitgemaakt dat werkkraft als koopwaar over de toonbank werd verkocht. Tot in 1935 is dus de bezieling van de bedrijven door het recht verhinderd, want in de groeiende lijst der produktiemiddelen, energiebronnen, geld, grond, krediet, ideeën en kapitaal stond het artikel 'werkkraft' het verste van het kapitaal af.

De wereld van de industrie heeft daarom voor het recht lange tijd niet bestaan. De ondernemer scheen een fabriek te *hebben* waarin hij werkkraften plaatste. Het personeel was het meest tijdelijke element in zijn concentratie van kapitaal.

Maar nu is de ondernemer zelf door zijn noodlot achterhaald. Hij wordt zelf bespeeld en gedreven. Een leider van een bedrijf wordt noch door het erfrecht noch door goede wil gemaakt. Dat moet iemand net zo goed kunnen als het werken aan de draaibank. Het bedrijf verzwelgt nu dus de ondernemer zelf. Zijn meest levende kracht, de overtuigingskracht, verder bedrijven af te scheiden, die heeft de ondernemer nu juist niet op zichzelf, maar slechts als een medewerker van het bedrijf. Het kapitaal is dus tot nu toe evenzeer verkeerd gedefiniëerd als de werkkraft. De koopwaar 'werkkraft' was een optische dwaling, omdat ik en mijn werkkraft niet te scheiden zijn in een rechtssubject Ik en een rechtsobject Mij. Maar, het kapitaal dat Mij volgens de theorie van de economie ter beschikking staat, was ook een optische dwaling. Want, een deel van dat kapitaal was de medewerkers-kwaliteit en het 'stam' vermogen van de kapitalist. 'De ondernemerspersoonlijkheid' heette dit bij Say. Zelfs hij zag over het hoofd dat het hier ging om leven onder de levenden. Daar houdt de mens op vrijelijk te beschikken. Veeleer is hij ingevoegd, en aan deze invoeging

in een groep dankt hij van zijn kant zijn levend-zijn. Evenmin als een arbeider beschikt over zijn werkkraft – die moet ingevoegd worden, aangenomen en ingedeeld – evenmin beschikt de kapitalist over de processen dankzij welke hij zelf een stuk kapitaal is. Hij moet immers tot leven komen door zijn medewerkers op wie hij zal kunnen vertrouwen.

Beide kanten van de klassenstrijd zijn dus vervalst tot abstracte spookbeelden en als zodanig geklasseerd. Er is noch kapitaal noch arbeid zonder hun wederzijdse penetratie, evenmin als er echtgenoten zouden zijn als de vrouw alleen maar vrouw en de man alleen maar man was. De vrouw bezet soms de sleutelpositie en de man moet in geval van nood koken, omdat beiden mensen zijn, maar man en vrouw specialisaties moeten blijven. 'Arbeid' en 'kapitaal' zijn dus extreme grensgevallen onder medewerkers, en des te meer er alleen maar sprake is van kapitaal of van arbeid, des te brozer is de economie. De bedrijven zelf zijn de zich na de zondvloed van de negentiende eeuw langzaam vormende delen der aarde, waar de waarheid weer aan het licht kan komen. En de waarheid is, dat de bedrijven des te vruchtbaarder gedijen, naarmate het minder zin heeft arbeid en kapitaal daarin te onderscheiden. De kapitalist beschikt niet over zichzelf als kapitaal; de arbeider beschikt niet over zichzelf als werkkraft. Beiden krijgen namelijk hun kans pas in de constellatie van het bedrijf. Het bedrijf dwingt beiden partner te worden. Pas uit het dan ontstane partnership verwerven beiden de gezamenlijke eigenschap die kapitaal noch werkkraft op zichzelf bezitten, de rentetarieven van de bank en de vakbondsbijdragen ten spijt, de eigenschap namelijk, zonder ophouden nieuwe bedrijven in het leven te roepen. Zonder dit voortbrengend vermogen is de industrie dood en de economie hulpeloos. Met het kapitaal, dat fabriek A met 25 man opgebouwd heeft, moet nog wel het een en ander gebeuren voor het kan voortgaan

om fabriek B op te richten. Ten minste één werkkraft in A moet in die tussentijd tot medewerker zijn geworden, die of A kan overnemen of kan worden doorgestuurd naar B. Tot nu toe is dit in alle naïeviteit steeds weer gebeurd, maar heden ten dage begint het daaraan te ontbreken. Daarom wordt inzicht in deze scheppende tussenfase noodzakelijk. Deze vormt uit kapitaal en arbeid tijdelijke toespitsingen, die zich onophoudelijk moeten oplossen in een vruchtbare ontlading.

Het is de hartstocht van de theorie ons ondergeschikt te maken aan het meest dode, het begrip. Dat is niet erg wanneer elke keer toch dat onbegrijpelijke plaats vindt dat wij als het levende in ons zelf ervaren. Tweehonderd of honderd jaar geleden was de theorie niet erg gevaarlijk, want de triomftocht der reuzen en dwergen, de triomftocht van de industrie, begon pas. Elke dag werden nieuwe bedrijven opgericht. Nu blijft deze kracht steken. Ik heb eind 1952 tijdens een debat tussen Duitse economen geconstateerd dat de toekomstige nieuwe vestiging van bedrijven niet een punt van bespreking vormde in een gesprek over de economische politiek. Dat deed men niet meer. Ogenschijnlijk hebben wij zoveel bedrijven 'volgens het boekje' dat menig-een de bestaande fabrieken gelijkstelt met de produktie. Daar moet het levende geloof zich opnieuw meester maken van de begrippen want anders slaan die ons dood. De gedachte echter wijst de begrippen hun plaats in het dodenrijk aan. Met kapitaal en arbeid ontleden wij in twee begrippen, wat in het leven nooit gescheiden voorkomt. Wij ontleden dit begrip X met recht opdat een steeds grotere industrialisatie, een steeds radicaler deling van de arbeid zal kunnen plaats vinden. Dit proces gaat echter alleen verder zolang kapitaal en arbeid in een bepaald bedrijf elke keer elkaar levend doordringen, want slechts nadat zij in elkaar ontladen zijn, kan het volgende bedrijf uit het voorgaande die vertrouwensman toegewezen krijgen aan wie wij het voort-

plantingsvermogen van de industrie te danken hebben, zowel als alle toekomstige successen. Want, in deze tijd valt de scheiding tussen landbouw en industrie weg. De produktie van melk is net zo gespecialiseerd als die van naai-naalden. Daarom ervaart het boerenbedrijf nu ook de dreiging van het ontbreken van opvolgers.

Het probleem van opvolging bij de medewerkers is tegenwoordig overal op de wereld een probleem van de eerste orde voor elk bedrijf. De Russische leiders worden er evenzeer door geplaagd als de Duitse boer.

Daarom is het hier aangegeven ritme voor de wereld een noodzaak. De maatschappij valt voor elke nieuwe taak uiteen in kapitaal en arbeid. Zij valt echter in twee zulke tegenstellingen met zoveel scherpte uit elkaar opdat zij in de oplossing van elke opgave opnieuw één wordt. Kapitaal en arbeid moeten 'medewerkersstammen' voortbrengen, anders zouden deze niet de volgende splitsing en de volgende stap naar een nieuwe ontmoeting tussen kapitaal en arbeid mogelijk kunnen maken. Op hen allen echter rust ons vertrouwen dat de liefdevolle kracht van de groep opgewassen is tegen de techniek in de wereld. Des te onbesuisder nieuwe bedrijven vreemde arbeiders in dienst nemen om hen uit kapitaal van overal ter wereld een nieuw begin te laten maken, des te wijzer moeten de oude bedrijven beproefde medewerkers de geïnvesteerde kapitalen toevertrouwen omdat zij, de kapitalen en de werkkrachten, hier al gezamenlijk op weg zijn naar hun gemeenschappelijke bestemming. Wat is echter hun gemeenschappelijke bestemming?

Als zij opgehouden zijn iemand toe te behoren, des te meer zij ophouden aan iemand toe te behoren, des te vollediger hebben zij hun bestemming bereikt. Het oude bedrijf is vruchtbaar en in de opvolging is voorzien, wanneer de scheiding van kapitaal en arbeid mathematisch niet meer uitvoerbaar is, omdat alle werkkrachten dan geschikt zijn voor medewerkers in de nieuwe vestigingen van de indus-

trie; want daardoor zijn zij opgeklommen tot het niveau van het kostbaarste kapitaal.

Zij zijn onbetaalbaar geworden.

Kapitaal en arbeid wisselen van plaats zo dikwijls de vrucht van de arbeid, de groep die in staat is tot nevenvestigingen, als het hoogste dividend van een bedrijf tastbaar wordt. De geboorte van het volgende bedrijf kan nooit met het gereedschap van het liberale of socialistische denken verklaard worden. Want, beide, het vulgaire liberalisme en het utopische socialisme, hebben zich alleen maar bekommerd om de dagelijkse gang van zaken in de economie. Martin Buber's geschrift 'Pfade in Utopia' is een goed voorbeeld van het meest beminnelijke denken van deze aard. Het gaat uit van het beeld van de produktie, nu en hier. Waarom zou die niet berusten op vrijwilligheid, hoffelijkheid en vreugd, net als in de kibboetsj in Israël? Zeker, waarom niet? Het niveau van een levend wezen wordt echter niet bepaald door zijn dagelijks leven. Ons niveau wordt bepaald door de hoogste daad waartoe wij bij wijze van uitzondering in staat zijn. Een burger is degene die de ondergang van zijn stad weer kan goed maken door die stad opnieuw op te richten. Dat zal zelden noodzakelijk zijn, maar slechts vanwege dit speciale geval verlenen wij aan ieder mondig burger zijn stemrecht. Als wij allen alleen maar ezels zouden zijn, wat wij overigens dikwijls genoeg zijn, dan zouden wij alleen maar eten en slapen. Bij wijze van uitzondering echter reproduceren wij de produktiemiddelen zelf. De ordening van de produktie moet zich oriënteren op dit proces. William James, de grootste Amerikaanse filosoof en psycholoog, heeft dat zo gezegd: 'Een menselijke trek die slechts eenmaal in het leven aan de dag treedt, vormt niet minder een maatstaf dan de alledaagse trekjes. Het is veel eer andersom: Hoe zeldzamer een bepaalde prestatie noodzakelijk is, des te beter is die geschikt voor het bepalen van onze volledige en ware aard.'

In de politiek is deze regel voor alle mensen stilzwijgend aangenomen, 'dat uw armste zoon ook de trouwste was'. In de economie, echter, is deze regel pas in de tijden van nood na 1945 zo toonaangevend geworden dat niemand deze op straffe van zelfmoord uit zijn economisch denken mag weglaten.

Seneca heeft Keizer Nero toegeroepen: 'Ons allen kunt ge doden, uw opvolger echter niet!' De wijze leider van een bedrijf heeft nu ondervonden dat de industrie alle grondstoffen der aarde mag uitbuiten, maar niet de later komende, werkgevende elementen die het produktieproces kunnen vergroten, veranderen en vernieuwen. Deze vormen geen grondstof die te koop is of te exploiteren. Zij moeten er zijn voor wij de weg naar een grondstof kunnen vinden. Want wie een bedrijf meeorganiseert brengt het verwilderde, vormloze materiaal in het levensproces van de mensheid terug. Aan het einde van onze lange weg door de brokstukken van de mens staat de mens plotseling als een gezond geheel voor ons. In zijn samen werken brengt hij de grondstoffen weer tot leven. Arbeid lijft leven dat geweest is in, in het levende lichaam van het menselijk geslacht. Verbruiken hangt samen met gebruiken en de produktie lijft dat in wat wij nodig hebben om te leven. Wie één moment de verdere vorming, de voortplanting en de verandering van de produktie mee bepaalt, die komt een stem in de produktie toe.

Uit de 'combines' en de 'stammen' valt dus een licht op het wezen van de arbeid, een licht, dat niet schijnt voor degenen die hun theorie bouwen op produkten en tarieven en de massa van grondstoffen en werkkrachten.

Want, wij hebben niet gelet op de dingen, maar op de levende mensen en nu pas kijken wij naar het werk hunner handen en nu pas begrijpen wij geheel hun plaats in het voortbestaan van de wereld.

Wij leven immers in een half dood universum. Leven dat geweest is overweldigt ons: olie en kolen, eens waren zij leven. Het graniet straalde in volle gloed evenals het basalt. Nu zijn zij uitgedoofd. Alle zuurstof in onze lucht is uit levende wezens geweken toen zij lijken werden. Zo heeft al meer dan honderd jaar geleden Felix Ravaisson het gezien. De lijken komen achter de levende wezens aan. Onze fysici hebben dus te maken met leven dat geweest is, met lijken die hun leven uitgeblazen hebben.

De arbeid brengt deze dode massa's opnieuw in ons levensproces. Daarom moesten wij spreken over inlijven. *De materie moet opnieuw worden ingelijfd. Dat is produceren.*

Wie deze inlijving op gang kan brengen en houden – en uitbreiden, die is onbetaalbaar. Aan hem behoort de betaalbare wereld toe.

C. G. JUNG

De mens en zijn symbolen

* Met grote helderheid ontwikkelt Jung in dit boek zijn basis-ideeën over het onbewuste, de mythen, symbolen, dromen en archetypen, terwijl enkele van zijn naaste medewerkers de praktische uitwerking en toepassing daarvan behandelen.

THOMAS REGAU

Mensen op maat

Het materiaal mens in de greep van een ziellose wetenschap.

De fantastische resultaten, bereikt in het manipuleren met mensen door genetica, chemie en elektrische impulsen. Gevaren van een mechanistisch mensbeeld en de scheiding van wetenschap en moraal.

JOHANNES HEMLEBEN

Teilhard de Chardin

Teilhard's grootse visie en de eenzaamheid van zijn zwervend leven; de ontwikkeling van zijn belangrijkste ideeën reeds vóór 1918 en zijn leven in dienst van zijn ideaal, de werelden van materie en religie met elkaar in harmonie te brengen.

DENIS DE ROUGEMONT

Als uzelf

Opstellen over de liefdesmythen.

WINKLER

De mens, brug tussen twee werelden

De spanningen waaronder de moderne mens lijdt en zijn mogelijke genezing behandelt de schrijver, steunend op zijn dertigjarige praktijk als arts en psychiater in New York.

BERT LANDHEER

Beeld van de toekomst

Prof. Landheer geeft, uitgaande van de evolutieleer der sociologie, een beeld van de te verwachten ontwikkeling in de menselijke en maatschappelijke verhoudingen.

**Nieuwe inzichten over mens
en arbeid, die een bijdrage
vormen tot het vermenselij-
ken van de arbeid en de op-
lossing van spanningen in het
arbeidsbestel.**